Özbek Dilcisi Abdurauf
Fitrat'ın Özbekçe
ilk dilbilgisi kitapları

1923-1927

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/1135

برلەشگز، بۆتۈن دونیا یوقسوللاری!

Институт востоковедения
им. А. С. Пушкина (?) библиотека
Инв. № 1756

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

فیترەت

ئوزبیك تیلی قاعیدەلاری توغریسیدا بر تەجریبە

بر نچی کیتاب.

سەرف

ئوزبیك بیلم هەیئەتی نەشریاتیدان

۳ نچی باسما.

یازلغان ئیسکی، عوسمانلی سەرفی، نەحو کتابینی مەتنەبلەرمزدەن سوروب چیقاردیدا ئوز تلیمزنك قاعدەلارینی کرگزدی، توركستان ئوقوتغوچیلارینك ئیکنچی، ئوچنچی قورولتایلاریدا ئیسکی ئملاغا قارشو کیلك سورەئدە کورمش آچیب ئوز فکرلارینی ئوتکەزدی. ئیسکی ئملا ئورنیغا یاڭی نەلانی ئوتکەرمەك بلەنگنە باغلانب قالمادی. بر یاقدان ئولکەدە لاتین حەرفلەرینی قابول ئیتمەگنی یافلاوچیلار تابیارلادی. تل، ئملا فکرلەرینك تیگرەسیدە ییغیلیشقانلار، مەنەلشوندەی فیلب برنچی گەلدەکی ئشلەرینی بیتردیلەر. بۆتون تورك تللەرینی برلەشترمەك خیالی خیالغنا بولوب قالدی. ئیسکی ئملانك کۆللەری گوككە ئوچرلدی.

براق یوقاریدا ئەیتکەنم کەبی بۆ ئشلەر برنچی گەلدەگی ئشلەردر. هەلی کورولگوسی برکوب ئشلەریمز باردر. بزنی کۆنزوب تورادر. ئیسکی ئملانی ییقدك، کوب یاخشی. یاڭی ئملامزنك دە واقتلیغنا بر نەرسە ئیکەنینی بلەیلك. بوكون هەر زاماندا لاتنچیلق آقیمی کوچلەنب بارادر. یاقن، جوده یقن بر زاماندا عەرەب حەرفلەرینی (ئیسکی، یاڭی ئملالاری بلەن برگە) تامیریدان ئوزوب تاشلاسا کیرەك. بو کوزگە کرینوب تورادر. آزقدر. لاتین حەرفلەرینی قابول ئیتمەك، قابول ئیتدیرمەك ئوچون بۆ کونیدەن باشلاب تابیارلق کورشمیز لازم. تیلیمزدەگی تاۋشلارنك، سانلارینی، چوزغی ئورونلارینی علمی سورەتدە یاخشیغنا بلب، آنقلاب قویایلق. تیلیمزنك تنسیقاتلی، بای بر تل بولغانینی فچقرب سویلەدك: «بو تل دوقیدر، (قویالدر) بونك جاییدا تورکچەنك نەدەسی بر شیوەسی [illegible] تل بلەسلەر بلەن تورەشدك، ئوتلەرنی یکلدیرلی هەنوز تلیمزنك بلگیلی قاعیدەلارینی مایدانغا قویا آلمادق. [illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.1

باسدرۇچیدان:

قولىمىزداغى نوسخە «فترەت» ئورتاقنىڭ «سەرف» كتابچەسىنىڭ ٣ نچی باسماسی. بۇ كتابچە ئوزبیك تلی ھەۋەسكارلەری ئوچۇن سۇۋ بیلەن ھەۋا دەرەجەسیدە كیرەك برنەرسە بولغانی ئوچۇن باسلغان نۇسخەلەری بیتب بر یل ئچیدە ٣ نچی قاتالا باسدرشغا مۇۋەففەق بولندی. بۇ كتاب یالغوز سەرف كنە بولوب، «نەحو» قسمی ھەم تیزدن قولمزغا تیكەر ئالدیدا تۇرادر. ئوزبیك دەولەت نەشریاتی بوتوغریدا بولغان ئحتیاجنی ھەم تیزدەن توكەللەمەك حەرەكەتیدەدر.

«ئوزبیكستان دەولەت نەشریاتی».

بر ئیكی سوز

بزنىڭ تل، ئەدەبیاتمزنىڭ ئیاڭ سوڭ كونلەری فرغانالی عومەرخان زامانیدا ئیدی. تل ئەدەبیاتیمز عومەرخان پەیتیدە یردەن یاشناب كوتەرلدیدە، ئوندەن كیین سیكن-سیكن پەسەیە باشلادی یارا، یارا یقلشنىڭ، یوقالشنىڭ ئیك آغر، ئیك قارا دەقیقەلەرینی ئوتكەردی. فەرغانا پەیتیدەن سوڭ تورکستاندا یاشەگەن یارم شاعرلار، یارم یازغوچیلارنی ئیسە ئیسكی ئەدەبیاتمزنىڭ سوڭ سواوشلاری دیب كورسەتمەك یاڭلش بر ئش بولمایدر. بۇلارنىڭ قەلەملاری ئۇچیدەن توكولگەن جۇملەلەر ئوزوق، سوزلارسیزلق، قیعللەر قاراڭلق بولوب چیقا باشلادی.

میلادی ١٩ نچی مولچەرنىڭ (ئەسرنىڭ) سوڭلاریدا بزدە یاڭی لاشماق (تەجەددود) فکری ئویغاندی. یاڭی مەكتەبلەر آچماق، یاڭی كتابلەر یازماق، گەزیتەلەر، جورنللەر چیقارماق ئستەدك: آچدق، یازدق، چیقاردق، براق ھەنوز تل، ئملا مەسئەلەلەریگە آچق ئیاڭلی بر یول بیرە آلماغان ئیدك. بۇتون تورك دونیاسی ئورتاق تلی «قابول ئیتمەك خیاللاری بیلەن ئەومرە بولدق تیلیمزنی شونگە توغری یۇرغوزماق ئوچۇن ئونومسز ترشدك، بو خیاللارنىڭ ئشكە آشماغانی بلگەندەن كیین ئوز تیلیمزنی ئوز ئملامزنی ئوشونە باشلادق. بو یولدا برنچی آدمنی قوقانلق «عاشور اعلی زاھیری» ئیدی. ئملا بتكەسینی یازب چیقاردی. ئوندەن سوڭرە تاشكینتدە «چیقاتای گورونگی» آچلدی «گورونگ» تل، ئملا مەسئەلەلەری بیلەن تیرمیشمەك مەشغول بولدی. توركیە الی ... وسفی ... لەری عرەبچە فارسچاغا تیر گەسب

شەكلىگە «بىرلىك»، يا ئى يازغۇچىلارىمىزغا قولايلىق بېرمەك ئۈچۈن تىلىمىزنىڭ فەننى قائىدەلارىنى بىلدىرىش كېرەك. ھەممەدىن بۇرۇن بۇ قائىدەلارنى ئۆزىمىزنىڭدە بىلىشىمىز لازىمدىر. ئىلمى ئاختارىشلار بولماغۇنچا بۇنلارنىڭ بىرىنەسى ھەم بولغۇسى ئېمەسدىر.

بىلەمىز: بىزنىڭ شەئىرلەرىمىز يوزلەب يىللەردەن بېرى ئەرەب، فارسى ئەدەبىياتىنىڭ ھۆكمى آستىدا ياشايدىر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزدە شەئىرلى بوزۇلغاندىر.

تىلىمىزنىڭ ساف شەكلىنى دالاداغى ئېل-ئۇيماقلارىمىزدە كورە آلارمىز. دالادا ياشاغان ئېل-ئۇيماقلارىمىز آراسىدا ئۇنلارنىڭ جان آزوغى بولوب تۇرغان داستانلار، ئېرتەكلەر، مەتەللەر، لەپەرلەر، آشولالار، قوشوقلار بار. شۇنلارنىڭ ھەممەسىنى بۈيۈك بىر دىققەت بىلەن، خەلق آغزىدان چىقغانى كەبى يازىب آلىش كېرەك. ئېل-ئولوس آراسىدا يازو دائىرەسىگە كىرگەن زوفنۇن، سەيقەلى، يۇسۇف بېك كەبى داستانلار بار. ئەخمەت ياساوى، قول سۇلەيمان حكمەتلەرى، رابغوزى قىسەسول ئەنبىياسى، مەشرەب، موۋەيدا غەزەللەرى «دۇربېك»، ناوايى، بابر، بايقارا، لۇتفى، مىرھەيدەر، مونس، ئومەرخان، فەزلى گۈلخەنى كەبى آرىستوقرات شاعرلەرىمىزنىڭ ئەسەرلەرى بار. قوتادغۇبىلىك، «ھەبەتول ھەقايىق»، «دىۋان لوغات تۈرك»، «موقەددىمە تول ئەدەب» كەبى ئېسكى وەسىقەلەر بار. شۇنلارنىڭ ھەممەسىنى قىلنى فرق يارىب تېكشىرەيلىك، بىر بىرىگە سالىشتىرىب، ئۆرۈشتۈرۈب، كېلىشتىرىب تېگلى، تۈبلى نەتىجەلەر آلايلىق. مەنە شۇيولدە، شۇ شەكلدە يار افلاتب مايدانغا چىقغانىمىزدا كۆرۈلگەن ئىشلەر، آلىنغان نەتىجەلەر ئىلمى بولوب چىقادر. گۈسەنلىكدە لام، ۋىم دېيىشىگە يول قالمايدر.

بۇ ئىشلەرنىڭ قولاي بولماسى بىلگىلى، بۇنلەر بىر كىشىنىڭ قولىدان كېلمەيدىر. بۇ يولدا تىرىشمەك ياكى چىقغان يىگت ايازغوچىلارىمىزنىڭ ھەممەلەرىگە تۈشەدىر. يا ئى ئۆزبېك ئەدەبىياتىگە ئىلمى بىر ئەساس بېرمەك، ئۇنىگە زامانى، مەدەنى بىر يارا قىلغىلاماق ئۈچۈن مەنە شو يوللاردا يات كېرىشمەك ھەممەمىزگە لازىمدىر. بۇ ئىشلەرنىڭ تۆگەل نەتىجەسىنى كۆتۈب تۇرۇش ھەم يارامايدىر. بۇ ئۇلۇغ بىنانىڭ، بۇ ئەدەبىيات مەدرەسەسىنىڭ بىرىنجى تاشىنى تىزلىك بىلەن قويماق لازىم، مەنە شۇل فكرلەرگە بېرىلدىمدە، مېن تىل قائىدەلارى ئوغرىسىدا قولىمدا بولغان نەرسەلەرنى تۈزۈب، تىزىب شۇل كىچكىنە چىقاردىم. بۇ بىر ساباق بېتىگى ئېمەس موتالەئە كىتابىدىر. تىلىمىز توغرىسىدا تۆگەل بىر نەرسە ئېمەس، باشلانغىچدىر. تەئلىف ئېمەس تەجرىبەدىر. بۇنى سارالاماق، تۈزەتمەك ئېكەيتمەك بۇ مۇشلەرى يىگت كوچلەرىمىزنىڭ جانلى تېبرەنىشلەرىنى كۈتەدىر.

فىترەت.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

تىلىمىزنىڭ تەئرىخى ئاقىمى

[illegible]

اوز كۈچىنى ساقلاب كىلدى. اوزىمىز تۈركستانلىك، ماوەرائۇننەھرلىك،
مۇھۇللەر، سارت بولاتۇرغان پەيتلەردە تىلىمىز «چىغاتاي تىلى»
ئەدەبىياتىمىز «چىغاتاي ئەدەبىياتى» بولوب قالدى. بۇ «چىغاتاي
تىلى» قانداي تىلدىر؟ تۈركچەنىڭ قايسى شۆعبەسىگە كىرەدىر؟
تەئرىخى نۇچۇكدىر؟ شۇنى كوروب اوتىشىمىز كىرەك.

مجرى (٤٦٦) دە قاشقارلى «مەحمۇد ئىبنى حوسەين» تامانىدان
يازىلغان «دىوانى لۇغاتى تۈرك» (١) نىڭ تورسەتىشىگە قاراغاندە
مجرى بىشىنچى يۈزلەردە (عەسردە) تۈرك تىلى ئىككى بۆيۈك
تارماققا آيرىلغان. آرالارىدا سەرفچەدە، لۇغاتچادا تەنچەگىنە آيرىما
بولغان. بو ايكى تارماقنىڭ برى «دىوانى لۇغات» نىڭ تەبىنكەنىگە
كورە — «اوغوز تۈركچەسى»، برى ايسە «خاقانى تۈركچەسى»
ياسادەچە «تۈركچە» در. عوموقى تۈرك تىلىنى شەرق تۈركچەسى:
غەرب تۈركچەسى دىب آيرماقنىڭدا ئەساسى «دىوانى لۇغات»
نىڭ شۇل سوزلەرىگە يارب تىرەلەر. بۈكۈن شەرق تۈركچەسى
دىگەنىمىز تۈركچە «اوغوز تۈركچەسى»گە مۇقابىل، اونىگە «ياندىش»
بولغان شۇل خاقانى تۈركچەسىدىر.

«دىوانى لۇغات» نىڭ سوزىگە كورە بو خاقانى تۈركچەسى
تۈركلەرنىڭ رەسمى، ئەدەبى تىللەرى ايمش. تۈرك تىللەرىنىڭ اىڭ
«فەسىح» ى هەم شۇل ايمش. خاقانى تۈركچەسى «چىگىل — چىگىل»
«تخسى - تۇخسى» (يەعنى قارلوق) تۈركلەرىنىڭ شىوەسى ايمش.
«بەلا ساغۇن»، «تەراز»، «مەدىنەتۇل بەيزا» دا ياشاغوچىلار سوغدى
گەپۇرسەلەر هەم خاقانى تۈركچەسىنى بىلەر ايمشلەر.

(١) 1333 ئستانبولدا معارف نظارتى [illegible]
[illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

ئورتا آسيادا مان بولغان «چغاتاي» غا نسبەت بېرلب ئورتا ئاسيا ئەدەبی تلیگە چغاتای تلی، وە ئو شیوەدە یازلغان ئەرسەلەرگە عوموما چغاتای ئەدەبیاتی دیلەدر، چغاتای ئەدەبیاتی بلەن خاقانی ئەدەبیاتینی بر بریگە چاقشترب قاراساق خاقانی تورکچەسی‌نڭ «چنگیز» چیقشی بلەن باشقا شیوەلەرگە ئارالاشب ئسلام ـ ئیران تەئسیراتی آستیغا هەم ئەنچەگینە کرە قالب چغاتایچا عولۇانینی آلغانن کورمەك مومکندر.

خاقانی تورکچەسندە قەبیلە شیوەلەرینڭ ئوستیدە تورغان ئەدەبیلك حالی بار، «دیوان لوغات» نی یازغان قاشقاری مەحمود بو شیوەگە خاقانی تورکچەسی دیگەنی کەبی آراسرە بالغز «تورکچە» دیب هەم قویادر. بو حاللارنی بز چغاتای تورکچەسیدە هەم کورەمز، چغاتایچا ئورتا ئاسیادا یاشاغان تورکی قەبیلە شیوەلەرینڭ هەممەسیدەن یوقاری تورغان ئەدەبی رەسمی بەیندل قەبیلەوی برتلدر. ناوایی کەبی چغاتای شاعرلاری اوزلەرینڭ بوئەدەبی شیوەلەریگە سادەچە «تورکچە» ئاتینی بیرگەنلە.

چغاتای ئەدەبیاتینڭ ئیلك برنچی ئەسەری سانالغان «راب غوزی قسەسول ئەنبیاسی» نڭ شیوەسی «قوتادغو بلیك» «هەبەتول حەقایق» کەبی خاقانی تورکچەسیدە یازلغان کتابلەرنڭ شیوەسینی ئیسلەتەدر زاتەن چغاتای تورکچەسی اوز یدەن یوزلەب یل بورون حوکم سورگەن برئەدەبی شیوەنی آزوافندە توبدەن یوقاتب ئونڭ جایینی ئوزی آلالماس ئیدی.

مەنەشول دەلیللەرگە تایانب ئەیتەآلامزکم: چغاتای تورکچەسی، چغاتای ئەدەبیاتی؛ خاقانی ئەدەبیاتی‌نڭ (قاشقاردان مبرانعاچا بولغان) یولی اوزون، یلی کوب برسەفر نەتیجەسیدە اوزگەرب اسلام ـ ئیران تەئسیری آستیدا قالغان ئیکنچی برشکلیدر.

17

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

[illegible]

قبلب ئۆزىنى باراق دۇنياسىغا چقارماق ئىستەگەن بىزنىڭ ياش، ياكى ئەدەبىياتىمزگە كېلگەندە بۆھەم ئۆزىنىڭ ئەساسلارىنى، كېرەكلى ماددەلەرىنى يەنە چغاتاي ئەدەبىياتىدان آلدى، ھەمدە آلادر. ئىشۇنىڭ ئۈچون بز بۆكۈنگى ئۆزبېك ئەدەبىياتىگە، «چغاتايچا»نىڭ مەدەنىلەشىب بۆگۈننىڭ سورا غلارىغا جاواب بېرەلىك ئىستەگەن، عەرەب، فارس سوزلەرىدەن ئۆزاقلاشىب ئېلگە ياقنلاشماق ئىستەگەن باشقا بر شەكلىدر، دېسەك ھەقىقەتدەن آيرلغان بولمايمز.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

ئاۋوش حەرفلەرى، چوزغى حەرفلەرى.

[illegible]

يوغانلق، ئنچكەلك.

بزنك تلبوز يالپى تورك تلينك كيك بر تارماغيدر. تورك تليده بولغان ئەساسى حاللارنك بزنك تلدە هەم بوليشى تەبيعيدر. تورك تيلينك بوتون تارماقلاريدا بولغانى كەبى بزنك تلدە هەم سوزلەر آهەك ئيعتيبارى بيلەن بوغان ئنچكە بولوب ئيكيگە ايريلادر.

بو آهەك مەسئەلەسينى ئيسكى يازما ئەسەرلەردە توب توره آلغانيمز كەبى، دالادا ياشاغانلار آراسيدا هەم كوبرەك ئوچرەتمەك مومكندر. فارس ئەدەبياتى، مەدرەسە تەجويدى تەئسيرى بيلەن بوزولغان شەهەر شيوەلەريدە بو حالنى كورمەگەنيمز بلەن بزنك شيوەدە يوغانلق، ئنچكەلك آهەنگى يوقدر، ديب بولمايدر. بوغان سوزلەر بلەن ئنچكە سوزلەرنك آيرماسى شوندەيدر:

١ ـ يوغان سوزدە «ك، گ، ي، ه» حەرفلەرى بولمايدر.

٢ ـ ئنچكە سوزدە «ق، غ، خ، ا» حەرفلەرى بولمايدر.

قولمدا سوگفى تاش قالدى
كوكلدە سوگفى ئنتلمەك
كوزمدە سوگفى ياش قالدى
كوچمدە سوگفى تالپنماق

(چولپان)

بو ۋاريداغى شيعردەگى: «قولمدا، سوگفى، تاش، قالدى، ياش، تالپنماق» سوزلەرى يوغان بولوب «كوكلدە، كوزمدە، ئنتلمەك، كوچمدە» سوزلەرى ئنچكەدر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135-1

حەرف اوزگەرشلەرى

١- ئوغول، ئورۇن، كوكول، بويۇن سوزلەربدەن هەر برى ئيكى بوغوملى (ئيكى هيجالى) در. هەر بوغوملارى ئوتۇرالى بولوب ئيكنچى بوغوملارى ئيسە ئوچ حەرفلىكدر. مەنە شوئلەرنىڭ سوئك حەرفلەريگە يەنە بر ئالتنچى حەرفنى قوشقاندا ئوغولوم، ئورنوم، كوكولوم، بويۇنوم شەكليدە يەنى ئوچ بوغوملى سوزلەر بولماسى كېرەك [illegible] ئيكەن شوئندەى بولمايدر. بولەر ئوغلوم، ئورنوم، كوكلوم، بوينوم شەكليدە يەنى ئيكى بوغوملى سوزلەر بولوب قالادر.

بوئنداقتە تلمىزنىڭ ئيكللك ئوستە كەتيشدەن چەتنە قالغان بوحال بوهال بارلارىمزدا بار. بوقاريدا كيلارلەردا ئوخشاغان كوپ سوزلەرنى يازغوچيلارىمز هيچ تەرسە سېزمەسدەن شوئبولغا ئوغرى كيلتيرب يازالار. بولە بوحال عوموميى بر قاعيدە بولوب قابول ئيتلمەگەن. شوئنىڭ ئوچون هەر سوزدە يوق كورىلمەيدر.

٢- پ، ت، چ، خ، ق، ك، س، ش.

يوقاريكى ئوتوش حەرفنى «توزتوك» (چوزمەس) بولغاندا بوئلەرگە ياپشغوچى (د) حەرفى (ت) حەرفيگە (غ) حەرفى (ق) غا (گ) حەرفى (ك) گە ئيلماشب قالادر.

(آلدىم، قالدىم، باردى، ئوقۇدىلار) سوزلەربدەگى (د) حەرفى (ئاشتم، ئيچتم، ئاقتم، باشلاشتلار، ئيكتيلەر، تاپتى) سوزلەربدە (ت) حەرفى بولوب قالادر.

(ياز ارغا، آلماغا، بارغان، يازغان، آلغوچى) سوزلەربدەگى (غ) حەرفى (ئاتقا، آتقان، آسقوچى، ئيچقوچى) سوزلەربدە (ق) حەرفيگە ئەيلەندى.

(ئبلگەن، بىرگەن، ئوبگە، ئبلگە) سوزلەربدەگى (گ) حەرفى (ئيشكەن، ئيشكەن، ئيچكەن، ئوتكەن، ئيشكە) سوزلەربدە (ك) بولوب كيرەدر.

ئيسكەرمە: (آندان، ئيشدەن، ئيچدە، ئيسدە) كەبى سوزلەرگە قوشولغان (دا-دە،دان،دەن) قوشمالاربداغى (د) حەرفلەرى يوقاريداغى قاعيدەغا قارامايىن هەر واقت (د) بولوب قالادر.

٣- سوزنىڭ برنچى بوغوميدان سوئگرا كيلگەن تورغون (ساكن) «ق» حەرفى بيلەن «ك» حەرفى كينىدەن باشقا بر حەرفگە قوشولغاندا «غ»، «گ» بولادر، تووراق- تووراغم، اياق- اياغم، تيلەك- تيلەگم كەبى.

٤- ئيمەسە سوزنىڭ ييكللەشكەنى بولغان «نى» سوزى ئيمەك، ئيشلەمەك، ئەيلەمەك، فعللەريگە قوشولغاندا آراداغى «ئ» حەرفى كيتەدر. نى- ئوچون=نيچون، نى- ئيشلەدك= نيشلەدك، نى- ئيتەى=نيتەى، نى ئەيلەدك= نەيلەدك.

«زالم فەلەك، فراقغا سالدى مېنى نيتەى» (ناقىس)

روخ آجب كوزدەن ئيهان بولسا پەريدەك نەيلەيين» ([illegible])

سوز وە ئونڭ تورلەرى.

بز ئوتۇنەمز، ئويلايمز، مييەمزدە بر «فكر» توغادر. شول فكريمزنى باشقالارنىڭ هەم مييەلەريگە ئوتكەرمەك، ئولەرغە فكريمزنى بلدرمەك ئيستەكەچ ئونلەربلەن گەپيرشكە توغرى كيلەدر.

ديمەك: مييەلەرىمزدە توققان «فكر»نى [illegible] [illegible] ئيلەنىڭ [illegible] [illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

بر نسم نڭ «ئوچوكلك» يني آتلانماق ئوچون ئونڭ باش
ئامانيغا كيلترلگەن سوزگە «سيفەت» وە شول نسمنڭ ئورنىكە
«سيفەتلى» (١) دىيلەدر.

بازدم، ئوقودم، بارارمز، كيلەرسز.
بۇقاريداغى تورت سوزنڭ هەر برينى آلب بولەكلەب
كوردىلك:
باز-دم، ئوقو-دم، بار-ار-مز، كيل-ەر-سز. كوروەزكم هەر
بر سوزيمز ئوچكە بولندى. بونلەرنڭ برنچى بولەكلەرى
برمر ئشنى، ئوچنچى بولەكلەرى شول ئشنى ئشلەگەننڭ
سويلەگوچگە نسبەتينى ئيكنچى بولەكلەرى ئيسە شول ئشنڭ
قايسى زاماندا بولغانينى بلدرمەك ئوچون ئەيتلگەندر.
معنە شۇندەي سوزلەر «فعيل» ديب آتالادر.
بر ئشنى، برزامانني، ئشلەگوچينڭ سويلەگوچگە نسبەتينى
بلدرگەن سوز «فيعل» در.
هەر «فيعل» نڭ برنچى بولەگى «ئوزەك»، ئيكنچى بولەگى
«زامان بلگيسى»، ئوچونچى بولەگى ئيسە ئشلەوچى بلگيسيدر.
«ئسم، فيعل، سيفەت بولماغان» سوزلەر «كومەكچى سوز»
بولادر. «كومەكچى سوز» بر «گەپ» دەن برجوملەدەن آڭلاشلغان
«فكر»گە باشقاچاراق برشەكل بيرمەك ئوچون ئشلەتيلەدر:
نيچون؟ چونكى، چۇدە، سرە، هيچ، هەم كەبي.

---

(١) كيتابنڭ برنچى باصماسيدا بۇنگە «سيفەتلك» دىيلگەن ئيدى؛ بوزگەرتلدى.

ئوزلر ئويلەسەگز، حايوانلاردان برىنى (آتنى) ئويلەسەگز، [illegible]
ئو حايوان ئوسيزگە [illegible] ئوچون بولغان [illegible]
[illegible] ئوچ ماعنا [illegible] بولورسز. بو ئوچ ماعنانى [illegible]
[illegible] ئوزلرنڭ [illegible]
بر «فكر» [illegible] شول فكرنى [illegible] بلدرمەكچى بولساڭ
[illegible]
[illegible] ئوچ ماعنا [illegible]
[illegible] «گەپ» دە هەم ئوچ سوز بار [illegible]
[illegible]
[illegible]

سوز تورت تورليدر: ئسم، سيفەت، فيعل، كومەكچى سوز.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] «ئسم» در.
[illegible]
[illegible]
[illegible] ئسملەر هەم باردر.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

سوزلەرنىڭ تۆبليگى، ياساماليغى

تىللەرنىڭ بلىنىشلارىنى، كىنگەيمەكلەرىنى قولايلاشتىرغان بىر يول «سوز ياساش» يولى، (عەرەبچە تەرتكەلگەنە «تشتيقاق» يولى) هەر بر ماغناسى ئاڭلاتقوچى بر گەنە «تۆب» سوزنى آلىب ئۇنگە تۈرلى قوشىمچەلار قوشماق بىلەن ئوۋل ماغنا تېگرەسىدەگى ئوت ئون بىش ماغنانى آڭلاتا آلماق «سوز ياساش» يولى بىلەن بولادر.

تۈركچەدە «سوز ياساش» يولى باشقا تىللەرگە قاراغاندا كىڭلەر. بزنىڭ شىۋەدە تېسە ئو يول باشقا تۈركچە شىۋەلەرگە كورە كىنگرەكدر. بزنىڭ تىلمزدەگى «سوز ياساش» يولىنىڭ بۇنچە كىنگلىكىنى يوزدە تۇتوب كىنگكوسىدە يوشيونىڭ علمى، تلامى تېلك باي تېلك كېلك بر تۈرك شيوەسى بولغوبدا تېشانامز.

«يازماق» سوزينىڭ «تۆزەك»ى «يازە»ور. شول تۈزەككە تۈرلى قوشمچەلار قوشوب يازش، يازمە، يازدم، يازغوسى، يازغوچى يازماقچى، يازغان، يازغىچ كەبى سوزلەر ياساماق «سوز ياساش» (يەعنى تشتيقاق) در. بوندا «يازە» سوزىگە «تۆب سوز» باشقالارىغا «ياساما سوز» ديەمز.

ديمەك، سوز بر تۆزەككە قوشمچا قوشوب ياسالغان بولسا «ياساما سوز» بولادر: ياسالماغان، تۆزەكنىڭ تۆب حالىدا قالغان تېسە «تۆب سوز» بولادر.

بۇلاردا سوزنىڭ ئوت تۈرلى بولغانىنى بىلگەن تېلك معنا شول ئوت تۈرلى سوزدەن

تېسملەر بو تۆزەك «ياساما»

...ىڭ آزى «ياساما» كوبى «تۆب»

سيفەتلەرنىڭ كوبى «ياساما»، آزى «تۆب» سوزدر.

«كومەكچى سوز»نىڭ هەمەسى «تۆب سوز» سانالادر.

«ياساما» سوزلەر ئيكى تۈرلى تۆزەكدەن ياسالادر: برنچى تۆزەك بويرۇق سوزيدر.

بويرۇق بر كيشيگە برئشنى بويۇرغاندا ئەيتيلەتۇرغان سوزدر: ياز، بار، كىل، كيت كەبى.

ئيكنچى تۆزەك ئيسم يا سيفەت بولادر: قارالاندى، آقلاندى، كوكەردى، تشلەدى، كوچەيدى سوزلەريدە قارا، آق، كوك، تش، كوچ كەبى.

كوبرەك ياساما سوزلەر برنچى تۆزەكدەن ياسالب ئيكنچى تۆزەكدەن ياسالغانلار ئونگە قاراغاندا آزدر.

ياساما ئسملەر

«قوى، سيگر، ئيرگەش، ئوكتەم»

بو ئسملەرنىڭ هەر برى «تۆب ئسم»در. نيگەكم: بر تۆزەككە قوشمچا قوشوب ياسالماغانى كورۇنوب تورادر.

ياساما ئسملەر ئيسە شۇنلەردر:

ئورون ئسمى: بر نەرسەنىڭ ئورنىنى بلدرمەك ئوچون شول نەرسەنىڭ ئسمىگە «لاق» قوشىلادر، آۋلاق، تاشلاق، قومشلاق، ئوتلاق كەبى.

«خوجەندنىڭ آولاقى، قومشلاقى، كوبدر» (بابرنامه)

برئشنىڭ بولاتورغان ئورنىن بلدرمەك ئوچون شول ئشنىڭ «تۆزەك»يگە (بويرۇققا) «آق» قوشمچاسى قوشولادر.

ياتاق، بالاق، يانقاق كەبى.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

قورال ئىسمى: بىر ئىشنى قىلماق ئۈچۈن قورال بولغۇچى نەرسەنى بىلدۈرگەنى. ئۇرماق‌كە قىچ، قىچ، كىچ، كىچ قوشۇلادۇر، ئاچقىچ، ئۆپقىچ، ساناغىچ سۈزگۈچ كەبى.

«تۇرمەك» كە «غى - گى» قوشۇلغاندا ھەم قورال ئىسمى بولادۇر سۈرگى، تۇرمەكگى، چالغى كەبى.

«تۇرمەك» كە «اق، ئەك» قوشۇلغاندا ھەم قورال ئىسمى بولادۇر پىچاق، تاياق، ئوراق، قايراق، قورشاق، كۆرەك، ئىلەك، تىمىرەك كەبى.

سۈزگە «چاق، چەك» قوشۇلۇپ ھەم قورال ئىسمى بولادۇر، [illegible] ئويۇنچاق، ئوتۇرچاق، بىلەزچەك كەبى.

ئىش ئىسمى: (١) «يازىم، ئىچىم» كەبى سۆزلەرنىڭ فىعل ئېيتىلغانلىرىنى ھەر فىعلنىڭ ئىش [illegible] زاماندان ماغنالارى بارلىقىنى يوقارىدا كۆرگەن ئىدۇك (٢٠ نچى بەت).

«يازىم» فىعلىدا بولغان ئىشنىڭ ئىسمى [illegible] فىعلىدىن ئىشنىڭ ئىسمى «كىلىم» [illegible]

[illegible] بۇ تۈرلى «ئىش ئىسمى» [illegible] ئۈچۈن [illegible] قوشۇلادۇر.

بۇيرۇقتا «ماسلىق، مەسلىك» قوشۇلسا بولغان «ئىش ئىسمى» نىڭ بولمىسىزلارنى ھاسىل بولادۇر: بارماسلىق، كەلمەسلىك، ئوقۇماسلىق، كۆرمەسلىك كەبى.

٢) بۇيرۇقتا «ش» قوشۇلۇپ ئىككىنچى تۈرلى «ئىش ئىسمى» ياسالادۇر: «بىلىش، قوقۇش، بېرىش، چاپىش» [illegible]

٣) بۇيرۇقتا «م» قوشۇلۇپ ئۈچىنچى تۈرلى «ئىش ئىسمى» [illegible] [illegible] ئۆلۈم، چىقىم، تېرىم كەبى.

٤) بۇيرۇقتا «غۇ - گۈ» قوشۇلۇپ تۆرتىنچى تۈرلى [illegible] ياسالادۇر: [illegible] ئۈلگۈ، ئىلغۇ، [illegible] [illegible] كىشىلىك [illegible] (ي) قوشۇلادۇر [illegible] ئىلغۇ [illegible] كەبى.

٥) بۇيرۇقتا «ىش» قوشۇلۇپ بەشىنچى تۈرلى «ئىش ئىسمى» [illegible] قورقۇنچ، [illegible] كەبى.

بۇ تۈرلى «ئىش ئىسمى» [illegible] ھەر سۆزدە ياسالىپ بولماي [illegible] سۆزلەرگە مەخسۇس بولۇپ [illegible] بىلەن ئالىنادۇر.

٦) بۇيرۇقتا «ق» [illegible] قوشۇلۇپ ئالتىنچى تۈرلى «ئىش ئىسمى» ياسالادۇر: «ئاشىق، باسقىن، چاپقىن، [illegible] [illegible] كەبى بۇ تۈرلى ئىش ئىسملەرنى ماغنالارىدا [illegible] (ممىنىت) بولغان فىعللەردەن ياسالىق بولۇنمەكدەدۇر.

«ئاتۇق، [illegible] سالقۇن، يارىقى، ئاتۇق» كەبى بۇيرۇقتا [illegible] قوشۇلۇپ ياسالغانلار «ئىش ئىسمى» بولۇپ [illegible] ئىسمى بولۇپ ئىشلەتىلمەيدۇر.

[illegible] ئىسملەر [illegible] [illegible] [illegible] ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىرلىك [illegible] [illegible] ئىسملەر [illegible] ئۈچۈن [illegible] قوشۇلادۇر. [illegible] [illegible] قوشۇلغان كەبى.

«جوق» «باق» «جلك» «لاق» بلغان يالـ[illegible] كيبى «يگمن

[illegible] بولسه، هم «ازغن» «چاداللاق» «قزالاق» «كيليچك»

«قابجق» كبى.

قوشما اسملر: ايكى اسم يا بر سيفت بلغان اسم قوشولوب

بر نرسه[illegible] اسمى بولغاندا «قوشما اسم» ديلهدر.

«قوشما اسم»دهگى ايكى سوز يازلغاندا بر[illegible]

«ايپالنا [illegible]» كبى.

بعضه بر [illegible] «قوشما اسم» بولادر. ايكى قوش سوزدن

[illegible] براق بو ايكى قوش سوزدن هر برى [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] قوشما اسم

[illegible] سوزلرنى [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] «[illegible]» [illegible] [illegible] كبى.

برلك - كوپلك بوقاريده كورگنيمز توپ باشلاما اسملرنىڭ هممه

سى برلك اسملريدر. بوللرنى كوپلك اسملرى قيلماق

اوچون [illegible] «لار» «لر» قوشولادر. «قاتلار» «اوچ[illegible]»

[illegible] [illegible] كبى.

[illegible]

۱ — تيمورنى كوردم، تيمر مينگه [illegible] بيردى.

۲ — [illegible] باردم، [illegible] كتاب آلدم.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] بولا

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] كوردم،

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

تيمر مينگه [illegible] بيردى.

[illegible] باردم، [illegible] كتاب آلدم، [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] شول [illegible] سوزلرگه

اسم [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] هم اسملر [illegible]

برلكده	كوپلكده
[illegible]	[illegible]
۲ [illegible]	[illegible]
۳ [illegible]	

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

برلكده

[illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

٢ ـ ... بارىم ٥ ـ ... [illegible]
٣ ـ ... باردىڭ ٦ ـ ... باردىڭىز

شۇل ئالتى ئەمەلدىن ئالتە ئالارنى ئۇچراتۇپ قالغانلارنى [illegible] بولادى:

١ ـ ... باردى ٦ ـ ... باردىلار
٢ ـ ... باردىم ٥ ـ ... باردىڭ
٣ ـ ... باردىڭ ٦ ـ ... باردىڭىز

كۆرۈلەمدۇكى ئالتە ئالارنىڭ ئۇچرىشىپ قالغانلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەنالارى بۇزۇلۇپ قالمايدۇ.

نېمىچۈن؟

چۈنكى بۇ قارىغاندا ئەمەللەردىن ئالتە ئالارنىڭ تۈرلىرى ئۇچرىشىپ قالغاندا بىلەن ئىزلىرى سېلىنەلگەندىن شۇل ئەمەللەرنىڭ كېيىنلىرىگە ياپىشىپ قالغان ھەرپلەرگە «ئالشا ئىزلىرى» دېيىلىدىكى بۇ قارىغاندا (٥ ئىنچى بەت) ئىشلەۋچى بىلگىسى ئالتە ئالار تۈرلىرى [illegible]

بىرىنچى تۈرلى آلشا ئىزلەرى

(ياكى ئىشلەۋچى بىلگىلەرى)

١ ـ ى ٤ ـ يلار ـ يلەر
٢ ـ م ٥ ـ ى ـ ڭ
٣ ـ ڭ ٦ ـ ڭىز

ئىككىنچى تۈرلى ئالشا ئىزلەرى

٧ ـ [illegible]

٤ ـ [illegible] ئاقمتول، قىزمتول، كۆكمتول، [illegible] كەبى [illegible]

[illegible] سېغەتلەر [illegible]

٥ ـ [illegible] قىزغىش، كۆكۈش، ئاقىش، بۇلار ھەم [illegible] مەنادا سېغەتلەر دۇر.

٦ ـ [illegible] كۆككۈش، [illegible]

[illegible]

٧ ـ [illegible]

٨ ـ [illegible]

٩ ـ [illegible]

١٠ ـ [illegible]

١١ ـ [illegible]

١٢ ـ [illegible]

٢ ــ مەن   ٥ ــ مز
٣ ــ سەن   ٦ ــ سز

ابو ئیکی تۆرلی آلشما ئزلەری فیعللەرگە قوشولادر. ئسمگە قوشولاتورغان ئوچنجی تۆرلی آلشما ئزلەری شۇنلەر:

١ ــ ی ــ سی   ٤ ــ لاری
٢ ــ م   ٥ ــ مز
٣ ــ ڭ   ٦ ــ ڭز

سیفەتلەر.

«آق، قارا، یاخشی، یامان، کەتتە، قسقا»،
بۇقاربداغی سیفەتلەر «توب سیفەت» در. نیگەکم بر «ئوزەك» کە قوشمچا قوشولوب یاسالماغاندر.

ئیکی تۆرلی «ئوزەك» نڭ هەر بریگە قوشمچا قوشوب یاسالغان سیفەتلەر، یەعنی «یاساما سیفەتلەر» توبەندەگیلەردر:

١ ــ «بلملی، آتلی، آقچالی، ئینلی» کەبی، «ئسم» گە «لی» قوشولوب یاسالغان سیفەتلەر برکیشیدە، بیرنەرسەدە برحالنڭ یا برنەرسەنڭ «بارلق» ینی کورسەتەدر.

٢ ــ «آقچاسز، بلمسز، آتسز، بویاۋسز، ئەدەبسز» کەبی، ئسمگە «سز» قوشولوب یاسالغان سیفەتلەر برکشیدە، برنەرسەدە، برحالنڭ، برنەرسەنڭ «یوقلق» ینی کورسەتەدر.

٣ ــ کیچەگی، شەهردەگی، کیینگی، بورنغی، تشقی، قشقی، کەبی ئسمگە «غی ـ قی ـ گی» قوشولوب یاسالغان سیفەتلەر بر ۋاقتدا یاکی برمەحەللەدە «بولغانلق» نی بلدرەدر: «کیچەگی سوز» «کیچە بولغان سوز» دیمەکدر.

[illegible]

٤

سین کتابنی اوقیدڭ. کتاب اوقیلدی.
موعەللم مینی چاقردی ـ مین چاقرلدم
شاگرد ساباقینی یازغانلر. ساباق یازلغانلر.
برنچی قاتاردانی «اوقیدڭ، چاقردی، یازغانلر» فعللەر ئوتم فعللەردر. بو فعللەرنڭ ئشلەوچیلەری «سین، موعەللم، شاگرد» در. شول ئشلەوچیلەرنی کیبەس جملەلەردا ...
«کتاب، مین، ساباق» ... قوبوب بوقاربداغی فعللەرنی شونلەرگە نسبەت بیرب ئیتەمز:

بۇ تۈرلى سىفەتلەردىن «چى» قوشۇمچاسى ئۇشۇرۇلۇپ ھەم ئىشلەتىلگەننى باردر: «مېنى سىنىڭگە بولكۈن «ئۇچرەمەك» بولۇپ تۇرغان ئىدىم» كەبى.

١٣-بارما، باسما، قوشما، بۇرما، ئىرمە كەبى، بۇ بورۇققا «ما-مە» قوشۇلوپ بىر ئەرسەنىڭ بىرەر تۈرلى ئىشلەنگەنلىگىنى بىلدرەلك سىفەت ياسالادر: بارما كتاب (بارلغان كتاب)، باسما كتاب (باسلغان كتاب)، قوشما ئىسم (قوشلغان ئىسم) ...(١)

١٤-آچق، ئرتوق، تلەك، كەبى، بۇ بورۇققا «ق-ك» قوشۇلوپ دا يۇقارىداغى ماعنادا سىفەت ياسالادر.

١٥-بىر ئەرسەنىڭ بىر سىفەتىنى ئيكىنچى ئەرسەدەگى شۇل سىفەتىدەن آرتوق بولغانىنى بىلدرمەك ئۈچۈن شۇل سىفەتگە «راق-رەك» قوشۇلادر: كەرىم باخشى، جومە باخشىراق، يېڭاق كىيسكن، ئىلىچ كىيسكنرەك، آقلىراق، بلمسىزرەك كەبى.

١٦-بىر كىشىدە يابىر ئەرسەدە بىر سىفەتنىڭ آشۇق بولغانىنى بلدرمەك ئۈچۈن بۇ بورۇقنىڭ كېينىگە بىر ئۇممەت چوزغىدان سوڭ «غان-گەن» قوشۇلوپ «آشرما» سىفەت ياسالادر: «ئۇچاغان، چاپاغان بلەگەن» كەبى.

١٧-آزغىن، بۇزغۇن، كىيسكن، قزغىن، ئالغۇر، يەلاغۇر، ئۆلمەگۈر، ئويماغۇر، ئۆتكۈر كەبى، بۇ بورۇققا «غىن-غۇن-گۈر-كۈر» قوشۇلوپ ياسالغان سىفەتلەر ھەم «آشرما سىفەت» بولادر.

١) «كتابنى بارماه دىگەندە «بارماه» سوزى فعلدر، «بارما كتاب» دىگەندە «بارماه» سوزى سىفەتدر. بۇ ئيكىسى آراسىدا آيرما باسم (ударение) دادر: سىفەت بولغاندا باسم «ما-مە» نىڭ ئوزىدا بولادر، فعل بولغاندا «ما-مە» دەن بورا-مى بوغۇمدا بولادر.

١٨- سىفەتلەرنىڭ كېتلەرىگە «قنا-غنا-كنە-گنە» قوشۇلوپ كىچرەيگەن سىفەت ياسالادر. كىچرەيگەن سىفەت بىر كىشىنى سىيلەمەك، ياتاتداغى شۇل سىفەتنىڭ ئازلىغىنى بىلدرمەك ئىستەگەن جايلاردا ئىشلەتىلەدر: يالغىزغنا، كەتتەگنە، «خۇدايىم ئوغول بىرسۇن ئاپپاققنا» كەبى.

١٩- بۇ بورۇققا (ر) حەرفى قوشۇلوپ ياسالغان سىفەتلەر شۇل سىفەتنىڭ «دايم» لىگىنى بىلدرەدر: «ئوچار قوش، ئاقار سۇ، كۈرەر كۆز، چاپار ئات، كۆلەر يۈز» كەبى.

ئىسكەرتىش: بۇ سىفەت كەلگۈسى زامان فعلى ھەم بولادر.

ئوچىنچى تۈرلى ئالىشا لىزلە بىنگە(٢٨)نچى بىتگە

قارا كىز) قوشۇلغاندا ئىش ئىسمى بولادر.

شەرەت قىلسون «كىمەرگى» گە موتلىمن. (شەيبانى نامە)

تەكەللوم «تىلەرگى» دە ئل بىلەن تىشبولەدى

برى عەقىق لىرى تەجۇبار برى مرجان (بابر)

بارىچن بو بىردىن «كوچەرگى» ئى يادى. (ئالپامش)

٢٠- بۇ بورۇققا «غان-قان-گەن-كەن» قوشۇلغاندا ھەم سىفەت بولادر: «ئوتۇلغان ئىكش، يارلغان كتاب، ئالنغان سوز، كېتكەن كىشى، كېلگەن كىشى» كەبى. (بۇ ھەم ئالىشا بىنزلەرىنگە قوشولغانچ ئىش ئىسمى بولادر: «كېتكەنىم، بارغانلىغم» كەبى)

٢١- دايىلك سىفەتىنىگە «لى-لك» قوشولغانچ «يارلىق سىفەت» كە ئەيلەنەدر: «ئوقۇراق، ئالب، يازاراق سوز، كەرەك ئالك باغ، ئوتۇرارلىق بىر» دىيلگەن «ئوقۇرلىق، يازارلىق، ئوتۇرارلىق» سىفەتلەرى كەبى.

بۇ تۈرلى سىفەتنىڭ «بولۇشسىزى» ھەم بولادر: «ئوقۇ-سوز، ئوقۇماسلىق ئەسەر» كەبى.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

۲۲ــ ئىككىنچى، ئۈچىنچى ... سۆزلەرى» گە (۱۹ــ
۲۰نچى بېتلەرگە قاراڭىز) «لىق ــ لىك» قوشۇلغاندا ھەم «بار ارلىق
سىفەت» بولادىر: «تىغولۇقلى، بىلگۈلۈك، كۆرگۈلۈك، تونۇرۇشلۇق،
ئوقۇملۇق» كەبى؛

سەبرىڭ قارارۇ ھوشنى ئالماقلىغىڭ نېدۇر؟
ئى جانلار ئاپەتى سېنىڭكە ھالارىڭ ئىغولۇق.
(نەۋائىي)

سانلار: بىر كىشى، ئىككى ئات، ئۈچ ياغاچ
بىرىنچى تاي، ئىككىنچى تاي، ئۈچىنچى تاي،
بىرەر تەڭگە، ئىككىشەر تەڭگە، ئۈچەر تەڭگە،

شۇندە يازىلغان «بىر، ئىككى، ئۈچ ــ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى
بىرەر، ئىككىشەر، ئۈچەر» سۆزلەرىدەن ھەر بىرى «سان»
بولوب «كىشى، ئات، ياغاچ، تاي، تەڭگە» سۆزلەرى «سانالمىش»
بولادىر.

سانلار: بىر نەرسەنىڭ ــ بىر كىشىنىڭ (قانداي لىغىنى ــ ئىمەس)
نېچەلىگىنى ــ قانچالىغىنى كۆرسەتسەلەر ھەم سۆزلەر ئارا تۇرۇشلارى
سىفەتلەردەن ئايرىلماسلار، شۇنىڭ ئۈچۈن بولەرنى ھەم سىفەتلەردەن
سانالماق مۇمكىندۇر.

بۇردە ئىشلەتىلگەن سانلار شۇنلەردۇر:

۱ــ نەرسەلەرنى ــ كىشىلەرنى سانالماق ئۈچۈن ئىشلەتىلەتۇرغان
سانلار: بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆرت، ئون، يىگىرمە، قرق بېش ... كەبى،
بولەرگە «ساناق» دېيەمز.

۲ــ سىرەلەنگەن نەرسەلەر ــ كىشىلەردەن ھەر بىرىنىڭ سىرەدە
تۇتقان ئورنىنى بىلىكىلەنمەك ئۈچۈن ئىشلەتىلەتۇرغان سانلار:
بىرنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى، ئورتنچى ... كەبى بولەرگە «سىرە
سان» دېيەمز.

۳ــ كۆپرەك نەرسەنى بىرەر بىرەر ئولاشقاندا ئىشلەتىلەتۇرغان سانلار:
بىرەر تەڭگەدەن، ئىككىشەر قەلەمدەن، ئۈچەر دەفتەر، بېشەر كىتاب ...
كەبى بولەرگە «ئولاۇش سان» دېيەمز.

كۆرۈلەدۈركىم: «ئولاۇش سان» نىڭ ئاخىرىغا «دان ــ دەن»
قوشىلىپ ھەم بولادىر.

٤ــ بىر تەڭدەن كىتاب، بېشتەدەن دەفتەر، يىگىرمە تەڭدەن ئالتون
دېگەنىمىزدە بولغان «بىر تەڭدەن، بېشتەدەن، يىگىرمەتەڭدەن» سانلارى
ھەم «ئولاۇش سان» بولور.

٥ــ كۆپ نەرسە ــ كۆپ كىشىنىڭ چىن سانلارىن ئاڭلاتماي
چامالاب غىنا ئەيتمەكچى بولغاندا «چامالسان» ئىشلەتىلەدۇر: «ئونلاب
كىتاب، يۈزلەب كىشى، يىگىرمەلەب بالا» كەبى.

٦ــ ئىككى «ساناق» نى بىرگە قوشوب ئەيتكەندە ھەم «چامال
سان» بولادىر: ئىككى ــ ئۈچ قەلەم، ئون ــ ئون بېش قەدەر،
يىگىرمە ــ ئوتتوز تىوى كەبى. بۇ تۈرلى چامالسانداغى ئىككى
سانادىن ئاراسىغا چىزىق قويماق كېرەكدۈر.

۷ــ سانالارنىڭ كېينلەرىگە «لو ــ لۆ» قوشۇلوب ياسالغان
سانالارغا «سانالمىش» سان دېيەمز. چۈنكى بۇ تۈرلى سانلاردان
كېيىن سانالمىشلارى ئەيتىلمەي قالادۇر: بىرەۋ كېلدى، ئۈنلەر ئۈچلو
باردىلار، بالالارنىڭ ئالتاۋىنى كۆردۈم كەبى.

«سانالمىش سان» لارنى سىفەتلەر قاتارىدا ئىمەس،
... قاتارىدا سانالماق ئۆزگەرمەك بولور.

٨ — بز، ئيكەلمز ئيلدك، ئو نلەر، ئۆچەلمسى الدى، ديگەندە كۆرۈلگەن «ئيكىدا، ئوچەلە» سانلارى بر ئشنى بردىن آرتۇق بيشبلەرنىڭ ئورتاقلاشىب قلغانلارىنى بلدرمدر. بۇنلەرگە «ئورتاقلق سان» ديىمز.

«ئورتاقلق سان» بردىن ئارتۇق سانلاردا بولادر. هەمدە جودە ژاي ئشلەتىلەدر. بۇنى هەم «سانالمسز سان»، كەبى ئسملەر قاتارىدا ساناماق ياخشىدر.

٩ — سانالمشلارنى أشربراق كورسەتمەك ئوچۈن ئشلەنگەن: «يۈزلەرچە مڭلەرچە، ئون مڭلەرچە» ديگەن سوزلەرگە «اشرما سان» ديىمز.

١٠ — «بر بوتم سوۋ، ئون قاپ آرپا، بر چيكم تەمەكى، ئيكى قاداق ئوزۈم» ديگەندە سانالاردان سوڭرا كيلگەن «بوتم، قاپ، چيكم، قاداق» سوزلەرى ئولچاۋ ئسملەريدر. سانالار ئسملەريگە قوشولوب «ئولچاۋ سانى» بولادر. ئولەردەن كيين كيلگەن «سوۋ، آرپا، تەمەكى، ئوزۈم» دەبى ئسملەر ئيسە ئولچاۋ سانلارى نىڭ سانالمشلارى بولادر.

———

برنچىدەن بيشنچى گەچە رەقەملەر بلەن كورسەتلگەن سانلارنىڭ ئوزلەريگەدە سانالمشلارىغادا كوبلك بلگيسى بولغان «لار - لەر» قوشلمايدر.

بيشنچى، سەكزنچى رەقەملەر بلەن كورسەتلگەن سانلاردا «لار - لەر» قوشولسا هەم بولادر: «بالالارنىڭ ئوچەۋى كوردم» ديگەنيمز دەبى «بالالارنىڭ ئوچەۋلەرى [illegible]» [illegible] «ئولەرنىڭ ئوچەلمسى [illegible]» [illegible] ئولەرنىڭ ئوچەلەرى كيلدىلەر [illegible] هەم [illegible]

ئونونچى رەقەم بلەن كورسەتلگەن «آشرما سان» نىڭ سانالميشىغا «لار - لەر» قوشولسا هەم بولادر: «يۈز مڭلەرچە آدم = يۈز مڭلەرچە آدملار» ديگەندە ئيكيسى بردر.

ئونىنچى رەقەم بلەن كورسەتلگەن «ئولچاۋ سانى» نىڭ ئوزيگەدە، «سانالمشى» غادا «لار - لەر» قوشلمايدر.

ئوخشاش سيفەتلەرى: «كەبى، ئوخشاش، ديك، داي - دەي، ياڭلغ، سيڭگەرى، كەبى ئوخشاشلار» سوزلەريدەن ئيلگەرى كيلگەن ئسم بلەن بيرگە، سوزلەريدەن كيين كيلگەن ئسمنىڭ سيفەتنى بولادرلار. بو ئولار سيفەتلەرگە «ئوخشاش سيفەتى» ديىمز:

قوياش كەبى يۈزى،
تاغدا ئوخشاش گەۋدەسى،
ارسلان ديك ئيچكىريشى،
آلاۋداي كوزى،
ئوق يا ئلغ سوزى،
تاموغ سيڭگەرى غفرەبى... بارلرە
ديگەنيمزدە ئوبروالگەنى كەبى

«هەرگز قولمدان كيلمەدى ئش سيڭگە مەقبول ئولغۇدەك،
بر زەررە ميندە يوق عەمل ئيتو كيكە باعس بولغۇدەك.»
([illegible])

———

سيفەتلەردن سوڭ كيلگەن ئسمنىڭ «سيفەتنى»، آتالمشنى ئوقارىدا

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

(٢٠نچى بيت) كورگەن ئېدىك. سيفەت بولمان سوز ئورنىنىڭ «سيفەتلى»، سى بلەن بىرگە كېلگەندە، كوپلىك بلگيسى بولغان «لار ـ لەر»، يالغز «سيفەتلى»، گە قوشولادر. «فزل بايراقلار، ئاتلى عەسكەرلەر، ئوقۇتغۇچى كمسەلەر»، كەبى.

سيفەت بولغان سوز «سيفەتلى»، دەن ئايرم كېلگەندە ئسم ئورنىغا ئوتكەن سانالادردا ئۇنگە «لار ـ لەر»، قوشولادر: «ئاتليلار كېلديلەر، ئوقۇتغوچيلارنى كوردم، برنچيلەر ئوتديلەر»، كەبى.

ئسمدەن بۇرۇن ئېمەس، فىعلدەن بۇرۇن كېلگەن سيفەتلەر، سيفەت ئېمەس «حال»، دېب ئاتالادرلار.

فيعلدەن بۇرۇن كېلگەن سيفەتنىڭ شول فيعلگە حال بولىشى ئۈچۈن «قاندای؟»، سوراغيغا جاۋاب بولا آلماغى شەرتدر. قاندای باردى؟، قاندای توقودى؟، قاندای چقدى؟.. سوراغلارىغا جاۋاب: ئۆل، ياخشى باردى. ئۆل، يامان توقودى. ئۆل، برنچى چقدى. ئۆل ئۆلگۈدىك قېينالدى، ئۆل، شاشقن كەزوردى. ئۆل، كوملوك چقدى. قوشون، آتلى كېلدى. ئۆل، قارغازالى كورندى . . . كەبى.

«ئاچار، چاپار، توكمە، قيىما»، كەبى ئوبدە سيفەت بولغان سوگرە ئشلەتىلە ـ ئشلەتىلە ئسم بولوب قالغان سوزلەرگە «ئسملەشگەن سيفەت»، ديىلەر.

سيفەتلەرگە «لق ـ لك»، قوشولغاچ ئسمگە ئەيلەنەدرلەر: «قيزللق، آقلق، بلمسزلك، ئوقۇتغوچيلق، قاچاقلق، تيرەلك، . . . ونغىلق، برنچيلق»، برلك كەبى. بۇنلەر «ئسملەشتيرلگەن . . . » دەب آتالادرلار.

كورسەتكچلەر: برنەرسەنى ـ برجاينى ـ برکیشینی کورسەتب تەبىنەمەك ئۈچۈن كورسەتكچلەردەن برنەسى ئشلەنيلەدر:

يېقىن كورسەتكچلەر

برلك	كوپلك
بۇ ـ بۇل	بۇلەر ـ بۇنلەر
شۇ ـ شۇل	شۇلەر
ئوشبۇ	ئوشبۇلەر
مەنە	. . . . . .

يوراق كورسەتكچلەر

برلك	كوپلك
ئۇ ـ ئۇل	ئۇلەر ـ ئونلەر ـ الار
ئوشە ـ ئوشەل	ئوشەلەر
ئەنە	. . . . . .
ئەنۇ (ئەنەئو)	ئەنە ئۇلەر

كورسەتكچلەر هەم سيفەتلەر قاتارندا درلار.

فيعللەر

كېلدم، ئوقودم، يازدم
كېلسەك، ئوقوساك، يازساك
كېلمەدى، ئوقومادى، يازمادى.

يوقارىدا يازلغان سوزلەرنىڭ هەربرى برفيعلدر. هەربر فيعل؛ برئش بلەن، ئۇننىڭ ئشلەنيشى، هەمدە برزمانني بلدرەدى. قارەدا كورگەن ئېدىك.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

38

بىر پېئىلنىڭ ... ماضىسىدا بولغان ... ئۈچ يۈزلىنىشلىك ئۆزگىرىش
بېرىشىگە قاراپ ئۆزگىرىشلىرىگە توختالايمىز. پېئىلنىڭ ماضىسىدا
بولغانلىقى ... سۆزلىگۈچى ئادەمدىن ئىشلەتسە «مەن — باردىم»
دېيىلەدۇ. ئۇنىڭ سۆزنى ئاڭلىغۇچى ئادەمدىن ئىشلەتسە «سەن —
باردىڭ» دېيىلەدۇ. ئىككىسىدىن باشقا ئادەمدىن ئىشلەتسە «ئۇ —
باردى» دېيىلەدۇ. سۆزلىگۈچى كۆپلۈك تىپىدە «بىز — باردۇق» دېيىلەدۇ.
ئاڭلىغۇچى كۆپلۈك تىپىدە «سىز — باردىڭىز» دېيىلەدۇ. باشقىسى كۆپلۈك
تىپىدە «ئۇلار — باردىلار» دېيىلەدۇ.

دېمەك، پېئىلنىڭ ئىشلەتكۈچى ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۆزگىرە-
كەنلىكىدىن ئالتە شەكىل ھاسىل بولىدىكەن. پېئىلنىڭ بۇ ئالتە شەكلىنى
سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچى دېمەك، ئالتە ... ئورنىنى
مۇۋاپىق كۆرىمىز.

كۆپلۈك	بىرلىك
٤ — باردۇق	١ — باردىم
٥ — باردىڭىز	٢ — باردىڭ
٦ — باردىلار	٣ — باردى

پېئىلنىڭ ماضىسىدا بولغان ئىش ... بولغۇچى بىر شەخس، يا
بولمىغۇچى بىر شەخس. پېئىل ھەم شۇنىڭغا قاراپ ئىككى تۈرلۈك
بولىدۇ: «بولۇشلۇق پېئىل»، «بولۇشسىز پېئىل».

7

[illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

بولشلی	بولشسز
۱- کیلدی	کیلمەدی
۲- کیلدیم	کیلمەدیم
۳- کیلدک	کیلمەدک
٤- کیلدیلەر	کیلمەدیلەر
٥- کیلدیڭ	کیلمەدیڭ
٦- کیلدیڭز	کیلمەدیڭز

فیعل‌نیڭ ماعناسیدا بولغان «زامان»، ئیسە «ئوتکەن، هەلیگی زامان، سوکغی زامان» بولوب ئوچکە بولینەدر. فیعللەرنی هەم شول بولینشگە قاراب ئوچ «کومە»گە ئایرالامزدا: «سوکغی زامان، هەلیگی زامان، ئوتکەن زامان فیعللەری» یاکی قیسقەچە «سوکغی، هەلیگی، ئوتکەن فیعللەر» دیمز.

بولاردن باشقا «زامانسز فیعللەر»، هەمدە «قوشما فیعللەر» دیگەن ئیکی کومە فیعللەر باردر کە، هەممەسی بیش کومە بولادر.

بیرنچی کومە

سوکغی زامان فیعللەر

بو کومەدە بویروق، کیلگوسی، شەرت، توشنیه قوشغانش فیعللەری باردر.

بویروق

بر ئیشنڭ بولشینی، یا بولماسلغینی ئیستەب ئیتلگەن سوز «بویروق»دیر. بویروق بر فیعل بولغاچ ئیشلەگوچی بلگن ئوزگەرشیگە قاراب ئالتی شەکلدە بولادر.

کیلگوسی فیعللەر

بیدە کیلگوسی فیعللەر ئیکی توزلیدر:

۱

بویروقغا (۱) (ر) حرفی قوشولوب بو فیعلنڭ بولشلی بیرنچی شەکلی؛ یالغوز (س) حرفی قوشولوب بولشسز بیرنچی شەکلی یاسالادر.

شوندەی قیلب یاسالغان بیرنچی شەکلگە، ئیشلەگوچی بلگیلەری بولغان ئالشما ئولەرینڭ ئیکنچی توزلکلەری (۲۳نچی بیت) قوشولسا بو فیعلنڭ قالغان شەکللەری یاسالغان بولادر:

(بویروق) یاز	یازما	کیل	کیلمە
۱- یازار	یازماس	کیلر	کیلمەس
۲- یازارمن	یازماسمن	کیلرمن	کیلمەسمن
۳- یازارسن	یازماسسن	کیلرسن	کیلمەسسن
٤- یازارلار	یازماسلار	کیلرلەر	کیلمەسلەر
٥- یازارمز	یازماسمز	کیلرمز	کیلمەسمز
٦- یازارسز	یازماسسز	کیلرسز	کیلمەسسز

۲

بویروققا «غوسی - گوسی» قوشولوب بو فیعلنڭ بیرنچی شەکلی یاسالادر.

(۱) بویروقنی کیمی «بویروق» دیگەندە بولشلی، بولشسز بویروقلارنی ئیکی شەکللەری معنی ئوزگەشەلە قاکلاشلون.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

توپ شەكلىدىكى تولشىغى «بارا، كېل، تولۇق، [illegible]» كېتتە
كەبى سوزلەردۇر.
بۇنىڭكە [illegible] قوشۇلغاندا بولىشسىز بۇيرۇق ئەنگ توپ
شەكلى [illegible] [illegible] كېلمە، ئوقوما، كېتمە، كەبى
بولىشلى بولىشلى [illegible] بولىشلى بۇيرۇقنىڭ توپ شەكلىدەن
[illegible] كەبى [illegible] بولىشسىز [illegible] ھەم بولىشسىز بۇيرۇقنىڭ
توپ شەكلىدىن [illegible].
بۇيرۇقنىڭ توپ شەكلىگە «سۇن، اي، ەي، گز» سوزلەرى
[illegible] [illegible] [illegible] قوشۇپ قالغان شەكللەرى
[illegible].

بولىشلى بۇيرۇق:	بار، بارسۇن، باراي، بارگز، بارسۇنلار، بارايلىق، كېل، كېلسۇن، كېلەي، كېلگز، كېلسۇنلەر، كېلەيلىك.
بولىشسىز بۇيرۇق:	بارما، بارماسۇن، بارماي، بارماگز، بارماسۇنلار، بارمايلىق، كېلمە، كېلمەسۇن، كېلمەي، كېلمەگز، كېلمەسۇنلەر، كېلمەيلىك.

بۇيرۇقنىڭ [illegible] بولغان «[illegible]»گە كوچ بېرمەك
ئۈچۈن بۇيرۇقنىڭ توپ شەكلىگە «غل، گل» قوشۇلادۇر «بارغل،
ئوقوغل، يازغل، كورەگل، كېلمەگل، كېتمەگل» كەبى. بەنە
[illegible] ئۈچۈن «باراي، بارماي» شەكللەرىگە «من» قوشۇ-
لادۇر «بارايمن، بارمايمن، كېلەيمن، كېلمەيمن، ئوقويمن، كورەيمن»
كەبى.

چىقار ھەر كۈن آلدمغا يۈز نەۋع غەم
كەرەم «ئەيلە ئل» سەبرۇ تاقەت مېنگە.
(كاملى خارەزمى)

گىزلەر ئىردم عشقىنى ئىلدمن ۋەلىكن «نەيلەين»
حالەتم مەجنۇن كەبى عالەمغا يايلدى بەنە
(شەيبانى)

بۇيرۇقنىڭ سويلەگوچى كوبلىگى بولغان «يازايلق-كېلەيلك»
شەكللەرى نىچە تورلى باردر.
رابغوزى‌دا «يازالينگ، كېلەلينگ» شەكلىدە ئشلەنلگەن.
شەيبانى نامەدە «يازالى، كېلەلى» شەكللەرى ئشلەنلگەن:
«آلالى مولكلەريني قولغا، سالالى ئول ئيكى خانني يولغا»
(شەيبانى)

غازى عالم نامانيدان ۲ نچى-۳۰ نچى سان «بلم ئوچاغى»
(*) جورناليدا يازلغان آلپامش داستانيدا ئيسە «كېلەيك، بيرە-
يك» شەكللەريني كورەمز.

توقسانيمز آلتى ئاى سوك كېلەيك
بز بوماسا (بولماسا) سەڭا قورسەت بيرەيك
(آلپامش داستانى)

براق «نازابى» دەن باشلاب زامانيمزغاچا ئۆزنىڭ بوليغا سادق
قالغان شاعرلار يازايلق، كېلەيلك شەكلىنى ئشلەتب تۇرغانلار،
نەۋبامار آچلدى گوللەر سەبزە بولدى باغلار
سوحبەت ئەيلەيلوك، كولەيلوك جورەلەر تورتاغلار
(نەۋايى)

(۱) بۇ جورنال ۱۹۲۳ دە توركستان مەعارف كوميساريىغى نا[illegible]
[illegible] شەھەريدە چىقارلغان ئيدى.

بونگە، ئشلەگوچی بلگیلەریدەن برنچی تورلیالەری قوشلغاچ، قالغان بیش شەکلی یاسالغان بولادر. (س) حەرفی برنچی، تورتنچی شەکللەردەن باشقاسیدا بولمایدر.

یوغان سوزدەن

یازما	یاز
بازماغوسیدر	١ ـــ یازغوسیدر
یازماغومدر	٢ ـــ یازغومدر
یازماغوڭدر	٣ ـــ یازغوڭدر
یازماغوسیلار	٤ ـــ یازغوسیلار
یازماغومز (در)	٥ ـــ یازغومز (در)
یازماغوڭز (در)	٦ ـــ یازغوڭز (در)

ئكچكە سوزدەن

کیلمە	کیل
کیلمەگوسیدر	١ ـــ کیلگوسیدر
کیلمەگومدر	٢ ـــ کیلگومدر
کیلمەگوڭدر	٣ ـــ کیلگوڭدر
کیلمەگوسیلەر	٤ ـــ کیلگوسیلەر
کیلمەگومز (در)	٥ ـــ کیلگومز (در)
کیلمەگوڭز (در)	٦ ـــ کیلگوڭز (در)

چومەعدوم ئەیلەنڭ کاملنی «قیلغوغدر» یەنە یەیدا

کەرقوبماساڭ بوعالم آرانیك ئاملغ
آلنو ئدا ... ود «تایماغوڭ» آنکنی قاقتورۆب.

بابرنڭ شوشیعرندە «قیلغایسەن»، سوزلەری «قیلارسەن»، ماعناسیدا کیلگەن:

غەیرغا نیچە ۋافا قیلغایسین
جانیمە نیچە جەفا قیلغایسین
بی خەتا، ئیلگە آتب غەمزە ئوقن
مینگە بینگەندە خەتا قیلغایسین.

شەیبانی نامەدەگی (ئون مڭ ئیۆلوڭ کیشی چقتی «بولغای») دیگەن میسرەعدەگی «بولغای» سوزی «دیسە بوۋار» ماعناسیدا ئشلەتلگەن.

قسقاسی: «سوڭ زامان» فیعللەر کومەسینڭ هەر بریگە ئورۆنباسارلق قیلغوچی بر فیعلدر بو!

براق: ناۋایی، موحەممەت سالیح، بابر، هەمدە سوڭ زامان شاعرلاریدان مۆقیمی، کامیلی خارازمی کەبی شاعرلارنڭ کوبرەك ئشلەتشلەریگە ئاپانب بوفیعلگە مین «ئوتنچ فیعلی» دیدم. چندەن یوقاریدا ئاتالاری یازلغان یازغوچیلاریمز بو فیعلنی «ئوتنچ فیعلی» قیلب کوبرەك ئشلەتەرلەر:

لیك حەزرەتکە (١) بو ئیردی مەقسود
کم: ئانڭ خاتیری بولغای خوشنود.
ئستدگەی یار یاقینیدا قونوش
ئدیلەگەی کیچە ئیراقدان کورۆنوش
یارینڭ مەنزیلیدەن ئس آلغای
یارینڭ کویدگە قاۋغا سالغای. (شەیبانی نامە)

١) «...» دیەگچی بولادر.

ئونوتقانلار دیر بیزنك سۆھبەتنی مۇئەتتەلەم تەعەججاب
کی یازغانچا «بولغومزە نەۋبەت بیلە بىر ئىز علەم تەعەججاب
(كامیلی خیرامی)

دیدی کیم: سۈبح کەبی ئۆلگومدۇر
دەھرنك شامیدەیئی ئۆلگومدۇر
(نەۋائی ...)

خورشید، یۈزۈك بیرلە بۈگۈن تی مەھی تابان
دەۋرا، کیم نیچەلەر بولغوسی، «کۈن-سوگرا» بۇشەبیمان (بابر)

ئوتنج فیعلی

بو فیعلنك یاسالیشی شۇنلەیدر:

بویروققا «غای-گەی» قوشولوب برنچی شەکلی یاسالادر. برنچی شەکلگە ئیشلە گوچی بلگیلەرنك ئیکنچی ئوری قوشولوب قالغان بیش شەکلی توزولەدر:

کیلمە	کیل	یازما	یاز
کیلمەگەی	کیلگەی	یازماغای	١ــ یازغای
کیلمەگەیمەن	کیلگەیمەن	یازماغایمەن	٢ــ یازغایمەن
کیلمەگەیسەن	کیلگەیسەن	یازماغایسەن	٣ــ یازغایسەن
کیلمەگەیلەر	کیلگەیلەر	یازماغایلار	٤ــ یازغایلار
کیلمەگەیمز	کیلگەیمز	یازماغایمز	٥ــ یازغایمز
کیلمەگەیسز	کیلگەیسز	یازماغایسز	٦ــ یازغایسز

رابغوزیدان بو کونگەچە بوتون یازغوچیلاریمز تاداتبدان جۆدە کوب ئیشلەنلگەن بو فیعل ئوزرالی ماعنالار ئوچون ئیشلە نیلەدر. بونك ئوزیگە خاس ماعناسینی بلگیلەنمەك جۆدە قیینیدر یاکی مینگە قیین کوروندی.

کیلمە	یاز
کیلمە [illegible]	١ــ یاز [illegible]
کیلمە [illegible]	٢ــ یاز [illegible]
کیلمە [illegible]	٣ــ یاز [illegible]
کیلمە [illegible]	٤ــ یاز [illegible]
کیلمە [illegible]	٥ــ یاز [illegible]
کیلمە [illegible]	٦ــ یاز [illegible]

III

یازماق ـ کیلمەك کەبی [illegible] قوشولوب [illegible] برنچی شەکلی یاسالادر. قالغان بیش شەکلینی توزمەك ئوچون ئیشلەنگوچی بلگیلەرنك ئیکنچی ئوزلەرینی شول برنچی شەکلگە قوشماق کیرەکدر.

(ئینکارگە سوزلەش) کیلمەك	(بولمیش سوزلەش) یازماق
کیلمەکتە (دىر)	١ــ یازماقتا (دىر)
کیلمەکتەمەن	٢ــ یازماقتامەن
کیلمەکتەسەن	٣ــ یازماقتاسەن
کیلمەکتەلەر	٤ــ یازماقتالار
کیلمەکتەمز	٥ــ یازماقتامز
کیلمەکتەسز	٦ــ یازماقتاسز

بو فیعلنك برنچی شەکلیگە [illegible] ھەم قوشولادر.

[illegible] بو فیعل [illegible] شیوەدە [illegible] ماضی شیوەدە کی ئوزلە مضمونانیدان [illegible] زمانیدا [illegible] ئوتوب [illegible].

بو [illegible] بولمیش [illegible] ئیشلەنلمەیدر.

بو مەفۇمشىلەر كە كوڭلىڭ بىر مە كل كم تاسراى الماسلار
كوكولنى تاسراغل «بولغاى» كى بو دادار «تاپقايسىن
تينگرى انى هەربەندىسى ئازادبىتكەى
هەر غەمىمن ئانڭ جانيىرىنى شاد قىلغەى
(ناۋايى)

شەرت فيعلى

ئشلەسەڭ، ئشلەرسەن.
ئزلەسەڭ، تاپارسەن.
قار ياغماسا، توى بولۇر.

بو قاريدا يازلغان «گەپ» لەردە «ئشلەمەك» (بىمەك) نىڭ ئشلەسەكە، تاپماقنىڭ ئزلەسەكە، توينىڭدە قار ياغماسلىقغا باغلىق بولغانى كورونوب تورادر.

ئوز ماعناسىيداغى ئشكە باشقا بر ئشنىڭ باغلانلىغىنى بلدرگەن فيعللەر «شەرت فيعلى» بولادر.

شەرت فيعلى شونىڭەى ياسالادر: بوزوقغا «ساسە» قوشوب شەرت فيعلىنىڭ برنچى شەكلى ياسالادر. بو برنچى شەكلگە ئشلەۋچى بلگيلەرى قوشولوب قالغان شەكللەرى تورزلەمدر.

ياز	يازما	كەل	كيلمە
١ ــ يازسا	يازماسا	كىلسە	كيلمەسە
٢ ــ يازسام	يازماسام	كىلسەم	كيلمەسەم
٣ ــ يازساڭ	يازماساڭ	كىلسەڭ	كيلمەسەڭ
٤ ــ يازسالار	يازماسالار	كىلسەلەر	كيلمەسەلەر
٥ ــ يازساق	يازماساق	كىلسەك	كيلمەسەك
٦ ــ يازساڭز	يازماساڭز	كىلسەڭز	كيلمەسەڭز

شەرت فيعلىنىڭ ٥ نچى شەكلى «يازساق، يازماساق» بولسا هەم؛ تاشكىنت ئوزبيكلەرى بۇنىڭ جايىدا «يازسامز، كيلسەمز، يازماسامز، كيلمەسەمز» ديبلەر. بو مەحەللى، آزچيلق بر ئشلەتش بولسا هەم تەئريضى، ئيسكى بر ئشلەتشدر. سوڭراقدا بۇندەن سوز آچارمز.

شەرت فيعلىنىڭ آلتنچى شەكلى «يازساڭز، يازماساڭز» بولسادا، بزدە «يازساڭلار، كيلسەڭلەر» شەكلىدە هەم ئشلەنش باردر.

شەرت «فيعلى» باشقا بر ئشنىڭ ئوزيگە باغلق ئيكەنىنى بلدرمەسدەن سادە ئوزى ئشلەتلسە «ئوميد ــ آرمان» ماعناسىنى بيرەدر:

كوڭلى تيلەگەن مورادىغا يىتسە كيشى!
يا، بارچا مۇرادلارنى تەرك ئيتسە كيشى!
بۇ ئيكى مۇيەسسەر ئولمەسە عالەمدە،
باشىنى آلىب بر سارىغا كيتسە كيشى!

(بابر)

قوزغاتش فيعلى

شەرت فيعللەريگە «چى» قوشولغاندا «قوزغاتش فيعلى» بولادر:

١ ــ يازساچى	يازماساچى
٢ ــ يازسامچى	يازماسامچى
٣ ــ يازساڭچى	يازماساڭچى
٤ ــ يازسالارچى	يازماسالارچى
٥ ــ يازساقچى	يازماساقچى
٦ ــ يازساڭزچى	يازماساڭزچى

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

ئيكنچى كومه

مەليگى فيعللەر

مەليگى فيعللەرنىڭ بزدە ئوچ شەكلى باردر:

I

كينبيە چوزغى حەرفى بولغان بۇيرۇققا «يەدر»، كيتبيە چوزغى حەرفى بولماغان بۇيرۇققا «ادر ــ ەدر» قوشولوب بو-فيعلنىڭ برنچى شەكلى ئۆزۈلەدر. بو برنچى شەكلگە، ئشلەۋچى باگيلەرىنىڭ ئيكنچى ئۆرلەرى قوشولوب، بو فيعلنىڭ قالغان بيش شەكلى ياسالادر. براق بو فيعلنىڭ برنچى ئۆرنچى شەكليدەن باشقالاردا «در» قوشمچاسى ئۆشۆب قالادر.

كەيتى چوزغيسز بۇيرۇقدان

ياز	يازما
١ ــ يازادر	يازمايدر
٢ ــ يازامەن	يازمايمەن
٣ ــ يازاسەن	يازمايسەن
٤ ــ يازادرلار	يازمايدرلار ــ يازمايلار
٥ ــ يازامز	يازمايمز
٦ ــ يازاسز	يازمايسز

كەتى چوزغيلى بۇيرۇقدار

ئوقو	ئوقوما
١ ــ ئوقويدر	[illegible]
٢ ــ ئوقويمەن	[illegible]

٣ ــ ئوقويسەن	ئوقومايسەن
٤ ــ ئوقويدرلار، ئوقويلار	ئوقومايدرلار، ئوقومايلار
٥ ــ ئوقويمز	ئوقومايمز
٦ ــ ئوقويسز	ئوقومايسز

ديقانكى يار، ۋافا ئەهليگە ستەم قيلادر. (ناۋايى).

بەكى بەرگلەرنى كور كەلمەدە كوزيم

يەنە ئوميدگە ئشيان قورادر. (چولپان).

چوان ئيناغانى ئولوك ئەمر ۋۆجوبىن بلەدر.

(كامل خارازمى).

عەرىبى بيك آسانلق بلەن جان بيرە تورغان كوروندەبەر.

(يولقۇتاى).

كيچە كوندوز قيلادرلار سوفەهاغا خزمەت (كامل).

بو فيعلنىڭ برنچى، ئورتنچى شەكللەريدەگى «در» قوشمچاسيدا بولغان «ر» حەرفى تشلەۋى تيليدە كوبرەك «ى» حەرفيگە ئايلەنەدردە:

يازادر	ئورنيدە	يازادى
يازمايدر	»	يازمايدى
يازادرلار	»	يازاديلار
يازمايدرلار	»	يازمايديلار ديەلەدر

II

بۇيرۇققا بر آست چوزغيسى بير كەلمەدەن سوڭ «ەر» ئالنەدر، يەنبدر. قوشولوب برنچى شەكلى ياسالادر؛ قالغان بيش شەكليدە ياسالماق ئوچون (در) ئورنيدا ئشلەۋچى بلگيلەرى كيلتيريلەدر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

يار	كيلمه
١ ـ يازيۋاتىملەر	كيلمەيەتىملەر
٢ ـ يازيۋاتىمەن	كيلمەيەتىمەن
٣ ـ يازيۋاتىسەن	كيلمەيەتىسەن
٤ ـ يازيۋاتىلار	كيلمەيەتىلەر
٥ ـ يازيۋاتىمىز	كيلمەيەتىمىز
٦ ـ يازيۋاتىسىز	كيلمەيەتىسىز

III

يازماي ... كيلمەك كەبى ... ئىسىملەرگە «دە ـ دا» قوشولوب فيعلنىڭ برنچى شەكلى ياسالادر. قالغان بيش شەكلىنى ئۆزگەرمەك ئوچون ئىشلەتۆچى بلگيلەرىنىڭ ئىككىنچى تۈرلەرىنى شول برنچى شەكلگە قوشماق كيرەكلەر.

(يوغان سوزدەن) يازماق	(ئىنچكە سوزدەن) كيلمەك
١ ـ يازماقدا (در)	كيلمەكدە (در)
٢ ـ يازماقدامەن	كيلمەكدەمەن
٣ ـ يازماقداسەن	كيلمەكدەسەن
٤ ـ يازماقدالار	كيلمەكدەلەر
٥ ـ يازماقدامىز	كيلمەكدەمىز
٦ ـ يازماقداسىز	كيلمەكدەسىز

بۇ فيعلنىڭ برنچى شەكلىگە «در» هەم قوشولادر.

ئۆزبەكچە بۇ فيعل يازنىڭ شيۋەدە بوقدر. باشقا شيۋەدەگى تۈرلى مەجموعاتىدان، سولڭ زاماندا بزگە ئۆتوب قالغاندر.

بۇ فيعلنىڭ بولمىسيزى بزدە ئىشلەتلمەيدر.

ئۈچۈنچى كومە

ئوزەل فيعللەر

ئوزەل فيعللەر كومەسيدە ئۈچ تورلى فيعل باردر: بولغان فيعل. بولوب ئوتكەن فيعل. بولغاندان خيكەيە فيعلى.

بولغان فيعل

بو فيعل بر ئىشنىڭ ئوتگەن زاماندا بولوب بولماغانىنى بلدرەدر. ... ويرۇققا «دى» قوشولغاچ «بولغان فيعل» نىڭ برنچى شەكلى توزولادر. شول برنچى شەكلگە، برنچى تورلى ئىشلەتۆچى بلگيلەرىنى قوشوب بو فيعلنىڭ قالغان بيش شەكلى ياسالادر.

ياز	يازما	كيل	كيلمه
١ ـ يازدى	يازمادى	كيلدى	كيلمەدى
٢ ـ يازدم	يازمادم	كيلدم	كيلمەدم
٣ ـ يازدڭ	يازمادڭ	كيلدڭ	كيلمەدڭ
٤ ـ يازديلار	يازماديلار	كيلديلەر	كيلمەديلەر
٥ ـ يازدق	يازمادق	كيلدك	كيلمەدك
٦ ـ يازدڭز	يازمادڭز	كيلدڭز	كيلمەدڭز

بو فيعلنىڭ آلتنچى شەكلى «يازدڭلار، كيلدڭلەر، يازمادڭلار، كيلمەدڭلەر» ديب هەم ئىشلەتيلەدر.

بو فيعلنىڭ بيشنچى شەكلى تاشكينت شيوەسيدە («يازدق»، ... بدا) «يازديمز، يازماديمز» ديب ئىشلەتيلەدر كم بو ئىبلك تورلى تللەريدە هەم بو شەكلگە ئوچرەيمز!

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

بۇيرۇقغا «مش»، قوشولوب بو فېئەلنىڭ برنچى شەكلى تۈزۈلگەن
دەن كېيىن ئىشلەۋچى بلگىلەرى ئىلەن قالغان بېش شەكلى ياسالادر.

يازما	ياز
يازمامش	١ ــ يازمش
يازمامشمەن	٢ ــ يازمشمەن
يازمامشسەن	٣ ــ يازمشسەن
يازمامشلار	٤ ــ يازمشلار
يازمامشمز	٥ ــ يازمشمز
يازمامشسز	٦ ــ يازمشسز

بولغان ئش حيكايەسى

بو فېئەل بر ئشنىڭ ياقندا ئىنا بولوب بولماغانىدان خابار بېرمەك
ئوچون ئشلەتيلەدر.

بۇيرۇقغا «بدر»، قوشمەچاسى قوشولوب بو فېئەلنىڭ برنچى
شەكلى ياسالادر.

شول برنچى شەكلگە ئشلەۋچى بلگىلەرى قوشۇلوب قالغان
بېش شەكلى تۈزۈلەدر.

يازما	ياز
يازمابدر	١ ــ يازبدر
يازمابمەن	٢ ــ يازبمەن
يازمابسەن	٣ ــ يازبسەن

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

كېلمە	كېل	يازما	ياز
[illegible]	[illegible]	[illegible]	١ ــ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	٢ ــ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	٣ ــ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	٤ ــ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	٥ ــ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	٦ ــ [illegible]

52

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

ئولوسقا قىلغالى ئەسرارى مىكمەتنى عىيان
زەلالەت ئەھلى آرا بولدى ئەنبىيا پەيدا
(ئەمىر)

بولوڭغا آچوق چەشمى ھەيران كەبى
سىنىگە بولغالى مىھر ئەنۇەر قىدا
(كامل)

فۇرقەت آنىدىن يقلدىم يار كېلدى سورغالى
ئى شەببانى ياردەردىگە دەۋا قىلدى يەنە
(شەيبانى)

٢

ئىككىنچى‌سى «زامان فېئلى» در. بوفېئل، ئۆزىدەن سوڭ كېلگەن فېئلنىڭ زامانى بلەن ئۆزى بولغان آراسىدا ھېچ بر ئىش ئۆتمەگەننى بلدىرەدر.

ھەمدە سوڭغى فېئلنى ئۆزىنىڭ بر نەتىجەسى كەبى قىلىپ كورسەتەدر. بۇنى ياساماق ئۈچۈن بويرۇققا «غاچ - قاچ - گاچ - كەچ» قوشولادر:

بارغاچ، آتقاچ، كېلگەچ، ئىشتكەچ، سىز يافرغاچ كېلدىم، سىنى كورمەگەچ قايتىدىم، ئىشكنى اچقاچ كردىم، ئوغرىنى تاپقاچ آتارمز كەبى.

٣

ئۈچىنچىسى «حال فېئلى» در. بوفېئلنى ياساماق ئۈچۈن بولشلى بويرۇققا «ب»، بولشسز بويرۇققا «ى» قوشولادر:

بارب كېلدىم، ئوقوب چىقتى، كورۈب قايتقانمان، كەپورمەى ۇرا ئىتكمەى ئورغومدر، آچلماى سولدى. دېگەندەكى «باريب ...، كورۈب، گەپورمەى، ئىتكمەى آچلماى» فېئللەرى كەبى.

٤ — يازبلار - يازبدرلار — يازمابلار - يازمابدرلار
٥ — يازبمز — يازمابمز
٦ — يازبسز — يازمابسز

تورتىنچى كومە

زامانسز فېئللەر

بو فېئللەرنىڭ ئۆزلەريدەن «زامان»، آڭلاشمايدر. بو فېئللەر ئۆزلەريدەن سوڭ كېلگەن بر فېئلگە باغلانىب ئشلەتىلەدرلەر. شول ئۆزلەريدەن سوڭ كېلگەن فېئلنىڭ زامانىغا ھەم تابع بولوب قالادرلار. ئشلەۋچى بلگىلەرى ھەم ئۆزلەريگە ئىمەس، ئۆزلەريدەن سوڭ كېلگەن فېئلگە قوشولادر. بوفېئللەردەن بزدە ئۈچ تورليسى باردر:

١

برنچى‌سى ئۆزىدەن سوڭ كېلگەن فېئلنىڭ سەببىنى بلدىرەدر، بويرۇققا «غالى - قالى - گەلى - كەلى»، قوشولوب ياسالادر:

«مېن سىنى كورگەلى باردم، ئول، كتابنى ئوقوغالى آلادر. بو بالا ساباق آلغالى كېلگەن. ئىشتكەلى، آتقالى، آچقالى..» كەبى.

رابغوزىنىڭ تەسەۋۋل ئەنبياسىدان ئوتوب بوكوڭگى شاعرلارىمزغاچا ھەممەسىنىڭ ئەسەرلەريدە بو فېئلگە كوب ئوچراماق مۇمكندر:

ئەحوال كوڭول آلغالى برمەحرەم تاپماى
زولموڭنى قارىنداش غەمگنى پەدەر ئيتتم

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

بوفيعلنىڭ يۇقارىدا كورسەتالگەن بولشسزشەكللەرى ئورنيدا باشقا بر شەكل هەم ئشلەتيلەدر: گەپۇرمەسدەن — گەپۇرمەي، ئشلماسدان — ئشلماي، آچلماسدان — آچلماي.

بيشنچى كومە

قوشما فيعللەر

يازدم، باشلادم.

بزدە يۇقارىداغى كەبى ئيكى فيعل بربريگە قوشولوب ئيكى سينىڭ ماعنالاريدان آرالاش «برماعنا» بيرەتۇرغان برفيعل بولادر؛ «يازا باشلادم، كيلە باشلادى» كەبى، بۇنگە بز «قوشما فيعل» ديبمز.

قوشما فيعليدە ماعنانىڭ آغرليغى برنچى فيعلدە بولوب ئيكنچى فيعلنىڭ ماعناسى ئۇنگە «قەيد» بولوب قالادر.

قوشما فيعل ياساماق ئۈچۈن برنچى فيعلنىڭ بۇيرۇغى كيتى چوزغيلى بولسا «ى» كيتى چوزغيسز بولسا «ا ـ ە» قوشولادر. دا ئيكنچى فيعل ئوز حاليچا قالادر: يازا باشلادى، ئوقوى بيردم، يقيلا قال، ئولە يازدىڭ، سويلەيتۇرغان كەبى.

قوشما فيعلنىڭ زامان بلەن، ئشلەۋچى بلەن، بولشلق ـ بولشسزلق بلەن ئوزگەرشلەرى هەممەسى ئيكنچى فيعلدە بولادر.

برنچى فيعل ئوزگەرمەي قالادر: يازاباشلادم، يازماي باشلادم ديگەندە بو ئيكى فيعلنىڭ ئيكەلەسى بولشلق فيعلدر. نيگە كم ئيكيسيدە هەم ئيكنچى فيعل بولشلقدر. يازاباشلامادم، كورەقالمادىڭ ديگەندە بو ئيكى قوشما فيعلنىڭ ئيكەلەسى هەم بولشسز فيعلدر. نيگە كم ئيكسينىڭ هەم ئيكنچى فيعللەرى بولشسزدر.

آيرم فيعلنىڭ زامان بلەن، ئشلەۋچى بلەن، بولش ـ بولماسلق لەن قانچالار ئوزگەرب تۇرغانينى كوردك. مەنە قوشما فعلنىڭ

هەم شۇددى شۇنچە ئوزگەرشلەرى بولادر. قسقاچا ئەيتكەندە آيرم فعلنىڭ تورت كومەسى بولغانى كەبى بۇنىڭ هەم شۇندەى تورت كومەسى باردر.

قوشما فيعللەر بلدرگەنلەرى ماعناغا كورە نيچە تۈرلى بولادر:

١

باشلاۋ فعلى: يازا باشلا، يازا باشلامە، يازماي باشلا، كورە باشلامادم، ئوقوشە باشلادىڭ، يازا باشلا، كيلە باشلاغان . . . .

٢

ياقنلاش فعلى: ئولە يازديلار، ئنە يازمادم، كرە يازدىڭ، يقيلا يازغانسەن، كورەي يازدى . . . .

٣

آشقما فعلى: يازا قال، يازماي قال، ئەنە قالدى، بيشمە قالماس، يازا قالموسيز، ئوزا قالدى، ئەيلەنە قالاي، بيرە قالديلار . . . .

٤

داۋام فعلى: يازا بيردى، گەپورە بيرمە، ئوقوى بيرمسەن، ئيچە بير، كيتە بيردى، ئوزا بيرگەى، ساچا بيردم، توكوله بيرديلەر، الا بيرمە . . .

٥

[illegible] فعلى: يازا ئالارمەن، ئوزا الماىسەن، كورە الموسەن

58

آلمایمیزغه کیته آلورمز. کیلالمیمیز، بیرالمیمیز، قویالماسیز....

۶

حال فعلی: — کیته تورغان، بارمایتورغان، بارا تورغانلار، توقوماتورغانلار، آلاتورغان، بیرمیتورغان، کیلتورغان....

(فعلنی سوگیدا حال فعلی، دیب کورسه‌تکنلرنگ بالمرغا شوینده بارلغان شکللری. اول هم صیفت بولوب ایشلتیلور. بلنغا شکللری ایسه هیچ ایشلتیلمیدیر.)

مولماق، قلماق، تیتمقله کبی فعللر، عمرمجید تورکچه صیفت یا اسمگه قوشولوب بر فعل بولادر. مؤمکن بولدی، باشنی ئیندانی، مین اوزنی کولکو قلدم، مین سینی دوست توتدم کبی.

حضرت اوزیم شعمعر باردم، توشری توتدم، اش قلدی دیگنده بو سوزلرمزدن هیچ بری قوشما فعل بولمایدر. چونکه کم بو سوزلرده‌گی اسم بلن فعل آراسیدا «نی» یا «گه»، «غا» قوشیمچاسی کیلتروب تمیکنده معنالاری بوزولمایدر. حضرت اوزیم‌ـ شعمعنی باردم، شعمعر باردم‌ـ شعمعرگه باردم، توشری توتدم‌ـ توغریسنی توتدم، اش قلدم‌ـ ایشنی قلدم کبی بوقاریداغی قوشما فعللرده ایسه فعل بلن اسم آراسیدا «نی»، «غا»، «گه» کیلتورگنده معنالاری بوزولادر.

مؤمکن بولدی	توریدا	مؤمکنی بولدی
باشنی ئیندانی		[illegible]
دوست توتدم		دوستنی توتدم
ذب بولمایدر		

۸

بر فعل یا اسم [illegible] یاردام فعلیگه قوشولوب هم قوشما فعل بولادر. بو توری قوشما فعللرنی [illegible] یاردام فعلینی بیلیشیمیز لازمدر.

یاردام فعلینینگ تورگه‌کی [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

۲ـ [illegible]

۳ـ [illegible] (ار) [illegible]

[illegible]

۵ـ [illegible]

[illegible]

۶ـ [illegible]

(بو فعللر [illegible] [illegible] [illegible] یاردام فعللردن [illegible] [illegible] [illegible] کیلتوریده

کیرهک:

۱ـ ئیمیش [illegible]

۲ـ ئیمیش [illegible]

۳ـ ئیمیش [illegible]

۴ـ ئیمیش [illegible]

[illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

62

فیعللەرنىڭ باللارغا آیریلشی

[illegible]

بو باللارنىڭ ھەر برىدەن باشقا باللار یاسائی

[illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

۱

ئوتم [illegible] بولغانلى بۇ [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] قوشولارى
[illegible]
[illegible]

(ا) [illegible]
(ب) [illegible]

۲

[illegible]
[illegible] (۱)
[illegible]

كتاب [illegible]
[illegible]
[illegible] (۱) [illegible]
[illegible]

[illegible]

ئوتم [illegible]
[illegible]

[illegible]

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

[illegible] بولغان [illegible] ھەم [illegible] بولۇپ
ئۆزلۈكنىڭ بىر تۈرلىرى فىئىل بارى بولسىمۇ [illegible]
بۇ تۈرلى فىئىلنى مەجھۇل فىئىللەر قاتارىدا سانىغان [illegible]
جۈملىدىن بۇلەرنىڭ «مەجھۇللىرى»، «ئۆزلۈكلىرى»، [illegible]
[illegible] «كۆرۈنمەك»، «ئويغانماق» بىلە [illegible]
قالماق» [illegible] بولۇپ «ئۆزلۈك فىئىل»
بولادى، بىز بۇ «ئۆزلۈك» فىئىللەرنى مەجھۇللىرى بىلەن بىرگە يېزىپ
كۆرسەتتۇق:

مەجھۇللار	ئۆزلۈكلەر
كۆرۈلدى	كۆرۈندى
بۇزۇلدى	بۇزۇندى
سۆيۈلدى	سۆيۈندى
تارتىلدى	تارتىندى
بىزەلدى	بىزەندى
ياسالدى	ياساندى
ئۆرگەتىلدى	ئۆرگەندى
ئازۇتىلدى	ئازۇندى

«يالىنماق، سىلىنماق، قالىنماق» كەبى ئىككى «ل» نى بىر بىرگە كېلتۈرمەسلىك ئۈچۈن «ن» غا ئايلانغان ئۆزلۈكلەر مەجھۇل مەنىسىدە ھەم «مەجھۇل» ھەم «ئۆزلۈك» فىئىلى بولۇپ ئىشلىتىلىدۇ.

ئىكىنچى ئۆزەكەن فىئىللەر

بۇ بىر [illegible] ئىمەس، ئىسىم - سىفەتكە قوشۇمچىلار قوشۇپ ئۆزەكلە[illegible]

[illegible] ئەھمىيىتى

[illegible]

١ — [illegible] كېلىمەن [illegible]

٢ — مېنىڭ [illegible] (كېلىمەن) [illegible]

٣ — مېنىڭ كېلگەنىم (كېلگەنىم) [illegible] كېلگەنىم [illegible] كېلگەن [illegible]

٤ — مېنىڭ بارغانىم [illegible]

٥ — مېنىڭ [illegible]

٦ — [illegible]

٧ — [illegible]

٨ — [illegible]

٩ — [illegible]

١٠ — [illegible]

١١ — [illegible]

[illegible]

قىسمىمىزگە ... بىكىتىپ ئوقۇغاندىن يېڭى ئالغان قىسىملىرىنى ... [illegible]
بۇ تۈرلۈك قىسىملىرى ئىسىم ياسىغۇچى كوپرەك ... [illegible] قوشۇلۇپ
ياسىلىدۇ:

كوچىسىغا	مەجبۇر ئېتىمەك
تولۇقلىماق	ئىمىشۇ سوزلىمەك قىلماق
ئاقلىماق	كۆزلەمسىز ئاتلىماق
قارلىماق	كۆزلىمە ئاتلىماق
تاشلىماق	تش بىلەن ئالماق
تىشلىماق	قىشقا تۇرماق
تاپالىماق	تاپىش بىلەن تۇرماق

«لاش ـ لەش»، «لان ـ لەن»، «ار ـ ەر»، ... «ئى، دى» بىلەن ياسىلىدۇ:
سوزلاشماق، قىزلاشماق، ... [illegible] قىزارماق، كوكىرمەك
ئاقارماق، ئاقلانماق، ... [illegible] كۆپەيمەك ... [illegible] كەبى.

كومەكچى سوزلەر

سوزلەك تۈرلىرىنىڭ ... [illegible] كومەكچى سوزلەردۇر. كومەكچى
سوزلەر ئۆز ئالدىغا بىر مۇستەقىل مەنىنى بىلدۈرمەي بىر جۈملەدە ... [illegible]
... [illegible] كومەكلەشكۈچى بولۇپ، بۇلار تۆۋەندە بايان
قىلىنىدۇ:
١ ـ كومەكچى كومەكچىلەرى ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
بۇلاردىن ... [illegible]
... [illegible]

... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
٢ ـ ... كومەكچىسى ... [illegible] سوزلەر
كىبى، ئاپا، ... [illegible] چاقىرىش بىلدۈرىدۇ
... [illegible] كەلگەن ... [illegible] كىلمەكتە
سوزلەر ... [illegible] كورگەن ئىكەن
كوئىلدىن ... [illegible]
٣ ـ تورۇن كومەكچىلەرى ... [illegible] شەھەر
«ئارا» كەردم، ئوي «ئىچرە» ... [illegible] «ئورە» توغرى
نېچون؟ نوچولۇك؟ نېكە؟ نېمەداي؟ قانداي؟ قالاي؟ قاچان؟ قاپاقا؟
قاپاقا؟ كىم؟ نېمە؟ نېچە؟ سوزلەرى ـ سوراق كومەكچىلەرىدۇر. بۇلاردىن
«كىم» كىشىلەردىن «نېمە» نەرسەلەردىن «قاچان» چاقىدىن
«قايدا، قاياقا» نورۇنلاردىن «قاچان» تولاچاردىن «نېچە» سانلاردىن
«قانداي، نېمەداي، قالاي، نوچولۇك» ھالدىن، «نېچون، نېكە»
سەبەبلەردىن سوراشقا ئىشلەتىلەدۇر.
تاغى، داغى، بىلەن، ئىلە، ... ھەم ... سوزلەرى ئېكى
... [illegible] بېرىكتۈرۈشكە ئىشلەتىلەدۇر. ... [illegible] كومەكچى سوز
... «تاغى» كىلدى، بوداغى كىلدى، شەرىف ... [illegible]
كىلدى، ... [illegible] «ھەم» ... [illegible] شەرىف «ھەم»
... [illegible] شەرىف ... [illegible] كىلدى.

بو وساله ئه گهر، ئه گهر چه ... [illegible] شئرئت كومهكچىلهر ... بوله

[illegible] ئه گهر ... ئه گهر چه ... سوزلهرى ... [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ئه گهر ، آللاشلهر

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] مىن كىتابنى يازدىم، دېگهنلهر

[illegible] كىتابىگه تۈشكهنلىكىنى بىلىمهن.

[illegible] مهكتهپكه باردىم، شئرگه

[illegible] كىتاب يېزىپ [illegible] بولدى [illegible]

[illegible] بىر ... بارلىقى [illegible]

بىلادى.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

36

سۈپەت بولغان سۆز

(... چى بويت) كۆرگەن ئىدىلە...

... چى بىلەن رەڭگە كېلگەندە كۆپلۈك بىلگىسى

ئورنىدا «سېپەتلى»، چى بىلەن «سېپەتلى» گە قوشۇلادى، «ئىل

بولغان «لار - لەر» بىلەن «سېپەتلى» ... كىمسىلەر، كەبى.

ماير اقلار، ئاقلى ئەسكەرلەر، توقۇتقۇچى كىمسىلەر، كەبى.

سېپەت بولغان سۆز «سېپەتلى» دىن ئايرىم كېلگەندە ئىسم

ئورنىدا قوللانىلسا ئالادىدا ئۇنىڭگە «لار - لەر» قوشۇلادى:

«ئاقلار كېلدىلەر، توقۇتقۇچىلارنى كۆردۈم، بۇ ئىچىلەر ئوقۇتتىلەر»

كەبى.

ئىسملەرنىڭ بۇرۇن تۇرغان ئىسملەرنىڭ بۇرۇن كېلگەن سېپەتلەر

سېپەت ئىسمى «ھال» دەپ ئاتالادىلار.

ئىسملەرنىڭ بۇرۇن كېلگەن سېپەتنىڭ شۇل ئىسملەرگە ھال

ولىشى ئۈچۈن «قانداق؟» سوراغىغا جاۋاب بولا ئالماغى شەرتدىر:

قانداي باردى؟ قانداي ئوقۇدى؟ قانداي چىقدى؟ سوراغلارىغا

جاۋاب: ئۇل، يالغىز باردى، ئۇل، يامان ئوقۇدى. ئۇل برىنجى

چىقدى. ئۇل ئولگۈدەك قىينالدى. ئۇل، شاشقان كەبى يۈردى. ئۇل،

كۈمدەك چىقدى قوشۇن ئاتلى كېلدى، ئۇل، قارغانلى كۆرۈندى

كەبى.

«ئاپپاق، چاپچاق، تۇكمە، قىپقىزىل» كەبى تۈزۈلمە سېپەت بولغان

سۆزلەرگە تىشلەنىپلە - تىشلەنىپلە ئىسم بولۇپ قالغان سۆزلەرگە

«تىشلەنگەن سېپەت» دېيىلەر.

سېپەتلەرگە «لىق - لىك» قوشۇلغاچ ئىسىگە ئەيلەنەدۇرلەر:

«قىزىللىق، ئاقلىق، بىلىملىك، توقۇتقۇچىلىق، قاپاقلىق، نىيەتلىك،

بۇرۇنغىلىق، برىنجىلىق» بىلەن كەبى. بۇنلەر «تىشلەنگەن

سېپەت» دەپ ئاتالادىلار.

[illegible]

[illegible] 17561

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.1

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

Ozbek tili qaidalarь toƣrisida
bir tәçribә

FITRƏT

SƏRF

Birinci kitab

6 inci basma

OZNƏŞR
Samarqand—1930—Taşkent

4
5416

fitrət

494.351-54

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

SƏRF

Өzвek tili qaъdalarъ toƣrusъda вir təçriвə

Birinci kitaв

Өzвekistan Çymhyrijətinin Maarъf Kəmisərligi hyzyrıdəgi вilim əzəgi tamanъdan, məktəвlərdə oqumaq ycyn muvafъq kөrildi.

6 Inci вasma

на дом не выдается

3774

62 ФБАН УзССР
227-4

на дом не выдается

Өzвekistan Dəvlət Nəşrijatъ
Samarqand — 1930 — Taşkent

Уэлит № 3572 Заказ № 5113 Тираж 4000
Типо-литография № 1 Узполиграфтреста

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

ʙir-iki səz

Bizniꞑ til, ədəʙijjatimizniꞑ eꞑ soꞑ kynləri farƣanalь Umər xan zamanьda edi. Til ədəʙiijatьmьz Umər xan pəjtidə ʙirdən jaşnaʙ kətərildi-də, undan kejin sekin—sekin pəsəjə ʙaşladь. Bara, ʙara jьqьlьşьnьꞑ, joqalьşьnьꞑ eꞑ aƣьr, eꞑ qara daqьqalarьnь ətkəzdi. Azƣьna pəjitdən soꞑ Tyrkistanda jetişkən jarьm şaʙrlar, jarьm jazƣucьlarnь esə eski ədəʙijjatьmьznьꞑ soꞑ soluşlarь deʙ kərsətmək jaꞑlьş ʙir iş ʙolmajdьr. Bularnьꞑ qalamlarь ycidən təkylgən çymlələr ʙuzuq, səzlər sьƣьq, fe'llər qaraꞑlьq ʙolьʙ cьqa ʙaşladь.

Meladьj 19-ncь məlcələrniꞑ (əsirniꞑ) soꞑlarьda ʙizdə jaꞑlьşmaq (təçəddyd) fikri ojƣandь. Jəꞑi məktəʙlər acmaq, jəꞑi kitaʙlar jazmaq, gəzitələr, çəꞑlər cьqarmaq istədik: acdьq, jazdьq, ʙьraq hənyz—til, ьmla məs'ələlərigə acьq ʙelgili ʙir jol ʙerə almaƣan edik. Bytyn tyrk dunjasь ycyn „ʙir jəlpi til“ qaʙul etmək xajallarь ʙilən avara ʙoldьq. Tilimizni şuna toƣrь jurƣuzmaq ycyn ynymsiz tirişdik. Bu xajallarnьꞑ işkə aşmaƣanьn ʙilgəndən kejin əz tilimizni, əz ьmlamьznь tyşynə ʙaşladьq. Bu jolda ʙirinci adьmnь Qoqandlьq „Aşur·əli Zahiril“ atdь. Ьmla ʙitikcəsini jazьʙ cьqardь. Undan soꞑra Taşkentdə „Cьƣataj gyryngi“ acьldь. „Gyryngi“ til, ьmla məs'ələləri ʙilən—terənrək maşƣul ʙoldь. Tyrkijəli Şajx Vəsfii tamanьdan ərəʙcə, farsьcaƣa ergəşiʙ jazьlƣan eski osmanlь sərf, nəhv kitaʙini məktəʙlərimizdən syriʙ cьqardь-da, əz tilimizniꞑ qaьdalarьnь kirgizdi, Tyrkistan oqutucьlarьnьꞑ ekinci, ycynci qurultajlarьda eski ьmlaƣa qarşь keꞑ syvrətdə kyrəş acьʙ əz fikirlərini ətkəzdi. Eskiv ьmla ornьƣa jəꞑi ьmlanь ətkəzmək ʙilən-ginə ʙaƣlanьʙ qalmadь. Bir jaqdan əlkədə latьn hərflərini qaʙul etməkni jaqlavcьlar tajjarladь. Til ьmla fikirləriniꞑ tegrəsiꞑə jeƣьlьşƣanlar, mənə şundaj qьlьʙ ʙirinci gəldəgi işlərni ʙitirdilər. Bytyn tyrk tillərini ʙirləştirmək xajalь, xajalƣьna ʙolьʙ qaldь. Eski ьmlanьꞑ kylləri kəkkə ycirildi.

Bьraq juqarьda əjtkənim kəʙi ʙu işlər ʙirinci gəldəgi işlərdir. Həli kəriləçək ʙir kəʙ işlərimiz ʙardьr, və u ʙizni kytiʙ turadьr. Eski

ьmlanь jeꞑdik, køв jaxşь. Jəꞑi ьmlamьznьꞑda vaqtlь-ƣьna вir nərsə ekənini вiləjik. Bukyn hər tamanda latьncьlьq aqьmь kyclənib вaradьr. Jaqьn, çydə jaqьn вir zamanda ərəв hərflərini (eski, jəꞑi ьmlalarь вilən вirgə) tamьrьdan yziв taşlasa kerək. Bu køzgə kørinib turadьr, anьqdьr; latьn həriflərini qaвul etmək, qaвul ettirmək ycyn вukyndən вaşlaв tajjarlьq kørişimiz lazьm. Tilimizdəgi tavьşlarnьꞑ, sanlarьnь, cozƣь orunlarьnь ilmii syvrətdə jazşьƣьna вiliв anьqlaв qojajьq. Tilimizniꞑ ьstь'dadlь, вaj вir til вolƣanьnь qьcqьrьв søjlədik: „вu til doqqьøьq" degən til вilməslər вilən kyrəşdik—unlarnь jeꞑdik. Bьraq hənyz tilimizniꞑ вelgili qa'ьdalarьnь majdanƣa qoja almadьq. Jazuvlarьmьznьꞑ şəkligə „вirlik" jəꞑi jazucьlarьmьzƣa qulajlьq вermək ycyn tilimizniꞑ qat'ьь qaьdalarьnь вildiriş kerək. Həmədən вurun y qa'ьdalarnь øzimizniꞑ-də вilişimiz lazьmdьr. Ilmii axtarьşlar вolmaƣunca вunlarnьꞑ вirtəsi həm, вolaçaq eməsdir. Biləmiz, ki вizniꞑ şəhərlərimiz jyzləв jьllardan вeri ərəв, farsь ədəвijatьnьꞑ hykmi' astьda jaşajdьr. Şunьꞑ ycyn вizdə şəhər tili вuzulƣandьr.

Tilimizniꞑ saf şəklini daladaƣь el-ajmaqlarьmьzda kørə alamьz. Dalada jaşaƣan el-ajmaqlarьmьz arasьda unlarnьꞑ çan azuƣь вolьв turƣan dastanlar, ertəklər, mətəllər, ləpərlər, aşulalar qoşuqlar вar. Şunlarnьꞑ həməsini вyjyk вir dьqqat вilən, xalq aƣzьdan cьqqanь kəвi jazьв alьş kerək, el-ylys arasьda jazuv dajьraьƣa kirgən Zyfnyn, Sajqalь, Jysyf Bek kəвi dastanlar вar. Əhmət Jəsəvij, Qul Syləjman hikmətləri, Raвƣuzь qasasul ənвijasь, Məşrəв, Hyvəjdə ƣazallarь „Dyrвek" Navajь, Baвьr, Bajqara, Lytfij, Mir Həjdər, Mønis, Ymər xan, Fəzlii, Qylxanii kəвi əristəkrət şaьrlarьmьznьꞑ əsərləri вar. Qutadƣu-вilik, „Həвətyl Haqajьq", „Devan Luƣat Tyrk", „Muqaddьmatul Ədəв", kəвi eski vasьqalar вar. Şunlarnьꞑ həməsini—qьlnь qьrq jarьв tekşirəjik; вir-вirigə salьştьrьв, keliştiriв, tekli, tyвli nətiçələr alajьq. Mənə şu jolda, şu şəkildə jaraqlanьв majdanƣa cьqƣanьmьzda kørilgən işlər, alьnƣan nətiçələr—ilmii вolьв cьqadьr. Kimsəniꞑ-də lam-mim dejişigə jol qalmajdьr.

Bu işlərniꞑ qulaj вolmaƣanь вelgili. Bunlar вir kişiniꞑ qolьdan kelməjdir. Bu jolda tirişmək jəꞑi cьqƣan jigit jazucьlarьmьznьꞑ həmələrigə tyşədir. Jəꞑi øzвek ədəвijatьƣa ilmii вir asas вermək, uꞑa zamanьь, mədənii вir вarlьq вaƣьşlamaq ycyn mənə şu jollarƣa вat kirişmək həməmizgə lazьmdьr. Bu işlərniꞑ tygəl nətijçəsini kytiв turьş həm jaramajdьr. Bu uluƣ вьnanьꞑ, вu ədəвijjat mədrəsəsiniꞑ вirinci taşьnь tezlik вilən qojmaq lazьm, mənə şu fikirlərgə вerildim-də; men til qa'ьdalarь toƣrusьda qolda вolƣan nərsələrni tyziв, teriв şu вilikcəni cьqardьm. U, вir saвaq вitigi eməs, mutalaqa kitaвьdьr. Tilimiz toƣrusьda tygəl, вir nərsə eməs, вaşlanƣьcdьr; tə'lif eməs təçriвədir. Bunь saralamaq, tyzətmək, keꞑəjtmək jumьşlarь jigit kyclərimizniꞑ çanlь teвrənişlərini kytədir.

Fitrət.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

Ynli və ynsiz tavьşlar

1—в, p, t, ç, c, x, d, r, z, s, ş, q, f, q, k, g, ŋ, l, m, n, v, h, j.

2—a, ə, u—y, ө—o, e, ь—i.

Juqarьda вirinci raqam вilən kөrsətilgən 23 hərf ynsiz tavьşlardьr. Ikinci raqam вilən kөrsətilgən toqquz hərf esə ynli tavьşlardьr.

Juqarьdaqь jigirmə yc ynsiz tavьşlardan yctəsi вolqan „h, x, f" tavьşlarьnь tyrikcədə kөв ycrətiв вolmajdьr. Şunьŋ ycyn вunlarnьŋ tyв tyrkcə tavьşlardan вolmaqanь əjtilədir. Bunlarnьŋ jat tillərdən tyrikcəgə kiriв qalqanь da'va qьlьnadьr[1]).

Joqanlьq, iŋickəlik

Bizniŋ tilimiz jalpь tyrk tiliniŋ keŋ вir tarmaqьdьr. Tyrk tilidə вolqan asasьь hallarnьŋ вizniŋ tildə вolьşь təвi'idir.

Tyrk tiliniŋ вytyn tarmaqlarьda вolqanь kəвi вizniŋ tildə həm, sөzlər ahəŋ ь'tьвarь вilən joqan, iŋickə вolьв ikigə ajrьladьr.

Bu ahəŋ məs'ələsini eski jazma əsərlərdə kөв kөrə alqanьmьz kəвi, dalada jaşaqanlar arasьda həm kөвrək ycrətmək mymkindir. Fars ədəвijatь, mədrəsə təçvidi tə'siri вilən вuzьlqan şəhər şevələridə вu halnь az kөrgənimiz вilən вizniŋ şevədə joqanlьq, inickəlik ahəŋi joqdьr deв вolmajdьr.

Joqan sөzlər вilən iŋickə sөzlərnin ajьrmasь şundajdьr:

Bu jьl вaxtьmьz gylləgən jьl ekən—вaxtьmьz, jьl, вu.

---

[1]) „Devan luqat" da həm „h" tavuşьnьŋ tyrkcədə вolmaqanь jatlardan kirgənligi jazьlьв „f, x" tavuşlarьnьŋ əsli tyrkcədə вarlьqь əjtilgən вolsa həm вytyn kitaвda „f, x" li sөzlərgə ycrəş meŋə az nəsiв вoldь. F.

Mənə ʙu çymlədə sɵzlər joƣan ʙolьʙ-gylləgən, ekən sɵzləri inickə sɵzlərdir.

„Sьn!" sɵzi joƣan ʙolƣanь ycyn ʙundan jasalƣan „sьnmaq, sьnƣan, sьnьq" sɵzləri həm joƣandьr. „Min!" sɵzi inickə ʙolƣanь ycyn ʙundan jasalƣan „minmək, mingən, minək" sɵzləri inickədir.[1])

Tavьş ɵzgərişləri

1—Oƣul, uzun, kɵnyl, ʙujur! sɵzləridən, hər ʙiri iki ʙoƣunlь (iki hiçalь) dir. Hər qaju ʙoƣunь ytryli ʙolьʙ, ikinci ʙoƣunlarь yc tavьşlьdьr. Mənə şunlarnьŋ soŋ tavьşlarьƣa jənə ʙir altьncь tavьş qoşƣanda o—ƣlu—lьm, o—ru—nьm, kɵ—ny—lim, ʙu-ju—ruq şəklidə, jə'ni yc ʙoƣunlь sɵzlər ʙolьşь kerək ekən, şundaj ʙolmajdьr; ʙunlar aralarьdaƣь ʙir cozƣьnь joqalьʙ oƣlьm, kɵnlim, ornьm, ʙujruq şəklidə, jə'ni jənə iki ʙoƣьnlь sɵzlər ʙolьʙ qaladьr.

Bu, əlʙəttə, tilimizniŋ jenillik istəgənidən сьqьʙ qalƣan ʙir hal. Bu hal jazularьmьzda ʙar. Juqarьdaƣьlarƣa oxşaƣan kɵʙ sɵzlərni jazucьlarьmьz hec nərsə sezməsdən şu jolƣa toƣru keltiriʙ jazalar. Bьraq ʙu hal ymymii ʙir qaьda ʙolьʙ qaʙul etilməgən. Şunьŋ ycyn hər sɵzdə jyrgizilməjdir.

2—p, t, c, x, p, k, s, ş.

Bu səkkiz tavьş „turƣun" (cozƣьsьz ʙolƣanda ʙularƣa japьşƣucь d—t—gə, ƣ—q ƣa, g—k gə əjləniʙ eşitilədir.

Aldьm, qaldьm, jazdь, oqudьlar sɵzləridəgi d (taştьm, actьm, taqtьm, ʙastьlar, ektilər, taptь) sɵzləridə t ʙolьʙ eşitilədir, ʙьraq d hərfi jazьladьr.

---

[1]) Bьraq k, ky aƣan, ək qoşьmcalarь tamьmьn joƣanlьq inickəlikgə taʙe' ʙolmajdьr— ƣьççək, ʙiləƣan, capaƣan, jazdьm-ky, əjlədi-ky—kəʙi.

Burundan tilimizgə kiriʙ qalƣan və ɵzləşkən cet sɵzlər tilimizniŋ xasusьjjaatlarьdan ʙolƣan joƣanlьq, inickəlikgə taʙь tutuladьr: qalam, xaʙar haqьqat kəʙi.

Kitaʙ, həkim kəʙi sɵzlərdə jьƣanlьq, inickəlik soŋƣь ʙoƣunƣa qarajdьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

Bazarƣa, alƣa, ʙarƣan, jazƣan, alƣucь sɵzləridəgi ƣ tavьşь, ʙaqqa, atqan, asqucь, acqucь sɵzləridə q—ƣ ƣa əjləniʙ eşitilədir.

Bilgən, ʙergən, yjgə, elgə sɵzləridəgi „g" tavьşь, eşitkən, teşkən ickən, ɵtkən, işkəm sɵzləridə, k ʙolьʙ əşitilgəni kəʙi. Bьraq ʙularda həm „ƣ, g" jazьladьr.

3—Bir „q" ʙilən ʙir „ƣ" ja iki „ƣ" tavьşь ʙir sɵzdə ʙolsa ikisi həm „q" ƣa əjləniʙ eşitilədir. Bьraq sərfii ʙirlikni saqlaş ycyn ʙunda həm „ƣa" niŋ ɵzi jazьladьr taqqa, ʙaƣƣa kəʙi. Həmdə „q" hərfi jazьladьr. Baƣ+ƣa=ʙaqqa, ajaƣ+ƣa=ajaqqa kəʙi.

4—Bir ʙoƣudan artьq ʙolƣan sɵzniŋ ʙirinci ʙoƣunьdan soŋra kelgən turƣu: (sakin) „q" ʙilən „k" ketidən ʙaşqa ʙir hərfgə qoşьlƣanda „ƣ", „g" ʙoladьr. Tupraq—tupraƣьm, ajaq—ajaƣьm, tilək, tiləgim kəʙi.

5—„Nimə" sɵziniŋ jeŋilləşkəni ʙolƣan „ne" sɵzi „ycyn", „etmək" sɵzlərigə qoşьlƣanda aradaƣь „ь" tavьşь ketədir. Ne—ycyn=necyn, ne—etəj=netəj, ʙoladьr.

Sɵz və unьŋ tyrləri

Biz tyşynəmiz, ojlajmьz, mijəmizdə ʙir „oj" tuƣadьr. Şu ojьmьznь ʙaşqalarnьŋ həm mijjələrigə ɵtkərmək, ularƣa ojьmьznь ʙildirmək istəgəc unlar ʙilən gəpirişkə toƣru kelədir.

Deməк: mijələrimizdə tuqqan „oj" nь ʙir ʙirimizgə ʙildirmək ycyn eŋ ʙyjyk qoralьmьz „gəp" dir.

Ɵziŋizni ojlasaŋьz, hajvanlardan ʙirini (atnь) ojlasaŋьz, ʙizdə u hajvan ystigə jerləşmək ycyn ʙolƣan, teʙrənişiŋizni ojlasaŋьz, yc mə'na ojlaƣan ʙolursьz. Bu yc mə'nanь ʙirləştiriʙ, ʙir ʙirigə ʙaƣlaʙ, ɵziŋizniŋ atƣa mingəniŋizni ojlaƣanda mijəŋizdə ʙir „oj" tuqqandьr. Şu ojnь ʙir kişigə ʙildirməkci ʙolƣac „men at mindim" deʙ qojasizkim, ʙu əjtkəniŋiz ʙir „gəp" dir. Kɵrilədirkim, juqarьdaƣь ojda yc mə'na ʙolƣanь kəʙi u ojnь ʙildirgyci „gəp" də həm yc sɵz ʙar. „Men, at, mindim".

Demək, sɵz, mə'na ʙildirgən tavьşlar todasьdьr. Ahəꞑ esə, ʙizniꞑ tilimizniꞑ, xususьjatlarьdan ʙolƣan tavuş ahəni jə'ni joƣanlьq, iꞑickəlikdir. Haqьjqatan əsli ɵzʙekcə sɵzlər ja joƣan, ja iꞑickə ʙoladьr. Və ɵzigə qoşьlƣan qoşьmcalarnь həm joƣanlьq—iꞑickəlikdə ɵzigə ergəştirədir.

Basьm sɵziniꞑ ʙir ʙoƣunьnь qattьƣraq uzuʙ əjtilişidən ьʙaratdьr. Bu ʙizniꞑ tildə kɵʙrək sɵzniꞑ axьrьda vaqь' ʙolsa həm həli qat'ьь syvrətdə tekşirilgəni joq.

Bizniꞑ tildə hər sɵzdə ʙir ʙasьm ʙar, və qoşьlƣan qoşmacalar ja şu ʙasьmnь ɵzlərigə tartalar jaki ʙasьmsьz qaladьlar (yjyş, yjyşmədə) kəʙi[1]).

Sɵznin, sɵz ʙolьşь ycyn mə'na ʙildiriş, ahəꞑ və ʙasьm egəsi ʙolьşь lazьm, şundaj ʙolƣac qoşьmcalar sɵz ʙola almajlar. Cynki ularda mustaqьl mə'na və ahəꞑ və ʙasьm joq.

Sɵz ʙir mə'nanь ʙildirgn, ɵzigə maxsus ahəni və ʙasьmь ʙolƣan tavьşlar todasьdьr. Sɵz: at, syfət, fe'l, almaş, kɵməkci sɵzləri, kəʙi qьsьmlarƣa əçrələdir.

„Qujaş, ʙulut, jaƣac, temir, Əhmət“ degəndə şu sɵzlərniꞑ hər ʙiri ʙirgə ʙir nərsəni eslətədi.

Başqaca əjtkəndə ʙu sɵzlərniꞑ hər ʙiri, ʙizgə eslətkəni nərsəniꞑ atьdьr. Bildirgəni mə'naƣa at ʙolьʙ taqalƣan sɵz—„at“ dir.

At mə'nasьnьꞑ tutaş kɵzgə kɵrinərlik nərsə ʙolьşь lazьm eməs. Çan, es, myn, qajƣь, zulum kəʙi. Mə'nasь kɵzgə kɵrinməs „at“ lar həm ʙardьr.

„Qьzьl alma, qara taxta, uzun jaƣac, jьraq kent“ degəndə „alma, taxta, jaƣac, kent sɵzləriniꞑ ʙirər „at“ ekənini ʙiləmiz. Şu atlarnьꞑ „nycyklik“ lərini aꞑlatmaq ycyn „qьzьl, qara, uzun, jьraq“ sɵzləri ꞑnlarƣa qoşьlƣandьr. Bir atnьꞑ „nycyklik“ ini aꞑlatmaq ycyn unьꞑ ʙaş tamanьƣa kelilgən sɵzigə „syfət“ və şu atnьꞑ ɵzigə „syfətli“ dejilədir.

* * *

Jazdьm, oqudьm, ʙararmьz, kelərsiz.

Juqarьdaqь tɵrt sɵzniꞑ hər ʙrini alьʙ, ʙɵləkləʙ kɵrəjik:

[1]) Kickinə əlamətləri ʙasьm ornьnь kɵrsətədir.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

Jaz-d-ьm, oqu-d-ьm, ʙar-ar-mьz, kel—ər-siz. Kerəmizkim, hər ʙir sɵzimiz yckə ʙɵlindi. Bunlarnьꞑ ʙirinci ʙɵləkləri ʙirər işni, ycinci ʙɵləkləri şu işni işləgənniꞑ sɵjləgycigə nisʙətini, ikinci ʙɵləkləri esə şu işniꞑ qajsь zamanda ʙolƣanьnь ʙildirmək ycyn əjtilgəndir. Mənə şundaj sɵzlər „fe'l“ deʙ ataladьr.

Bir işni, ʙir zamannь, işləgycininꞑ sɵjləgycigə nisʙətini ʙildirgən sɵz „fe'l“ dir.

Hər „fe'l“ niꞑ ʙirinci ʙɵləgi „ɵzək“ ikinci ʙɵləgi „zaman ʙelgisi“ ycinci ʙɵləgi esə „işləvci“ ʙelgisidir. „At, fe'l, syfət“ ʙolmaƣan sɵzlər „kɵməkci sɵz“ ʙoladьr. „Kɵməkci sɵz“ ʙir gəpdən ʙir çymlədən aꞑlaşьlƣan „oj“ ƣa ʙaşqacaraq ʙir şəkil ʙermək ycyn işlətilədir: necyn? cynkij, çydə, sirə, hec, həm kəʙi.

Sɵzlərniꞑ tyʙligi, jasamalьƣь

Tillərniꞑ ʙajьmaqlarьnь, keꞑəjməklərini qulajlaştьrƣan jol „sɵz jasaş“ jolь (ərəʙcə əjtkəndə „ьştьqaq“ jolь) dьr.

Bir ma'nanь aꞑlatƣucь ʙir ginə „tyʙ“ sɵzni alьʙ una, tyrli qoşьmcalar qoşmaq ʙilən u mə'na tegrəsidəgi on-onʙeş mə'nanь anlata almaq „sɵz jasaş“ jolь ʙilən ʙoladьr.

Biz tilimizdəgi „sɵz jasaş“ jolьnьꞑ keꞑligini kɵzdə tutьʙ keləcəkdə ʙu şevəniꞑ ilmii, ədəʙii eꞑ ʙaj, eꞑ keꞑ ʙir til ʙolьşьƣa ьşanamьz.

„Jazmaq“ sɵziniꞑ „ɵzək“ i „jaz“ dir. Şu ɵzəkkə tyrli qoşьmcalar qoşьʙ jazьş, jazma, jazdьm, jazaçaq, jazucь, jazmaqcь, jazƣan, jazƣьc kəʙi sɵzlər jasamaq „sɵz jasaş (jə'ni ьştьqaq) dьr. Bunda „jaz“ sɵzigə „tyʙ sɵz“ ʙaşqalьrьƣa „jasama sɵz“ dejmiz.

Demək sɵz ʙir ɵzəkkə qoşьmca qoşьʙ jasalƣan ʙolsa, „jasama sɵz“ ʙoladьr; jasalmaƣan; ɵziniꞑ tyʙ halьda qalƣan esə „tyʙ sɵz“ ʙoladьr.

Juqarьda sɵzniꞑ tyrlərini ʙilgən edik. Mənə şu sɵz tyridən:

Fe'llər вytynləj—„jasama".

Atlərnьц azь—„jasama", kөвi—„tyв".

Syfətlərniц kөвi—„jasama", azь—„tyв" sөzdir.

Kөməкci sөz" niц həməsi „tyв sөz" sanaladьr. „Jasama" sөzlər tyrli өzəkdən jasaladьr: вirinci өzək вujruq sөzidir.

Bujruq вir kişigə вir işni вujurqanda əjtilətur-qan sөzdir: jaz, вar, kel, ket kəвi.

Ikinci soz өzək at ja syfət воladьr: qaralandь, aqlandь, kөkərdi, işlədi, kycəjdi sөzləridə qara, aq, kөk, iş kyc kəвi.

Kөвrək jasama sөzlər вirinci өzəkdən jasalьв ikinci өzəkdən jasalqanlar uңa qaraqanda azdьr.

I.

Jasama atlar

„Qoj, sigir, Ergəş, Өktəm".

Bu atlarnьц hər вiri „tyв at" dьr. Negəkim: вir өzəkkə qoşьmca qoşьв jasalmaqanь kөriniв turadьr.

Jasama atlar esə şunlardьr:

Orun atь—вir nərsənin ornьnь вildirmək ycyn şu nərsəniц atьqa „laq" qoşьladьr. avlaq, taşlaq, quşlaq, otlaq kəвi.

„Xoçandniц avlaq, qьşlaqь kөвdir"
(Baвьr nama).

Bir işniц воlaturqan ornьn вildirmək ycyn şu işniц „өzək" igə (вujruqqa) „aq" qoşьmcasь qoşьladьr. jataq, jalaq, вatqaq kəвi.

Qural atь—вir işni qьlmaq ycyn qural воlqucь nərsəni вildirgəli, өzəkkə qьc, qьc, gic, kic qoşьladьr—acqьc, ucqьc, savaqьc, syzgic kəвi.

„Өzək" gə „qь gi" qoşьlqanda həm qural atь воladьr—sipirgi, yzəngi, calqь kəвi.

„Өzək" gə „aq—ək" qoşьlqanda həm qural atь воladьr—pьcaq, tajaq, oraq, qajraq, qurşaq, kyrək, elək, emzək kəвi.

Sөzgə „caq—cək" qoşьlqanda həm qural atь воladьr-jarqucaq, ojuncaq, qoqurcaq, вeləncək kəвi.

Syfətgə „lьq—lik" qoşьlqanda isimgə əjlənədir—şadlьq, jaxşьlьq, qьzьllьq, kəttəlik, вilimsizlik kəвi.

Iş atь: 1) „jazdьm," „keldiц" kəвi sөzlərniц fe'l ekənliklərini, hər fe'ldə iş işləgyci, həmdə zaman ma'nalarь вarlьqьnь juqarьda kөrgən edik. (11 nci вet).

„Jazdьm" fe'lidə воlqan işniц atь „jazmaq" „keldim" fe'lidəgi işniц atь „kelmək" dir. Kөrilədir kim, вu tyrli „iş atь" jasamaq ycyn „maq—mək" qoşьladьr.

Bujruqqa „məslik—maslьq" qoşьlsa juqarьdaqь „iş atь" nьц воlьşsьzlarь xasьl воladьr—jazmaslьq, kelməslik, oqumaslьq, kөrməslik kəвi.

2) Bujruqqa „ş" qoşьв ikinci tyrli „iş atь" jasaladьr—„вiliş, oquş, jazьş, capьş" kəвi.

3) Bujruqqa „im" qoşьв ycynci tyrli „iş atь" jasaladьr—„вilim, ynim, cьqьm, terim" kəвi.

4) Bujruqqa „uv, yv" qoşьlьв tөrtinci tyrlji „iş atь" jasaladьr—„jazqu, kely, kylgy, alu, вery" kəвi. Bujruqnьц ketidə cozqь воlsa jalqьz „v" qoşьladьr—sajlav, aцlav, tiləv kəвi. Axьrьda „ь—i" воlqan sөzlərdə „uv—yv" qoşьmcasь qoşьlqanda „ь—i" tyşyв qaladьr: taşь—taşuv kəвi.

5) Bujruqqa „nc" qoşьlьв вeşinci tyrli „iş atь" jasaladьr—ьşanc, qorqunc, quvanc, өkync, kəвi. Bu tyrli „iş atь" nь hər sөzdən jasaв воlmajdьr. Eşitilgən sөzlərgə maxsus воlьв, jəңidən jasalmajdьr.

6) Bujruqqa „qьn—qьn" qoşьв altьncь tyrlij „iş atь" jasaladьr—„taşqьn, вasqьn, capqьn, şavqьn, janqьn, вuzqьn, qacqьn" kəвi. Bu tyrli iş atlarьnь mə'nasьda qorqьnc (dəhşət) воlqan fe'llərdən jasamaq mymkindir.

„Alьq, satьq, salьq, jazьq, tanьq" kəвi, вujruqqa „q—q" qoşьlьв jasalqanlar „iş atь" воlьв eməs, „sada at" воlьв işlətilədir.

* * *

Kicikləngən atlar—вir nərsəni, ja вir kişini sijləmək ja uniц kicikligini kөrsətmək ycyn uңa вerilgən

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

atqa „kiciklǝngǝn at“ dejilǝdir. Kiciklǝngǝn atlar [illegible]naq ycyn atqa „ca—cǝ, qьna—qьna, ginǝ—[illegible]ǝ“ qoşьladьr: aqaca, kitaвca, kelincǝ, qьzna, quşqьna“ kǝвi.

„Cьq, caq, cǝk, laq“ вilǝn jasalmьş kicrǝjgǝn at-[illegible]olsa hǝm azdьr: „caqalaq, qьzalaq, kelincǝk, q[illegible] cьq“ kǝвi.

*
* *

[illegible]şma atlar—iki at ja вir syfǝt вilǝn вir at qoşь-[illegible] вir nǝrsǝnin atь вolqanda „qoşma at“ dejilǝdir. [illegible]şma at“ daqь iki sөz jazьlqanda вirlǝştirilǝdir. [illegible]jвaltǝ aqsaqal“ kǝвi.

*
* *

Jǝnǝ вir tyrli „qoşma at“ вoladьr kim, iki—yc [illegible]zdǝn jasaladьr. Bьraq вu iki—yc sөzdǝn hǝr вiri өzinin в[illegible] anqь mǝ'nasьnь joqatmajdьr. Bundaj qoşma atlardaqь sөzlǝrni ajrьm—ajrьm jazmaq kerǝkdir. „Maa[illegible] asь“, „mǝrkǝz ьçra'ьjjǝ kǝmitǝti“ kǝвi.

*
* *

Birlik—kөвlik—juqarьda kөrgǝnimiz tyв jasama a[illegible]rьnьŋ hǝmǝsi вirlik atlarьdьr. Bunlarnь kөвlik atlarь [illegible]maq ycyn ketlǝrigǝ „lar—lǝr“ qoşьladьr: „qaqazlar, ucqьclar, вilimlǝr, kelycilǝr, janqьnlar“ kǝвi.

II

Syfǝtlǝr

„Aq, qara, jaxşь, jaman, kǝttǝ, qьsqa“ [illegible]uqarьdaqь syfǝtlǝr „tyв syfǝtlǝr“ dir. Negǝkim, вir „өzǝk“ gǝ qoşьmca qoşьlьв jasalmaqandьr.

Iki tyrli „өzǝk“ niŋ hǝr вirigǝ qoşьmca qoşьв jasal[illegible]an syfǝtlǝr, jǝ'ni „jasama syfǝtlǝr“ tyвǝndǝgilǝ[illegible]dir:

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

1—Bilimli, atlь, aqcalь, enli kǝвi „at“ qa „li“ qoşьlьв jasalqan syfǝtlǝr, вir kişidǝ, вir nǝrsǝdǝ вir halnьŋ вir nǝrsǝniŋ „вarlьq“ ьnь kөrsǝtǝdir.

2—„Aqcasьz, вilimsiz, atsьz, вojavsьz, ǝdǝвsiz“ kǝвi. Atqa „siz“ qoşьlьв jasalqan syfǝtlǝr вir kişidǝ вir nǝrsǝdǝ, вir halnьŋ, вir nǝrsǝniŋ „joqlьq“ ьnь kөrsǝtǝdir.

3—Kecǝgi, şǝhǝrdǝgi, kejigi, вurunqь, tьşqь, qьşqь, kǝвi atqa „qь—qь—gi“ qoşьlьв jasalqan syfǝtlǝr вir vaqtda jaki вir mǝhǝldǝ „вolqanlьq“ nь вildirǝdir: „Kecǝgi sөz“ kecǝ вolqan sөz demǝkdir.

4—Sarqьmtьl, aqьmtьl, qьzqьmtьl, kөkimtil, jǝşimtil, kǝвi syfǝtlǝrdir. Bojavnьŋ kycsizcǝ вolqanьnь вildirgyci syfǝtlǝrdir.

5—Sarqьş, qьzqьş, kөkiş, aqьş, вunlar hǝm juqarьdaqь mǝ'nadaqь syfǝtlǝrdir.

6—Ap-paq, qap-qara, kөm-kөk, qьp-qьzьl, tip-tin, jap-jalanqac kǝвi, вir nǝrsǝniŋ syfǝtigǝ kyc вeriв ǝjtilgǝn sөzlǝr hǝm „jasama syfǝtlǝr“ dǝn sanaladьr.

7—„Ta'rьxьь sөz“, „ǝdǝвii çornal“, fǝnnii maqala „ьqtьsadьь şora“ da вolqan ta'rьxьь, ǝdǝвii, fǝnnii ьqtьsadьь sөzlǝri kǝвi, ǝrǝвcǝ atlarqa „ii—ьь“ qoşьlqan sөzlǝr nisвǝt syfǝti вoladьr.

8—Joldaş, qoldaş, munдaş, kǝвi atlarqa daşdǝş qoşьlьв jasalqanlar ortaqlьq syfǝti вoladьr.

9—Kymiş pьcaq, temir savьt, altьn jyzyk, qamьş qalam, taş taxta kǝвi, iki atdan вirincisi ikincisinin nimǝdǝn jasalqanьnь вildirsǝ „çins syfǝti“ вoladьr.

10—Atqa „ci—cь“ qoşьlьв вir kişiniŋ şu atnьŋ mǝ'nasь вilǝn maşqul вolqanьnь, yni işlǝgǝnini вildirǝdir. Temirci, kymirci, jazucь, вarucь, вasycь, capquncь kǝвi.

11—Jazmaqcь, ketmǝkci, oqumaqcь, oturmaqcь kǝвi вujruqqa „maqcь—mǝkci“ qoşьlьв jasalqan sөzlǝr вir kişiniŋ вir iş qьlmaq istǝgǝnini вildirǝdir.

Bu tyrli syfətdən „ci“ qoşьmcasь tyşirilib həm işlətilgəni bardьr. Men sengə bykyn „ycrəmək“ bolьb turqan edim kəbi.

12—Jazma, basma, qoşma, barma, termə kəbi bujruqqa „ma—mə“ qoşьlьb bir nərsənin birər tyrli işlətilgənligini bildirərlik syfət jasaladьr: jazma kitab (jazьlqan kitab), basma kitab (basьlqan kitab), qoşma at (qoşьlqan at[1]).

13—Acьq, artьq, kəbi bujruqqa „q—k“ qoşьlьb-da juqarьdaqь mə'nada syfət boladьr.

14—Bir nərsəniŋ bir syfətiniŋ ikinci nərsədəgi şu syfətdən artьq bolqanьnь bildirmək ycyn şu syfətkə „raq-rək“ qoşladьr—Kərim jaxşь, Çymə jaxşьraq, pьcaq keskin, qьlьc keskinrək, aŋlьraq, bilimsizrək kəbi.

15—Bir kişidə ja bir nərsəvə bir syfətniŋ aşьq, bolqanьnь bildirmək ycyn bujruqьŋ ketigə bir yst cozqьdan soŋ „qan“ qoşьlьb „aşьrma“ syfət jasaladьr. „Ucaqan, capaqan, biləqan“ kəbi. Bu „qan“ qoşьmcasь joqanlьq, inickəlikkə tabe' bolmajdьr.

16—Azqьn, keskin, qьzqьn, alqur, jьqlaqur, ɵlməgyr, tojmaqur, ɵtkyr, kəbi, bujruqqa „qьn—qьr“ „gyr—kyr“ qoşьlьb jasalqan şyfətlər həm „aşьrma syfət“ boladьr.

17—Syfətlərnin ketlərigə „qьna—qьna, kinə—ginə“ qoşьlьb kicikləngən syfət jasaladьr. Kicikləngən syfət bir kişini sijləmək, ja undaqь şu syfətniŋ azlьqьnь bildirmək istəgən caqlarda işlətilədir—jaxşьqьna, kəttə-ginə.

18—Bujruqqa „r“ hərfi qoşьlьb jasalqan syfətlər şu syfətniŋ „dajьm“ lьqьnь bildirədir: „ucar quş, aqar suv, kɵrər kɵz, capar at, kylər jyz“ kəbi.

Eskərtiş: B usyfət keləçək zaman fe'li həm boladьr. Ycynci tyrli almaş izlərigə (11 nci betgə qaraŋьz) qoşьlqanda iş atь boladьr.

---

1) „Kitabnь jazma“ degəndə „jazma“ sɵzi fe'ldir. „Jazma kitab“ degəndə jazma sɵzi syfətdir. Bu ikisi arasьda, ajьrma, basьm (ударенность) dadьr. Syfət bolqanda basьm „ma—mə“ niŋ ɵzidə boladьr. Fe'l bolqanda „ma—mə“ dən burunqь boqunda boladьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

Sərt qьlsьn „ketəri“ gə myndən. (Şəjbanьь namə).

Təkəllym „əjləri“ də til bilən tişiy ləbi. Biri aqьjqu, biri inçyjy, biri mərçən (Babьr).

Bar cin bu jerdən „kycəri“ ni bildi. (Alpamьş).

19—Bujruqqa „qan—qan—gən—kən“ qoşьlqanda həm syfət boladьr: „oquqan jigit, jazьlqan kitab, taşqan suv, ketkən kişi, kelgən kişi“ kəbi. (Bu həm alьşma izlərigə qoşьlqac iş atь boladьr:—„ketkənim, barqanьŋ“—kəbi).

20—Dajьmlьq syfətigə „lьq—lik“ qoşьlqac „jararlьq syfət“ kə əjlənədir:—oqurlьq kitab, jararlьq sɵz, kɵrərlik baq, oturarlьq jer“ də bolqan „oqurlьq, jazarlьq, kɵrərlik, oturarlьq“ syfətləri kəbi.

Bu tyrli syfətnin „bɵlişsizi“ həm boladьr: „unutmaslьq sɵz, oqumaslьq xat“ kəbi.

III

Sanlar

Bir kişi, iki at, yc jaqac.
Birinci aj, ikinci aj, ycynci aj.
Birər təngə, ikişər təngə, ycər təngə.

Şunda jazьlqan „bir, iki, yc; birinci, ikinci, ycinci; birər, ikişər, ycər“ sɵzləridən hər biri „san“ bolьb: „kişi, at, jaqac, aj, təngə“ sɵzləri „sanalmьş“ boladьr.

Sanlar—bir nərsəniŋ—bir kişiniŋ (qandajlьqьnь eməs) necəligini—qancalьqьnь kɵrsətsələr həm sɵzlər ara turьşlarь syfətdən ajьrmasьzdьr. Şunьŋ ycyn bularnь həm syfətlərdən sanamaq mymkindьr. Sanlar həm tyb san, jasama san bolьb ikigə açraladьr.

Bizdə işlətkən sanlar şunlardьr:

Tyв san

1 - Nərsələrni—kişilərni sanamaq ycyn əjtilə turqan sanlar—вir, iki, yc, tөrt, on, jigirmə, qьrq ş... kəвi. Bunlarqa „sanaq“ dejmiz.

Jasama sanlar

2—Sirələngən nərsələr—kişilərdən hər вiriniŋ sirədə tutqan orŋьnь вelgilətmək ycyn əjtiləturqan sanlar—вirinci, ikinci, ycinci, tөrtinci.... kəвi вun- „sirə san“ dejmiz.

3—Kөprək nərsəni вərəvər yləşkəndə əjtiləturqan —вirər təngədən, ikişər qalamdan, dəftər, вeşər kitaв.... kəвi вuna „ylyş san“ dejmiz.

Kerilədirkim: „ylyş san“ niŋ sanalmьşьqa „dan—də“ həm qoşmaq mymkin воladьr.

Birtədən kitaв, вeştədən dəftər, mədən altьn degənimizdə воlqan „вirtə- вeştədən, jigirmədən“ sanlarь „ylyş san“ воladьr.

5—Kөв nərsə—kөв kişiniŋ cin sanlarьn aŋlatmaj camalaв-qьna əjtməkci воlqanda „cama işlətilədir: „onlaв kitaв, jyzləв kişi, jigirmələв вala“ kəвi.

6—Iki „sanaq“ nь вirgə qoşьв əjtkəndə həm „caman“ воladьr—iki—yc tələвə, on—on вeşşəhər, jigirmə—ottuz өj kəвi. Bu tyrli cama sandaqь iki sanaqnьŋ arasьqa cьzьq qojmaq kerəkdir.

7—Sanaqlarnьŋ ketlərigə „av—əv“ qoşьlьв jasalqan sanlarqa „sanalmьşsьz“ san dejmiz. Cynki tyrli sanlardan kejin sanalmьşlarь əjtilməj qaladьr—əv keldi, unlar ycəv вardьlar, вalalarnьŋ altavьnь kөrdim kəвi. Iki, altь kəвi axьrьda „ь—i“ воlqan sanlarqa „av—əv“ qoşьlqanda „ь—i“ tavьşlarь tyşyв qaladьr—ikəv, altav kəвi.

„Sanalmьşsьz san“ larnь syfətlər qatarьda emәs, atlar qatarьda sanamaq tyzukrək воlar.

8—Biz ikələmiz keldik, unlar ycələsi qaldь degəndə kөrilgən „ikələ, ycələ“ sanlarь вir işni вirdən artьq kişilərniŋ ortaqlaşьв qьlqanlarьnь вildirədir. Bunlarqa „ortaqlьq san“ dejmiz.

„Ortaqlьq san“ вirdən artьq sanlarda воladьr. Həmdə çydə az işlətilədir. Bunь həm „sanalmьşsьz san“ kəвi isimlər qatarьda sanamaq jaxşьdьr.

9—Sanalmьşlarnь aşьrьвraq kөrsəlmək ycyn işlətilgən „jyzlərcə minŋlərcə, on minŋlərcə“ degən sөzlərigə „aşьrma san“ dejmiz.

10—„Bir jutum suv, on qap arpa, вir cekim təməki „iki qadaq yzym“ degəndə sanaqlardan sonra kelgən „jutum, qap, cekim, qadaq“ sөzləri өlcəv atlarьdьr. Sanaqlar atlarьqa qoşьlьв „өlcəv sanь“ воladьr. Unlardan kejin kelgən „suv, arpa, təməki, yzym“ kəвi atlar esə өlcəv sanlarьnьŋ sanalmьşlarь воladьr.

*
* *

Birincidən jetincigəcə raqamlar вilən kөrsətilgən sanlarnьŋ өzlərigə-də sanalmьşlarьqa-da kөвlik вelgisi воlqan „lar—lər“ qoşьlmajdьr.

Jetinci, səkkizinci raqamlar вilən kөrsətilgən sanlarqa „lar—lər“ qoşьlsa həm воladьr—„вalalarnьŋ ycəvini kөrdim“ degənimiz kəвi. „Balalarnьŋ ycəvlərini kөrdim“ demək mymkindir. „Unlarnьŋ ycələsi keldi“ degənimiz kəвi, „unlarnьŋ ycələləri keldilər“ demək həm mymkindir.

Toquzьncь raqam вilən kөrsətilgən „aşьrma san“-nьŋ sanalmьşьqa „lar—lər“ qoşьlsa həm воladьr: „jyz minŋlərcə adam, jyz minŋlərcə adamlar“ degəndə ikisi вirdir.

Onьncь raqam вilən kөrsətilgən „өlcəv sanь“-nьŋ өzigədə „sanalmьş“ qada „lar—lər“ qoşьlmajdьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

Oxşaş syfətləri—„kəвi, oxşaş, dek daj-dəj, jaŋlьq, siŋəri“ kəвi oxşatqьclar өzləridən вurun kelgən at вilən вirgə, өzləridən kejin kelgən atnьŋ syfəti вoladьrlar. Bu tyrli syfətlərgə „oxşaş syfəti“ dejmiz—„qujaş kəвi jyzi, tanqa oxşaş əvdəsi, arslandaj qьcqьrьşь, alavdaj kөzi, oq janlьq sөzi, tamuq siŋəri azaвь вardьr“ degənimizdə kөrilgəni kəвi.

Syfətlərdən soŋ kelgən atnьŋ „syfətli“ atalqanьь juqarьda (15-nci вet) də kөrgən edik. Syfət вolqan sөz өziniŋ „syfətli“ si вilən вirgə kelgəndə kөвlik вelgisi вolqan „lar—lər“ jalqьz „syfətli“ gə qoşьladь .„qьzьl вajraqlar, atlь əskərlər, oqutqucь kimsələr“ kəвi.

Syfət вolqan sөz „syfətli“ dən ajrьm kelgəndə at ornьqa өtkən sanaladьr-da unьa „lar—lər“ qoşьladьr- „atlьlar keldilər, oqutucьlarnь kөrdim, вirincilər өtdilər“ kəвi.

Atdan вyryn eməs, fe'ldən вurun kelgən syfətlər, syfət eməs, „hal“ deв ataladьr.

Fe'ldən вurun kelgən syfətlərniŋ şu fe'lgə hal вolьşь ycyn „qandaj?“ soraqьqa çavaв вola almaqь şərtdir. „Qandaj jazdь? qandaj oqudь? qandaj cьqdь?... soraqlarьqa çavaв—u jaxşь jazdь, u jaman oqudь, u вirinci cьqdь, u өlgydek qьjnaldь, u şaşqьn gəpirdi, u kөmkөk cьqdь, qoşun atlь keldi, u Farqanalь kөrindi... kəвi.

„Acar, capar, tөkmə, qьjma“ kəвi tyвdə syfət вolqan, soŋra işlətilə—işlətilə at вolьв qalqan sөzlərgə „atlaşqan syfət“ dejilədir.

IV

Fe'llər

Keldim,	Oqudьm,	Jazdьm,
Kelsəŋ,	Oqusan,	Jazsan,
Kelmədi,	Oqumadь,	Jazmadь.

Juqarьda jazьlqan sөzlərniŋ hər вiri вir fe'ldir. Hər вir fe'l, вir iş вilən unьŋ işləvcisi, həmdə вir zamannь вildirədir—deв juqarьda kөrgən edik.

Bir fe'l-өz mə'nasьda вolqan şu yc вutaqnьŋ өzgərişigə qaraв өzgərişlərgə ycrəjdir. Fe'lniŋ mə'nasьda вolqan „iş“ sөjləvci tamanьdan işlənsə „men jazdьm“ dejilədir. Eşityci tamanьdan işlənsə „sen jazdьŋ“ dejilədir. Ikisidən вaşqasь tamanьdan işlənsə „u jazdь“ dejilədir. Sөjləvci kөвlik esə „вiz jazdьq“ dejlədir. Eşityci kөвlik esə „siz jazdьŋьz“ dejilədir. Başqasь kөвlik esə „ular jazdьlar“ dejilədir.

Deməkj fe'lniŋ işləvci өzgərişigə qaraв өzgərgənidən altь şəkil hasьl вoladьr. Biz, fe'lniŋ вu altь şəklini sөjləvci, eşityci deməj, altь raqam вilən kөrsətişni mavafьq kөrəmiz:

Birlik	Kөвlik
1—Jazdь	4—Jazdьlar
2—Jazdьm	5—Jazdьq
3—Jazdьn	6—Jazdьŋьz

Fe'lnьŋ mə'nasьda вolqan iş ja вoluvcь вir işdir, ja вolmavcь вir işdir. Fe'l həm şuŋa qaraв iki tyrli вoladьr—„вolьşlь fe'l“, „вolьşsьz fe'l“:

Bolьşlь	Bolьşsьz
1—Keldi	Kelmədi
2—Keldim	Kelmədim
3—Keldin	Kelmədin
4—Keldilər	Kelmədilər
5—Keldik	Kelmədik
6—Keldiŋiz	Kelmədiniz

*
* *

Fe'lniŋ mə'nasьda вolqan „zaman“ esə „өtkən zaman, hazьrqь zaman, soŋqь zaman“ вolьв yckə вөlinədir. Fe'llərni həm şu вөlişkə qaratьв yc

„kөmə“-gə açratamьz-da—„soꞑƣь zaman, hazьrƣь zaman, өtkən zaman fe'lləri“ jaki sadaca „soꞑƣь, hazьrƣь, өtkən fe'llər“ dejmiz.

Birinci kөmə

Soꞑƣь zaman fe'lləri

Bu kөmədə ʙujruq, keləçək, şərt, өtinc, qozƣatьş fe'lləri ʙardьr.

Bujruq

Bir işniꞑ ʙolьşьnь, ja ʙolmaslьƣьnь istəʙ əjtilgən sөz „ʙujruq“ dьr. Bujruq ʙir fe'l ʙolƣac işləvcinin өzgərişigə qaraʙ altь şəkildə ʙoladьr:

Tyʙ şəkilnin ʙolьşlьƣь „jaz, kel, oqu, ket,“ kəʙi sөzlərdir.

Şuna „ma—mə“ qoşьlƣanda ʙolьşsьz ʙujruqnьꞑ tyʙ şəkli jasalƣan ʙoladьr—„jazma, kelmə, oquma, ketmə“ kəʙi.

Bytyn ʙolьşlьq, fe'llər ʙolьşlьq ʙujruqnьꞑ tyʙ şəklidən jasalƣan kəʙi, ʙytyn ʙolьşsьz fe'llər həm ʙolьşsьz ʙujruqnьꞑ tyʙ şəklidən jasaladьr.

Bujruqnьꞑ tyʙ şəkligə „sin, aj—əj, niz, sьnlar-sinlər, ajьq—əjik“ qoşьmcalarьnь qoşьʙ qalƣan şəkilləri jasaladьr:

Bolьş-lьq ʙuj-ruq	Jaz, jazsьn, jazaj, jazьnьz, jazsьnlar, jazajьq; kel, kelsin, keləj, keliniz, kelsinlər, keləjik.
Bolьş-sьz ʙuj-ruq	Jazma, jazmasьn, jazmaj, jazmanьz, jazmasьnlar, jazmajьq; kelmə kelməsin, kelməj, kelməniz, kelməsinlər, kelməjik.

Bujruqnьꞑ mə'nasьda ʙolƣan „tələʙ“ gə kyc ʙermək ycyn ʙujruqnьꞑ tyʙ şəklidə „ƣьl—gil“ qoşьladьr—„jazƣьl, oquƣьl, ʙarƣьl, kөrməgil, kelməgil, ketməgil“ kəʙi.

Jənə şu tilək ycyn „jazaj, jazmaj“ şəkillərigə „n“ qoşьladьr—„jazajьn, keləjin, kelməjin, oqumajьn, kөrəjin“ kəʙi[1]).

Keləçək fe'llər

Bizdə keləçək fe'llər iki tyrlidir:

Bujruqƣa[2]) „ar—ər“ qoşьlьʙ ʙu fe'lniꞑ ʙirinci şəkli jalƣьz „as—əs“ qoşьlьʙ ʙolьşsьz ʙirinci şəkli jasaladьr.

Şundaj qьlьʙ jasalƣan ʙirincy şəkilgə işləvci ʙelgiləri ʙolƣan almaş izlərinin ikinci tyrliləri qoşьlsa ʙu fe'lnin qalƣan şəkilləri ʙolar

1

ʙujruq

	Jaz	jazma,	kel	kelmə,
1—	Jazar	Jazmas	Kelər	Kelməs
2—	Jazarsan	Jazmasman	Kelərmən	Kelməsmən
3—	Jazarman	Jazmassan	Kelərsən	Kelməssən
4—	Jazarlar	Jazmaslar	Kelərlər	Kelməslər
5 -	Jazarmьz	Jazmasmьz	Kelərmiz	Kelməsmiz
6—	Jazarsьz	Jazmassьz	Kelərsiz	Kelməssiz

2

Bujruqƣa „açaq—əçək“ qoşьmcalarь qoşьlьʙ ʙu fe'lniꞑ ʙirinci şəkli jasaladьr.

Uꞑa işləvci ʙelgilərdən ʙirinci tytliləri qoşьlƣac qalƣan ʙeş şəkli jasalƣan ʙoladьr.

1) Bujruqnьꞑ səjləvci kөʙliginiꞑ, ʙizniꞑ ədəʙijatda tyrli şəkilləri ʙar-
Barajlьq, keləjlik, ʙaralь, keləli, ʙarajьq, keləjik.
Bulardan ʙizgə ʙykyngəcə „ʙarajlьq, keləjlik“ şəkli işlətildi. 1925-nci jьl
maj ajьda Samarqandda caqьrьlqan Ilmii Kənfirensijə esə „jьq-jik“ qoşьmca-
larьnь „ajlьq—əjlik“ ornьqa qaʙul qьldь—ʙarajьq, keləjik.

2) Bundan kejin „ʙujruq“ degəndə ʙolьşlь, ʙolьşsьz ʙujruqlarnьꞑ tyʙ şə-
killəri jə'ni „өzək“ lər aꞑlaşьlsьn.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

Joƣan sɵzdən

Jaz	Jazma
1—Jazaçaq	Jazmajaçaq
2—Jazaçaqman	Jazmajaçaqman
3—Jazaçaqsan	Jazmajaçaqsan
4—Jazaçaqlar	Jazmajaçaqlar
5—Jazaçaqmьz	Jazmajaçaqmьz
6—Jazaçaqsьz	Jazmajaçaqsьz

Inçkə sɵzdən

Kel	Kelmə
1—Keləçək[1])	Kelməjəçək
2—Keləçəkmən	Kelməjəçəkmən
3—Keləçəksən	Kelməjəçəksən
4—Keləçəklər	Kelməjəçəklər
5—Keləçəkmiz	Kelməjəçəkmiz
6—Keləçəklər	Kelməjəçəksiz

Ɵtinc fe'l

Bu fe'lnin jasalьşь şundajdьr:

Bujruƣƣa „ƣaj-gəj“ qoşьmcasь qoşьlьʙ birinci şəkli jasaladьr.

Birinci şəkilgə işləvci ʙelgilərinin ikinci tyri qoşьlьʙ qalƣan ʙeş şəkli tyzilədir.

Jaz	Jazma	Kel	Kelmə
1—Jazƣaj	Jazmaƣaj	Kelgəj	Kelməgəj
2—Jazƣajman	Jazmaƣajman	Kelgəjmən	Kelmə-gəjmən
3—Jazƣajsan	Jazmaƣajsan	Kelgəjsən	Kəlmə-gəjsən
4—Jazƣajlar	Jazmaƣajlar	Kelgəjlər	Kelmə-gəjlər
5—Jazƣajmьz	Jazmaƣajmьz	Kelgəjmiz	Kelmə-gəjmiz
6—Jazƣajsьz	Jazmaƣajsьz	Kelgəjsiz	Kelmə-gəjsiz

[1]) Bu fe'l şu ʙirinci şəkli syfət ʙolьʙ həm işlətilədir. Keləçək zaman kaʙt.

Şərtfe'l

Işləsəŋ, tişlərsəŋ.
Izləsəŋ, taparsaŋ.
Qar jaƣmasa toj ʙolar.

Juqarьda jazьlƣan gəplərdə «tişləmək» (jemək) niŋ işləşkə, tapmaqnьŋ izləşkə, tojnьŋ-da qar jaƣmaslьqƣa ʙaƣlь ʙolƣanь kɵrinip turadьr.

Ɵz mə'nasьdaƣь işkə ʙaşqa ʙir işniŋ ʙaƣlanƣanlьqьnь ʙildirgən fe'llər «şərt fe'li» ʙoladьr.

Şərt fe'li şundaj jasaladьr—ʙujruqƣa «sa—sə» qoşьmcasь qoşьʙ şərt fe'liniŋ ʙirinci şəkli jasaladьr.

Bu ʙirinci şəkilgə işləvci ʙelgiləri qoşьlьʙ qalƣan şəkilləri tyzilədir.

Jaz	Jazma	Kel	Kelmə
1—Jazsa	Jazmasa	Kelsə	Kelməsə
2—Jazsam	Jazmasam	Kelsəm	Kelmə-səm
3—Jazsaŋ	Jazmasaŋ	Kelsəŋ	Kelmə-səŋ
4—Jazsalar	Jazmasalar	Kelsələr	Kelmə-sələr
5—Jazsaq	Jazmasaq	Kelsək	Kelmə-sək
6—Jazsaŋьz	Jazmasaŋьz	Kelsəŋiz	Kelmə-səŋiz

Şərt fe'liniŋ 5-inci «şəkli» „jazsaq—jazmasaq“ ʙolsa həm Taşkent ɵzʙekləri ʙunьŋ çajьda „jazsamьz, kelməsəmiz, jazmasamьz, kelsəmiz“ dejlər. Bu məhəllii, azcьlьqda ʙir işlətiş ʙolsa həm, tarьxьь, eski ʙir işlətişdir. Soŋraqda ʙundan sɵz acamьz.

Şərt fe'liniŋ altьncь şəkli „jazsaŋьz, jazmasaŋьz“ ʙolsada, ʙizdə „jazsaŋlar, kelsəŋlər“ şəklidə həm işlətiş ʙardьr.

Şərt „fe'li“ ʙaşqa ʙir işniŋ ɵzigə ʙaƣlь ekənini ʙildirməsdən, sadə ɵzi işlətilsə „ymid—arman“ mə'nasьnь ʙerədir.

TDV İSAM Kütüphanesi Arşivi No TK/135, 2

Kөnli tiləgən muradqa jetsə kişi!
Ja barca muradlarnь tərk etsə kişi!
Bu iki myjəssər olmasa aləmda;
Başьnь alьв bir sarьqa ketsə kişi!

(Bавьr).

* * *

Qozqatьş fe'l

Şərt fe'lərigə «ci—cь» qoşьlqanda «qozqatьş fe'l» boladьr:

1—Jazsacь	Jazmasacь
2—Jazsamcь	Jazmasamcь
3—Jazsaңcь	Jazmasaңcь
4—Jazsalarcь	Jazmasalarcь
5—Jazsaqcь	Jazmasaqcь
6—Jazsaңcь	Jazmasaңcь

Ikinci kəmə

Hazьrqь fe'llər

Hazьrqь fe'llərniң bizdə yc şəkli вardьr:

I

Ketidə cozqь hərfi вolqan вujruqqa „jdьr—jdir" ketidə qoşьlьв, cozqь hərfi вolmaqan вujruqqa «adьr—ədir» qoşьlьв вu fe'lniң вirinci şəkli tyzilədir.

Bu вirinci şəkilgə işləvci вelgiləriniң tyrləri qoşьlьв, вu fe'llərniң qalqan, веş şəkli jasaladьr. Вьraq, вu fe'lniң вirinci—tөrtinci şəklidən вaşqalarda „dьr—dir" qoşьmcasь tyşiв qaladьr.

Keti cozqьsьz вujruqdan

Jaz	Jazma
1—Jazadьr	Jazmajdьr
2—Jazaman	Jazmajman
3—Jazasan	Jazmajsan
4—Jazadьrlar	Jazmajdьrlar—jazmajlar
5—Jazamьz	Jazmajmьz
6—Jazasьz	Jazmajsьz

Keti cozqьlь вojruqdan

Oqu	Oquma
1—Oqujdьr	Oqumajdьr
2—Oqujman	Oqumajman
3—Oqujsan	Oqumajsan
4—Oqujdьrlar—oqujlar	Oqumajdьrlar—oqumajlar
5—Oqujmьz	Oqumajmьz
6—Oqujsьz	Oqumajsьz

Jənə ymidgə aşjan quradьr. (Colpan).
Өziz вek asanlьq вilən çan вerədirgən kөrinməjdir, (Çulqunвaj).

Bu fe'lniң вirinci, tөrtinci şəkilləridəgi „dьr—dir" qoşьmcasьda вolqan „r" hərfi xalq tilidə kөвrək „ь-i" hərfigə əjləndəiriledir:

Jazadьr	ornьda	Jazadь
Jazmajdьr	„	Jazmajdь
Jazadьrlar	„	Jazadьlar
Jazmajdьrlar	„	Jazmajdьlar dejiledir.

II

Bujruqqa вir yst cozqьsь вergəndən son „jatьr" qoşьlьв вirinci şəkli jasaladьr, qalqan веş şəklini jasamaq ycyn işləvci вelgiləriniң ikinci tyrlərini şu вirinci şəkligə qoşmaq kerək:

Jaz	kelmə
1—Jazajatьr	Kelməjatьr
2—Jazajatьrman	Kelməjatьrman
3—Jazajatьrsan	Kelməjatьrsan
4—Jazajatьrlar	Keləjatьrlar
5—Jazajatьrmьz	Kelməjatьrmьz
6—Jazajatьrsьz	Kelməjatrsьz

III

Jazmaq—ketmək kəвi iş atlarьqa „d ə—da" qoşьlьв вu fe'lniң вirinci şəkli jasaladьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

Qalqan beş şəklni tyzmək ycyn işləvci вelgilərinin ikinci tyrlərini şu вirinci şəkilgə qoşmaq kerəkdir.

Jazmaq (joqan sөzdən)	Kelmək (inickə sөzdən)
1—Jazmaqda (dьr)	Kelməkdə (dir)
2—Jazmaqdaman	Kelməkdəmən
3—Jazmaqdasan	Kelməkdəsən
4—Jazmaqdalar	Kelməkdələr
5—Jazmaqdamьz	Kelməkdəmiz
6—Jazmaqdasьz	Kelməkdəsiz

Bu fe'lnin вirinci şəkiligə (dьr-dir) həm qoşьladьr. Tyвdən вu fe'l вiznin şevəldə joqdьr. Вaşqa şevədəgi tyrk matвuqatьdan, son zamanda вizgə өtiв qalqandьr.

Bu fə'lnin вolьşsьzь вizdə işlətilməjdir.

ycinci kemə

Өtkən fe'l

Өtkən fe'llər kөməsində, yc tyrli fe'l вardьr—kөrilgən fe'l вoluв eşitilgən fe'l hikajə fe'li.

Kөrilgən fe'l

Bu fe'l вir işnin өtkən zamanda вolьв вolmaqanьnь вildirədir. Bujruqqa „dь-di" qoşьlqac „kөrilgən fe'l"-nin вirinci şəkli tyzilədir. Şu вirinci şəkiligə, вirinci tyrli işləvci вelgilərini qoşьв вu fe'lnin qalqan вeş şəkli jasaladьr.

Jaz	Jazma	Kel	Kelmə
1—Jazdь	Jazmadь	Keldi	Kelmədi
2—Jazdьm	Jazmadьm	Keldim	Kəlmədim
3—Jazdьn	Jazmadьn	Keldin	Kelmədin
4—Jazdьlar	Jazmadьlar	Keldilər	Kəlmədilər
5—Jazdьq	Jazmadьq	Keldik	Kelmədik
6—Jazdьnьz	Jazmadьnьz	Keldiniz	Kelmədiniz

Bu fe'lnin altьncь şəkili „jazdьnlar, keldinlər, jazmadьnlar, kelmədinlər" deв həm işlətilədir.

Bu fe'lnin вeşinci şəkili Taşkent şevəsidə (jazdьq ornьda) „jazdьmьz, jazmadьmьz" deв.

Eşitilgən fe'l

Bu fe'l вir işnin kөвdən вeri вolqan ja вolmaqanьn хaвar вerədi. Eşitilgən fel'nin вizdə iki tyrlisi вardьr:

1

Bujruqqa „qan gən" qoşьladьr.

Bu вilən hasьl вolqan вirinci şəkilgə işləvci вelgilərdən ikinci tyrlisini qoşmaq вilən вu fe'lnin qalqan вeş şəkli jasaladьr:

Jaz	Jajma	Kel	Kelmə
1. Jazqan	Jazmaqan	Kelgən	Kelməgən
2. Jazqanman	Jazmaqanman	Kelgənmən	Kelməgənmən
3. Jazqansan	Jazmaqansan	Kelgənsən	Kelməgənsən.
4. Jazqanlar	Jazmaqanlar	Kelgənlər	Kelməgənlər.
5. Jazqanmьz	Jazmaqanmьz	Kelgənmiz	Kelməgənmiz.
6. Jazqansьz	Jazmaqansьz	Kelgənsiz	Kelməgənsiz.

2

Bujruqqa „mьş-miş" qoşulьв вu fe'lnin вirinci şəkli tyzilgənidən kejin işləvci вelgiləri вilən qalqan вeş şəkli jasaladьr:

Jaz	Jazma
1. Jazmьş	Jazmamьş
2. Jazmьşman	Jazmamьşman
3. Jazmьşsan	Jazmamьşsan
4. Jazmьşlar	Jazmamьşlar
5. Jazmьşmьz	Jazmamьşmьz
6. Jazmьşsьz	Jazmamьşsьz

[1]) Eŋ вurunqь tyrk tili nəmynələrldə вu şəkilni ycrətiş mymkin. „Devan-luqat-tyrk" də „kectimiz" kəвi şəkillərgə ucraş mymkin вolqanь kəвi Orxun jazuvlarьdan „kyltəkin вitik taşь" da həm „sələdimiz, qondurtьmьz" şəkilləri вardьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No. TK/135, 2

Hikaje f'el

Bu fe'l вir işniņ jaqьndaƣьna вolьв вolmaƣanьdan xaвar вermək ycyn işlətilədir.

Bujruqƣa „pdьr" qoşьmcasь qoşьlьв. Bu fe'lniņ вirinci şəkli jasaladьr.

Şu вirinci şəkiligə işləvci вelgiləri qoşьlьв qalƣan вeş şəkli tyzilədir:

Jaz	Jazma
1. Jazьpdьr	Jazmapdьr
2. Jazьpman	Jazmapman
3. Jazьpsan	Jazmapsan
4. Jazьplar—jazьpdьrlar jazьpdьlar	Jazmaplar—jazmapdьrlar jazmapdьlar
5. Jazьpmьz	Jazmapmьz
6. Jazьpsьz	Jazmapsьz.

Qoşma fe'llər

Jazdьm, вaşladьm.

Bizdə juqarьdaƣь kəвi iki fe'l вir вirigə qoşьlьв ikisiniņ mə'nalarьdan aralaş „вir mə'na" вerəturƣan вir fe'l вoladьr—„jaza вaşladьm, kelə вaşladь" kəвi. Buņa вiz „qoşma fe'l" dejmiz.

Qoşma fe'ldə mə'nanьņ aƣьrlьƣь вirinci fe'ldə вolьв ikinci fe'lniņ mə'nasь uņa „qajd" вolьв qaladьr.

Qoşma fe'l jasamaq ycyn вirinci fe'lniņ вujruƣь, ketl cozƣьlь вolsa „j" keti cozƣьsьz вolsa „a—ə" qoşьladьr-da ikinci fe'l өz halьca qaladьr—jaza вaşladь, oquj вerdim, jьqьla qal, өlə jazdьn, sөjləjturƣan kəвi.

Qoşma fe'liniņ zaman вilən, işləvci вilən вolьşlьq вolьşsьzlьq вilən өzgərişləri həmməsi ikinci fe'ldə вoladьr. Birinci fe'l өzgərməj qaladьr—jaza вaşladьm, jazmaj вaşladьm degəndə вu iki fe'lniņ ikələsi вolьşlьq fe'ldir; negə kim, ikisidə həm ikinci fe'l вolьşlьdьr—jaza вaşlamadьm, kөrə qalinadьn degəndə вu iki qoşma fe'lniņ ikələsi həm

вolьşsьz fe'ldir. Negə kim ikisiniņ həm ikinci fe'lləri вolьşsьzdьr.

Ajrьm fe'lniņ zaman вilən, işləvci вilən, вolьş—вolmaşlьq вilən qancalar өzgəriв turƣanьnь kөrdik. Mənə qoşma fe'lniņ həm xuddь şunca өzgərişləri вoladьr. Qьsqaca əjtkəndə ajrьm fe'lniņ tөrt kөməsi вolƣanь kəвi, вunьņ həm şundaj tөrt kөməsi вardьr.

Qoşma fe'llər вildirgənləri mə'naƣa kөrə necə tyrli вoladьr:

1

Başlav fe'li: jaza-вaşla, jaza-вaşlama, jazmaj-вaşla, kөrə-вaşlamadьm, tyşə-вaşladьņ, вara-вaşla, kelə-вaşlaƣan. . . .

2

Jaqьnlaş fe'li: өlə-jazdьlar, kirə-jazmadьm, kirə-jazdьņ, jьqьla-jazƣansan, kөrməj-jazdьņьz. . .

3

Aşьqma fe'li: jaza-qal, jazmaj-qal, əjtə-qaldь, eşitə-qalmas, вara qalaçaq, ura-qaldь, əjlənə-qalaj, вerə-qaldьlar. . .

4

Davam fe'li: jaza-вerdi, gəpyrə-вermə, oquj-вerəsən, əjtə-вer, ketə-вerin, ura-вərgən, saca-вerвim, tөkylə-вerdilər, aladermə. . . .

5

Boldьrьş fe'li: вara-alarman, tura-almajsan, kөrə-alaçaqman, alalmajman, ketə-alarmьz, keləlməjmiz, вerəlməjsən, qojalmajsьz. . .

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

6

„Bolmaq, qьlmaq, etmək“ kəвi fe'llər; ərəвcə, tyrkcə syfət ja atqa qoşьlьв вir fe'l вoladьrlar. Mymkin вoldь, jaxşь etdin, men unь kylgi qьldьm, men seni dost tutdьm kəвi.

Xat jazdьm, şəhər вardьm, oqrь tutdьm, iş qьldь—degəndə вu səzlərimizdən hec вiri qoşma fe'l вolmajdьr. Negə kim; вunlardaqь at вilən fe'l arasьda „nь-ni“ ja „gə, qa“ qoşьmcasь keltiriв əjtkəndə mə'nalarь вuzьlmajdьr. Xat jazdьm—xatnь jazdьm, şəhər вardьm—şəhərgə вardьm, oqrь tutdьm—oqrьnь tytdim, iş qьldьm—işni qьldьm kəвi. Juqarьdaqь qoşma fe'llərdə esə fe'l вilən at arasьda „nь—ni“ „qa, gə“ keltirgəc mə'nalarь вuzьladьr.

Mymkin вoldь	ornьda	mymkinni вoldь,
jaxşь etdin	„	jaxşьnь etdin,
dost tytdim	„	dostnь tytdim

deв вolmajdьr.

Bir fe'l ja вir at; kəməkci fe'lgə qoşьlьв həm qoşma fe'l вoladьr. Bu tyrli qoşma fe'lni вilmək ycyn вaşda kəməkci fe'lni вilişimiz lazьmdьr.

Kəməcki fe'lnin əzəgi, вujruqь „er“ iş atь „ermək“ dir. Bьraq вunlarnьn ikisi həm işlətilməjdir. Bu əzəkdən jasaqan fe'llərnin işlətilgən вə'ziləri şunlardьr:

1. Edi, edim, edin, edilər, edi, ediniz.
2. Erir, erirmən, erirsən, erirlər, erirmiz, erirsiz.
3. Ekən (dьr-dir), ekənmən, ekənsən, ekənlər, ekənmiz, ekənsiz.
4. Emiş, emişmən, emişsən, emişlər, emişmiz, emişsiz.
5. Esə, esəm, esən, esələr, esək, esəniz.
6. Eməs, eməsmən, emessən, eməslər, eməsmiz, eməssiz (вunlar əsildə erdi, erkən, ermiş, ersə вolьв sonralarda „r“ hərfi tyşiв qalqan). Juqarьda altь raqam вilən kərsətilgən kəməkci fe'llərdən вeştəsinin вolьşsьzьnь jasamaq ycyn undan вurun „eməs“ fe'lini keltirmək kerək:

1—Eməs edi, eməs edim...
2—Eməs erir, erirmən...
3—Eməs ekən, eməs ekənmən...
4—Eməs emiş, eməs emişmən...
5—Eməs esə, eməs esəm...

Kəməkci fə'lniņ işlənişi

Bu kəməkci fə'li ətkən fe'llər kəməsidən „kərilgən fe'lgə“ qoşьlmajdьr; sonqь zaman fe'llər kəməsidən qozqatьş fə'ligə həm qoşьlmajdьr. Başqa həmələrigə qoşьlьв ulardaqь „xaвar“ mə'nasьnь „hikajə“ mə'nasьqa əjləndirədir:

1. Men keliв edim, u kelməв edi, sen kəriв ediņ.
2. Men kelmiş edim (kelmişdim), u kelməs edi (kəlməmişdi)...
3. Men kelgən edim (kelgəndim), u kelməgən edi: (kelməgəndi—kelgən eməsdi).
4. Sen jazmaqda ediņ, unlar jazmaqda edilər...
5. Men jaza edim.
6. Sen jaza ediņ, sen jazmaj ediņ...
7. Jazsa edi, jazsaņ edi, jazsa edi, jazsaņ ediņ.
8. Oqutqaj edim, kərməgəj ediņ, oqutmaqaj ediniz...
9. Jazaçaq edi, kelməjəçək edi, jazaçaq edi, jazmajaçaq edim.
10. Jazar edim, jazmas edim, (jazmas-dьm) oqur edim.
11. Keləjatьr edi (keləjatьr-dь) keləjatьrman... Kəməkci fe'llərdən „edi, ekən, emiş“ şəkilləri „dь—di, kən, miş“ şəkilləidə qьsqartьlqanda tamьrdan сьzьq (-) вilən açratьladьr: kelmiş-dim, jazar-kən.

Kəməkcife'llər, syfətgə, atqa həm qoşьlьв qoşma fe'l jasajdьr—u kyn kelgən kişi, əhmət edi; вizniņ вajraq qьzьl edi; men ickən, suv ekən; u вizdə oqutquc emiş kəвi.

Fe'llərniņ вaвlarqa ajrьlьşь

Əhmət saвaqьnь oqudь, Myəllim tələвəni caqьrqan, Colpan şeьrini juвarmajdьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 2

Juqarьdaqь gəplərdə „o q u d ь, c a q ъ r q a n, j u-в a r m a j d ь r“ sөzləri fe'llər bolьв „ə h m ə t, m y ə l-l i m, c a q ь r q a n, C o l p a n“ şu fe'llərnin işləvcilə-ridir. Biz вu fe'llərni işləvciləri вiləngina:

Əhmət oqudь;
Myəllim caqьrqan;
Colpan juвarmajdьr.

degəndə sөzimizni tьnlaqan kişi „n i m ə n i?, k i m n i?“ deв, əlвəttə, sorajdьr. Biz şu soraqlarqa çavaв вolsьn deв „s a в a q ь n ь, t ə l ə в ə n i, ş e ь r ь n ь“ degən вolamьz.

Demək: вu fe'llər, өz işləvcilərindən sadьr вolqac tə'sirləri başqa вir kimsə ja вaşqa вir nərsəgə tyşədir; u həm „s a в a q, t ə l ə в ə, ş e ь r“ dən ьвaratdьr.

Işləvcidən sadьr вolqac tə'sirləri вaşqa вir nərsə ja kimsəgə tyşkən fe'lgə вirinci вaв „ө t i m f e ' l“ dejmiz-вu вir.

Jaqmur jaqmajdьr;
Bulutlar ketkən;
Qujaş cьqdь.

Bu gəplərdəgi „j a q m a j d ь r, k e t k ə n, c ь q d ь“ sөzləridən kejin „n i m ə n i?, k i m n i?“ degən soraşlar вolmajdьr. Demək: вu fe'llər, өz işləvcilərindən sadьr вolqac, tə'sirləri вaşqaqa tyşməjdir, вyndəj fe'lgə ikinci вaв „s ə l t f e ' l“ dejmiz—вu iki.

* * *

Şərif Tyrsyn вilən sөzləşdi.
Tyrsyn вilən şərif sөzləşdilər.
Iki ortaq sөzləşdilər.

Bu gəplərdə kөrgənimiz „s ө z l ə ş d i, s ө z l ə ş d i l ə r“ fe'lləri; вir işnin iki işləvci tamanьdan вir вirlərigə qaratьв işləngənini вildirədir. Bundaj fe'lgə ycinci вaв „o r t a q l ь q f e ' l“ dejmiz.

Ortaqlьq fe'lni jasamaq ycyn, вolьşlьq вujruqqa „ь ş—i ş“ qoşьladьr—„j a z ь ş a d ь r“, „j a z ь ş a r m ь z“, „k e l i ş k ə n s i z“ kəвi. Bunlarnь вolьssьz qьlmaq ycyn

„ьş—i ş“ dən sqn „ma—mə“ qoşьladьr—j a z ь ş m a j-d ь r, j a z ь ş m a j m ь z, k e l i ş m ə g ə n s i z kəвi—вu yc.

* * *

Bu вaвlarnьn hər вiridən вaşqa вaвlar jasaş.

Bu yc fe'lnin tyв вaвlarьdьr. Bunlarnьn hər вiridən вaşqa вaвlar tyzmək ycyn ajьrьm qa'dalar вar.

1.

Өtim fe'llərinin вolьşlьq вujruqlarьqa „t ь r-d i r“ qoşьlьв ikinci dərəçə „ө t i m f e ' l“ jasaladьr. Bunь вolьssьz qьlmaq ycyn „t ь r—d i r“ dən son „m a—m ə“ qoşьladьr:

„T ь r“ qoşьвqanь—a c t ь r, a c t ь r m a, c e k t i r m ə, c e k t i r, c e k t i r ə d i r. „d i r“ qoşьlqanь „j a z d ь r, j a z-d ь r m a, в i l d i r, в i l d i r m ə, в i l d i r g ə n. Bir xьl fe'llərdə „tьr“ qoşьmcasьdan jalqьz „t“ вir xьlda jalqьz „r“ ginə qaladьr:

„R“ q a l q a n ь—y c i r, a ş ь r d ь l a r, p i ş i r g ə n l ə r.

„T“ q a l q a n ь—j e q ь t, o q u t, в e z ə t, j a s a t m a-d ь n, o q u t m a d ь m.

2.

„S ə l t“ fe'llərdən həm juqarьdaqь qa'ьdaqa qaraв өtim fe'llər jasaladьr. Bьraq вunlar mə'na e'tьвarь вilən вirinci dərəçə өtim fe'l вoladьrlar [1]):

„T i r“ q o ş ь l q a n ь—k e l t i r, k e l t i r m ə j d i r, k e l-t i r g ə n, k e l t i r m ə j ə ç ə k.

„D i r“ q o ş ь l q a n ь—s i n d i r, q a n d ь r m a, m i n-d i r d i n, m i n d i r d i l ə r.

„T“ q o ş ь l q a n ь „j a ş a t q a n l a r, o j n a t ь n ь z, o l t u r t m a d ь m, o j n a t.

„R“ q o ş ь l q a n ь „t y ş i r s ə, t y ş i r m ə s ə, c ь-q a r q ь l, в a t ь r m a.

Juqarьdaqь qaьdalardan taşqarь hər iki вaвdan həm вə'zi өtim fe'llər jasalqandьr. K ө r g ə z, k ө r s ə t, t o j-q u r, t u r q u r, j e t k i n i z kəвi.

[1]) Cynki вunlar өtim fe'lidən eməs, səlt fe'lidən tyzilgəndir.

3.

Ortaqlьq fe'llər, jalƣьz „tьr“ qoşьmcasь ʙiləngina өtim fe'lgə əjlənədir:

Keliştirdim, keliştirmədim, ʙuzьştьrdьlar, urьştьrƣan-lar, əjtiştirmədin, alьştьrsa, alьştьrmasa kəʙilər.

Juqarьda kөrgənimiz өtim fe'llərni jənədən artьrmaq ycyn „tьr—t“ qoşьmcasь qoşьladьr:

„Tьr—dir—r“ ʙilən ty zilgənigə „t“ qoşьlƣanь	Bildirt, sindirt, jazdьrt, ʙildirtmə, cektirttin, attьrttьlar, keltirtmədilər, pişirt, ucьrtma, cьqartьʙ, ʙatьrtqan edim.
„T“ ʙilən tyzilgənigə „tьr“ qoşьlƣanь	Oquttьr, jaşattьr, uttьrmadьlar, jasattьramьz. ʙezəttirməgən, kөrsəttirməgən edim tьnlattьrma.

4.

Sen kitaʙnь acdьn—kitaʙ acьldь.

Myəllim meni caqьrdь—men caqьrьldьm.

Şagird saʙaƣьnь jazƣandьr—saʙaq jazьlƣandьr.

Birinci qatardaƣь „acdьn, caqьrdь, jazƣandьr“ fe'lləri өtim fə'llərdir. Bu fə'llərnin işləvciləri „sen, myəllim, şagird“ dir, şu işləvcilərni gəpdən cьqaramьz-da çajlarьda „kitaʙ, men, saʙaq“ sөzlərini qojьʙ juqarьdaƣь fe'llərni şularƣa nisʙət ʙeriʙ əjtəmiz:

Kitaʙ acьldь, men caqьrьldьm, saʙaq jazьld

Bundaj qьlƣanda „açdьn, caqьrdь, jazƣan“ fe'llərini ʙir az өzgəriʙ qalƣanьnь, ʙujruqlarьƣa „ьl—il“ qoşьmcalarьnьn qoşьlƣanьnь kөrəmiz.

Bu fe'llərgə „məçhyl“ (ʙelgisiz) fe'llər dejilədir [1]) ʙu juqarьdaƣь yc ʙaʙnьn tertincisidir.

Ortaqlьq, өtim, səlt ʙaʙlarьnьn həmməsidən, ʙujruqƣa „ьl—il“ qoşmaq ʙilən məçhyl (ʙelgisiz) fel jasaladьr. Bu fe'lnin ʙolьşsьzьdaƣь „ma—mə“ qoşьmcalarь „ьl—il“ dən son kelədir—jazьldь, jazьlmadьm, oqulƣan, oqulmaƣan, ʙerilədir.

Өtim fe'llərdən məçhyl fe'l

Jazdьrьldь, oqutьlmajdьr, oquttьrьlsa. jasattьrьlƣan, keliştirilsin, jьƣьştьrьlƣan, urьştьrьlmajlar, keliştirilməjdir.

Ortaqlьq fe'ldən

Jarьşьldь, kelişilgən, sөzləşilgəj, jьraqlaşьlƣaj, jazьlьşmajdьr, kelişməgəj, sөzləşilməgən, jьraqlaşьlmaƣan.

Səlt fe'lidən

Barьldь, cьqьldь, jyrildi, carcaldь, jetildi, ʙarьlmadь, cьqьlmadь, jyrilmədi, jetilməgən.

„Bil, qal, kel“ kəʙi keti „l“ ʙolƣan ʙujruqlardan „meçhyl“ fe'l jasamaq ycyn jənə „ьl—il“ qoşьmcasь qoşьlmajdьr. Bunlarnьn məçhylləri „ьn—in“ qoşьmcasь ʙilən tyzilədir.

Bilindi, kelindi, kelinədir; silingəndir, qьlьnadьr, alьnƣandьr, ilinmiş kəʙi.

5.

Keti „l“ ʙolmaƣan ʙujruqlarƣa həm „ьn—in“ qoşьlьʙ tyzilgən ʙir tyrli fe'l ʙar: kөrinədir, ojƣandь kəʙi. Bu tyrli fe'lni məçhyl fe'llər qatarьda sanaj almajmьz. Cynki ʙunlarnьn məçhylləri, „kөrilədir“, „joqatьldь“ fe'lləridir. „Kөrinmək, ojƣatmaq, kөrilmək, ojƣatьlmaq“ arasьdaƣь ajьrma əncə ʙyjykdir. Bular „өzlik fe'l“ ʙoladьr, ʙiz ʙu „өzlik“ fe'llərni məçhylləri ʙilən ʙirgə jazьʙ kөrsətəmiz:

1) Bu fe'l „məçhyl (ʙelgisiz). qajtьm“ atamaqnьn ʙiri həm meni qanəatlandьrmadь.

TDV İSAM Kütüphanesi Arşivi No TK/135, 2

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

Məçhyllər:	Ѳzliklər:
Kərildi	Kərindi
Juvьldь	Juvьndь
Sevildi	Sevindi
Tartьldь	Tartьndь
Bezəldi	Bezəndi
Jasaldь	Jasandь
Ѳrgətildi	Ѳrgəndi
Avutьldь	Avundь . . .

„Bilinmək, silinmək, qalьnmaq" kəвi iki „l" ni вir jerdə keltirilməslik ycyn ginə „ьn—in" вilən tyzilgən „məçhyl" fe'llər həm „məçhyl" həm „ѳzlik" fe'li вolьв işlətilədir.

Ikinci ѳzəkdən jasalqan fe'llər

Bujruqqa eməs, at—syfətkə qoşьmcalar qoşьв tyzilgən fe'llərgə „ikinci ѳzəkdən jasalqan fe'llər" dejmiz, вu tyrli fe'llər—at, ja syfətkə, kəвrək „la—lə" qoşьlьв jasaladьr:

Kycləmək	Məçвyr etmək
Uluqlamaq	Tə'zim, hyrmət qьlmaq
Aqlamaq	Gynahsьz tapmaq
Qaralamaq	Gynahli tapmaq
Tişləmək	Tiş вilən almaq
Qьşlamaq	Qьşda turmaq
Tajaqlamaq	Tajaq вilən urmaq

„Laş—ləş", „lan—lən", „ar—ər", „aj—əj" вilən jasaladьr:

„Sollaşmaq, qьzьllaşmaq, ѳkləşmək, qьzarmaq, kѳkərmək, aqarmaq, atlanmaq, sarqajtmaq, kѳpəjtmək, azajmaq kəвi.

6.

1. Temirni kѳrdim, temir mengə dəftər вerdi.

2. Ortaqьmqa вardьm, ortaqьmdan kitaв aldьm.

Juqarьdaqь gəplərdən „temir" вilən „ortaq" sѳzləri ikişər jola əjtilgən. Bu qa'ьdaqa kɵrə вuzuq eməs вolmasa həm eşitilişdə savuqdьr. Bu gəplərni jenillətmək, həmdə вir sѳzni iki jola qajtarьв əjtişdən qutulmaq ycyn ikinci jola əjtilgən „temir" həm „ortaq" sѳzlərini „u" səzi вilən alьştьramьzda „temirni kѳrdim, u mengə dəftər вerdi. Ortaqьmqa вardьm undan kitaв aldьm dejmiz.

Bir kişigə „jazdьn!" deməkci вolqanda unьn atьnь əjtiв „əhməd jazdьn" deməjmizdə „sen jazdьn" dejmiz. Kɵвgə qaraв „jazdьnьz!" deməkci вolqanda həmməsinin atьnь əjtiв turmajmьzda „siz jazdьnьz" dejmiz. Bir kişi ѳz atьnь „men" səzi вilən alьşdьradьr, kѳв kişilər ѳz atlarьnь „вiz" səri вilən alьşdьradьlar. Bir, jaki вir necə atlarqa alьştьrьlьв keltirilgən şu qьsqa sѳzlərgə „at alьşmalarь" jaki jalquzca „alьşmaş" lar dejmiz. Alьşmalar şulardьr.

At alьşmalarь

Birlikdə:	Kѳвlikdə:
1. U	4. Ular—unlar
2. Men	5. Biz—вizlər
3. Sen	6. Siz—sizlər.

Kɵrsətkic almaşlarь

Jaqьn kɵrsətkiclər

Bu—вul	Bular—вunlar
Şu—şul	Şular
Yşвy	Yşвylər
Mənə	Mənəvlər
Mənə вu	Mənə вular
Mənə u	Mənə ular
U—ul	Ular—unlar
Ѳşə—ѳşəl	Ѳşələr
Ənə	Ənəvlər
Ənə—u (əny)	Ənə ular.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

Soraş alьşmallarь.

Necyn? nycyk? negə? nendəj? qandaj? qalaj? qacan? qajda? qajaq? kim? nimə? qanca? necə?

Bulardan „kim"—kimsələrdən, „nimə"—nərsələrdən, „qacan"—caqdan qajda—qajaq—orundan, „qanca" əlcəvdən „necə" .sandan, "qandaj, nycyk"—haldan, „necyn, negə",—səвəвdən soraşqa işlətilədir.

7.

Kөməkci sөzlər

Sөznin jetinci tyri „kөməkci sөzlər" dir. kөməkci sөzlərnin вurunqь вeş tyrli sөzdən ajьrmasь şundajdьr.

Bular at, fe'l, syfətlərgə qoşьla turqan qoşьmcalarnьn hec вirtəsini qaвul qьlmajdьr—əsləgə, sirəqv, endən dijiləməjdir.

1-Kycəjtiş kөməkciləri: əsry, çydə, hec, əlвəttə, əslə, sirə, en, вytkyl, xuddь.

Bunlar вir gəpnin, ja вir sөznin mə'nasьn kycəjtmək ycyn işlətilədir. İşlətilişləri şundajdьr:

Biz seni „əslə" kөrmədik. Bu „əsry" uzundьr. Sen meni „hec" kөrmədin. U „çydə" qьsqadьr. Bu kitaв „sirə" вitməjdir. Ertə „əlвəttə" вaramьz. „En" jaxşь вir kitaв вer! „Cindən" kөв gəpləşdin.

2—Orьn kөməkciləri—ara, icrə, өzə,r өzrə. Şəhər „ara" kirdim. Уj „icirə" oturdьq. Baş „өzə" qojdьm.

Taqьn, daxь, вilən—elə,—lə, jənə, həm da—də sөzləri iki mə'nanь jьqьв, qaвatlaв kөməkci вoladьr.

Mənə „taqьn" keldi; вu „daxь" keldi. Şərif ilə Kərim keldi. Jənə jaz! Sen „həm" jaz! Əhmət, Şərif „həm" Kərimni kөrdim, Şərif kelgən edi, Əhmət-də keldi.

Joqsa, əgər, əgərcə вunlar şərt kөməkciləridir. Bunlardan „əgər" вilən „əgərcə" sөzləri farsьcadьr. вizdə işlətilişləri sirə lazьm eməsdir. Cynki „əgərcə sen kelmədin men keldim" degən gəpnin tyrkcə-өzвekcəsi „sen kelməsən-də men keldim" dir. „Əgər kelsən" degəndə

həm əgər artьqcadьr. „Kelsən" nin өzidən „əgər" anlaşьladьr.

„Bəlkim, ja jaki—jrxud" sөzləri anьqsьzlьqnь вildirədir. „Kəşki, şajad" arzu kөməkcisidir. „Essiz, əfsys, əttən, ə, həj əttən" həsrət, arman kөməkciləri, „ajnьqsa, xususan, ymymən, zatan, вə'zən" hal kөməycilәri (hə, xoв, xoş) çavaв kөməkciləridir.

„Sajьn—sajь nisвət kөməkcisidir. İki fe'lnin mə'nalarь arasьdaqь вaqlanьşlarьnь kөrsətədir—u вarqan „sajьn" вiz qacdьq. Qujaş kөtərilgən „sajьn" hava ьsьna вardь.

„Qьna—ginə—qьna—kinə, faqat" вynlər cekləş kөməkcisidir. Faqat вiz keldik, вizginə kelməj qaldьq.

„Kim, ki" təlsir, ьzəh kөməkcisidir. Bildirəmən-kim... ьlan qьlьnadьrki...

Bьraq, lekin" sөzləri əjtilgən вir gəpdən вir nərsəni „cьqarьşkөməkci" sidir. Həmə aldьlar „вьraq" men qaldьm.

„Ycyn, cynki" səвəв kөməkcisidir.

„Ça—cə"—cama kөməkcisidir—jigirməcə, jyzcə, minlərcə—nisвət kөməkcisi həm вoladьr:

Ruscə, tyrkcə, ərəвcə gəpyrədir. hajvanca' ьnsanlarca işləjdir. Zaman kөməkcisi həm вoladьr; men kelgəncə otur.

„Davur"—вir işnin en sonrasьnь kөrsətmək ycyn işlətilədir—şəhərgə davur вaramьz, jyz jьlqa davur kytəmiz. „Davur" ornьda „ca—cə" həm işlətilədir—Şəhəgrəcə вaramьz, jyz jьlqaca kytəmiz.

„Ah, yf, ax" вunlar qajqь, tujqь kөməkicilrəidir.

8

Bəlgilər

„Mi" sorav вelgisidir. „Nin" вir nərsənin kimgə, niməgə qaraşlьqьnь kөrsətədir—„qaraş вelgisi" dir. Ynin вaqcasь, вaqcanьn eşigi, şərifnin kitaвi, Elвeknin şeьrь. Qaraş вelgisi вir atqa qoşьqac ьndan kejin kelgən вir atqa ycinci tyrli „almaş izləgi" qoşьladьr. Baqcasь, qapqasь, menin qalə-

mьm, seņin qaqazьņ, ularnьņ şeьrlarь, siznьņ işiniz, вizniņ turьşьmьz kəвi.

„Nьqь-niki“ вu həm qaraş вelgisidir. Bu kitaв Əhmət „niki“ вu şeьr Batu „nьqь“.

„Qa—gə, dan—dən, da—də, ni „вunlar вir fe'lnьņ işləvcidən вaşqa kimgə, niməgə nisвət вolqanьnь kersətədir:

„Nь—ni“ tyşmə вelgisidir. Men kitaвnь jazdьm degəndə „jazmaq“ işi tə'sirinin, kitaвgə tyşkəni вilinədir.

„Qa—qa, gə—kə“ вarьş вelgisidir. Məktəвkə вardьm, şəhərgə qacdьm, tələвəgə kitaв вerdim degəndə вundaqь fe'llərdən „məktəв, şəhər, tələвə, gə qaratqan вir hərəkət вarlьqь anlaşьladьr.

„dan—dən“ cьqьş вelgisidir. Yjdən keldim, kitaвdən anladьm degəndəj fe'llərdən anlaşьlqan hərəkətniņ „yj“ dən „kitaв“ dən вaşlanqanь anlaşьladьr.

„Da—də“ orun вelgisidir. Yjdə oturdьm, məktəвdə jazdьm degəndə fe'llərnin orunlarь вilinədir.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.2

KITABDA BARLAR

Bet

1. Bir-iki səz 3
2. Ynli və ynsiz tavьşlar 7
3. Joqanlьq, inickəlik] 7
4. Tavьş əzgərişləri 8
5. Səz və Ynьņ tyrləri 9
6. Səzlərnin tyвligi jasamalьqь 11
7. Jasama atlar 12
8. Syfətlər 14
9. Sanlar 17
10. Tyв, jasama sanlar 18
11. Oxşaş syfətləri 18
12. Fe'llər 20
13. Sonqь zaman fe'llər 22
14. Bujruq 22
15. Keləçək fe'llər 23
16. Θtinc fe'l 24
17. Şərt fe'l 25
18. Qozqatьş fe'l 26
19. Hazьrqь fe'llər 26
20. Θtkən fe'l 28
21. Eşitilgən fe'l 29
22. Hikajə fe'li 30
23. Qoşma fe'llər 30
24. Kəməkci fe'lnin işlənişi 33
25. Fe'llərnin вaвlarqa ajrьlьşь 33
26. Baвlarnьņ hər вiridən вaşqa вaвlar jasaş... 35
27. Ikinci əzəkdən jasalqan fe'llər 38
28. At alьşmalarь 39
29. Soraş alьşmalarь 40
30. Kəməkci səzlər 40
31. Belgilər 41

فترەت

ئوزبیك تلی قاعدالاری
توغریسدا بیر تەجربە

نەحۋ

ئیکینچی کتەب   3 نچی باسما

ئوزبیکستەن دەۋلەت نەشریەتی
ساماراند 1927-یل تەشکەنت

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

LIBRARY OF CONGRESS

ئوقوغوچیلارغا.

قولىنگىزداغى بو كىتەبچە «ئوزبېكچە نەحو»... توغرىسى، ئوزبېك نەحوى توغرىسىدە مېنىنگ بىر «تەجرىبە»مدىر. «ئوزبېك تىلى قاعىدەلارى توغرىسىدا بىر تەجرىبە» مېنىنگ ئىكىنچى كىتەبىمدىر.

بىز، تىل قاعىدەلارى هەم ئونىنگ ئاتامالارى (ئىستىلاحلار) توغرىسىدا ئىشلەشنىنگ مەلى بىرىنچى پەيتىدە ياشايمىز. شونىنگ ئۇچون تىلىمىزنىنگ قاعىدەلارىنى بوتونلەي مايدانغا قويىب ئاتامالارىنى سابىت بىر حالغا كېلتىرە ئالغانىمىز يوق. بو توغرىدا تىل موعەللىملەرىمىز ئارا بىرلەشكەن بىر يول هەنوز يوقدىر. يەنگى باشلانغان ئىشلەرنىنگ هەممەسىدە هەم شو حالنى كورمەي چارا يوقدىر. تىلىمىزنىنگ بوتون قاعىدەلارىنى ئانىقلاب، ئاتامالارىنى مايدانغا قويماق ئۇچون يەنە بىر ئاز تىرىشمەگىمىز، بىربىرىمىزگە كومەك قىلىشىمىز لازىم.

مېن بو تەجرىبەمنى يازغاندا هەم تەشكېنت تىل موعەللىملىگى بىلەن مەشهور بولغان ئورتاقلارىم بىلەن ئاگلاشماقچا، كېلىشمەككە تىرىشدىم. شوندەي بولسا هەم، شو تەجرىبەمدە «ئولەرنىنگ فىكرلەرىگە توغرى كېلمەگەن ئورونلار يوقدىر» دەب داعوا قىلا ئالمايمان، ئىحتىمال بارەدىر. ئىحتىمال كوبەدىردە. بىز يەنە تەجرىبەمىزنى داۋام ئېتدىرەمىز، يەنە ئىشلەيمىز. بوتون ئوزبېك موعەللىملەرىگە تىل تېكشىرىش ئۇچون رەهبەر بولارلىق كىتەبلەرىمىز ئېندى يارلىقا چىققان: هەيئەت تامانىدان يازىلغان تىل ساباقلىقلارى، شارەسولنىنگ تىل قاعىدەلارى، مېنىنگدە كىچىك تەجرىبەلەرىم. ئىشانامان كى بوتون ئوزبېك موعەللىم، موحەررىرلەرى بونىدان كېيىن تىلىمىزنى تېكشىرەرلەر. بىزنىنگ كىتەبلەرىمىزنى موحەكەمە قىلىب ئوقورلار. بونلەردە قاعىدەلار، ئاتامالار، ئوصوللار توغرىسىدا فىكر يورگىزەرلەر؛ فىكرلەرىنى بىزلەرگە هەم يازارلار. بىزلەر ئولەرنىنگ فىكرلەرى ئوزرە يەنە ئىشلەرمىز؛ يەنە تىرىشەمىز. مەنە ئونىدان كېيىن تىلىمىزنىنگ قاعىدەلارى، ئاتامالارى توغرىسىدا فايدالى بىر «ئىش» كورىنەلگەن بولادىر، مەنە ئونىدان كېيىن تىلىمىزنىنگ قاعىدەلارى، ئاتامالارى سابىت بىر حالغا قويىلغان بولادىر.

فىترەت

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/1351.3

ئوزبېكستان مەتبەعە ئىشلەرى ترېستىنىنگ 1 نچى مەتبەعەسى
تەشكېنت-1927 يل

Типо-Литография № 1 Узполиграфтриста
Заказ № 1024
Гашокрлит 289 Тираж 7,000

LIBRARY OF CONGRESS
RECEIVED
MAY 4 1928
DOCUMENTS DIVISION

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

گەپ

سوزنىڭ نىمە ئىكەنى، نىچچە تۈرلى بولغانى، قانداي قوشىمچالار ئالىب، قانداي ئوزگەرىشلەرگە ئۇچراگەنىنى سەرىفدە كوردىك، بىر فىكىرنى بىر كىشىگە بىلدىرمەك ئۇچۇن سوزلەرنى يىغىب بىر بىرىگە باغلاب ئەيتەمىز. بۇ ئەيتكەنىمىز «گەپ» بولادىر. «مىن كىتەب ئالدىم» دىگەندە گەپىمىز ئۇچ سوزدەن ياسالغان؛ «سىن بۇ كۇن تىز كىلدىڭ» دىگەندە بىش سوزدەن ياسالغاندىر.

دىمەك: بىر فىكىر، بىر ئوي ئاڭلاتغۇچى سوز قوشىمى بىر گەپ بولادىر.

بىر تىلدە بولغان گەپنىڭ تۈرلەرى، ياسالىشى، هەم گەپدەگى سوزلەر توغرىسىدا مەعلۇمەت شۇ تىلنىڭ نەحۋىدە كورىلەدىر.

قىسىرلاغان قىر ئاشار.

بوزچى بىل-باقا يالچىماس.

مۇللە بىلگەنىن ئوقۇر.

ئىكى قوچقار كەللەسى بىر قازاندا قايناماس.

ئولگەن كىلمەس.

ئۇچكەن يانماس- دىگەنىمىزدەگى ئالتى «سوز قوشىمى» نىڭ هەر بىرى بىر گەپدىر.

تۈرىش بىلگىلەرى

سوزلەرنى توپلاب بىر بىرىگە بەيلەب «گەپ» تۈزىشدە «ئوي» قۇلاي ئاڭلاشىلىسىن دىب تۈرلى بىلگىلەر ئىشلەتىلەدىر.

بۇلەرنىڭ ھەممىسىگە، بىردەن، «تۇرىش بىلگىلەرى» يا ساددىچا «تۇرىشلار» دېيىلەدىر. تۇرىش بىلگىلەرىدەن قايسى بىر تەسىنى گەپنىڭ قايسى بۆلەگىدەن سوڭ قويىلىشى تۇغرىسىدا ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئورنىدا مەعلۇمەت بېرىلگۈسىدىر. بۇندە ھەممىسىنى بىر قاتاردان كۆرىب ئۆتىشىمىز كېرەك:

1 — «نۇقتا» (.) دىر. بۇنىگە كېلگەچ ئوقوغۇچىنىڭ توقتاشى لازىم.

2 — «بىر تىنىش» بىلگىسى (؛) دىر. بۇنىگە كېلگەچ ئوقۇغۇچى توقتامايدىر؛ يىراق گەپدەگى سوزلەرنىڭ مۇنەسەبەتلەرى ئۈزىلماسىن ئۈچۈن بىر نەفەس ئالىش (بىر تىنىش) ۋاقتى تۇرىب ئۆتەدىر.

3 — «يارىم تىنىش» بىلگىسى (،) دىر. بۇنىگە كېلگەچ ئوقوغۇچى يارىم تىنىش ۋاقتى تۇرىب ئۆتەدىر.

4 — سوراش بىلگىسى (؟) دىر.

5 — ئۈندەش بىلگىسى (!) دىر.

6 — قوش نۇقتا (:) دىر.

7 — تىرناقلار (« ») دىر.

8 — يايلار ( ) دىر.

9 — تورتكۆل يايلار [ ] دىر.

10 — ئۆلكەن يايلار { } دىر.

11 — چىزىق (—) دىر.

12 — نۇقتالار (....) دىر.

باش سوزلەر

كېسىم، ئېگە

1 — قۇشلار باغچادا ئېرتەلەب...

2 — چولپان ياقىندا ياخشى بىر شىعىر...

يۇقارىداغى ئىككى سوز قوشىمىدان ھېچ بىرىنەسى «گەپ» بولالمايدىر، بۇلەردەن تۈگەل «ئوي» ئاڭلاشىلمايدىر. بۇ ئىككى سوز قوشىمىدان قاي بىرىنى ئىشتكەچ سوز كېسىلدى، گەپ بىتدى دېيب ئويلامايمىز. گەپنىڭ سوڭىنى كۈتەمىز. بۇلەرنى تۈگەتمەك، «گەپ» قىلماق ئۈچۈن بىرىنچىسىگە «سايرايدىر» ئىكىنچىسىگە «يازدى» سوزلەرنى قوشىب:

1 — قۇشلار باغچادا ئېرتەلەب سايرايدىر.

2 — چولپان ياقىندا ياخشى بىر شىعىر يازدى.

دېيمىز، ئاڭلاتماقچى بولغانىمىز «ئوي» نى تۈگەللەتەمىز. «گەپ» تۈگەلەدىر، سوز كېسىلەدىر. گەپنىڭ تاماملانىب سوزنىڭ كېسىلگەنى شۇ «سايرايدىر»، ھەم «يازدى» سوزلەرى بىلەن بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقارىداغى ئىككى «گەپ» نىڭ ئاخىرىداغى «يازدى»، «سايرايدىر» سوزلەرىگە «گەپنىڭ كېسىم سوزلەرى» ياساددىچا «كېسىم» دېيمىز.

گەپدەگى سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا كېلگەن، ئوز كېلىشى بىلەن سوز قوشىمىنى «گەپ» كە ئەيلەنتىرگەن سوز- «كېسىم» سوزىدىر.

بالالى ئۆي بازار؛
بالاسىز ئۆي مازار.
ئالداماغان ئالدانمايدىر.
ئايرىلغانىنى ئايىق يېر. (ئېل سوزلەرى)

شۇ چاقدا، شۇ باغدا ھەر نەرسە يۇمشاقدىر.
ھەر نەرسە كوكەرگەن، ھەر نەرسە ئاپپاقدىر.
(چولپان)

تاڭ ئاتدى، جاھان زۇلمەتى بىتدى.
مۇڭلى كېچە مىڭ دەرد ئىلە ئۆتدى. (باتۇ)

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

يۇقارىداغى گەپلەرنىڭ ئاخىرلارىدا بولغان: بازار، مازار، ئالدانمايدىر، يىر، كوكەرگەن، يۇمشاق، ئاپپاقدىر، ئاتدى، بىتدى، ئۇتدى سوزلەرى شۇ گەپلەرنىڭ كېسىم سوزلەرىدىر.

كېسىم سوزىگە «دىر» قوشىمچاسى قوشىلادىر. «دىر» قوشىلماغانى ھەم بولادىر. يۇقارىداغى گەپلەردە ئىككەۋىگە ھەم مىسال بار.

كېسىم سوزىدەن سوڭ، گەپنىڭ بىتكەنىنى كورسەتمەك ئۈچۈن «نۇقتا» قويىلادىر.

ئەحمەد مېنىگە خات يۇباردى.
بۇ كىتەبنى كەرىم يازغان.
بۇكۇن بىزگە ئاقچا بېرىلدى.

بۇ ئۈچ گەپنىڭ كېسىملەرى «يۇباردى»، «يازغان» ھەم "بېرىلدى" سوزلەرىدىر. شۇ كېسىم سوزلەرىدەن ھەر بىرتەسىنى "كىم؟ - نىمە؟" سوراغلارى بىلەن ئەيتكەندە گەپدەگى قايسى سوز بىلەن جاۋاب بېرىلسە شۇ سوز؛ گەپنىڭ «ئېگە سوزى» يەكى سادداچا "ئېگە"سى بولادىر.

- كىم يۇباردى؟ - ئەحمەت.
- كىم يازغان؟ - كەرىم.
- نىمە بېرىلدى؟ - ئاقچا.

مەنە شۇ «ئەحمەت، كەرىم، ئاقچا» سوزلەرى يۇقارىداغى گەپلەرگە «ئېگە سوزى» بولىب كىرگەندىر.

دېمەك بىر گەپدەگى "كېسىم سوزى"، كىم - نىمە توغرىسىدا ئەيتىلگەن بولسا ئېگە سوزى شۇدىر.

كېسىم سوزىنىڭدە ئېگە سوزىنىڭدە بىر گەپدە بىردەن ئارتىق بولىشلارى مۇمكىندىر.

كېسىم يەكى ئېگە سوزى بىردەن ئارتىق بولغاندا ئارالارىدا (،) شەكلى قويىلادىر؛ ئېڭ سوڭغىسىدا (،) شەكلى ئورنىدا «ھەم ـ ۋە» قايىدى كېتىرمەكدە بولادىر:

ئويلار،
قوناقلار،
سارايلار،
ئايرىلدى بۇتۇن دەبدەبەسىندەن. (فىترەت)

ئوينادى، كۇلدى قارغادى تىندى، (باتو)

بۇ تۇرمىش، بۇ حەكىمىيەت، چېكى كورىنمەگەن بۇ قارانغۇلىق نۇنىڭ ئۈچۈن سىرە قىزىقارلىق ئېمەس. (ع. قادىرى)

ئامۇ كۇپۇرەمىشدىر، تاشمىشدىر. (چولپان)

بىزنىڭ مەكتەبدە تەلەبەلەرگە قالام، دەفتەر، كىتەب، كىيىم، تاماق ھەم ئاقچا بېرىلەدىر.

بىزنىڭ شەھەرگە ئۇزبېك شاعىرلارىدان چولپان، باتو، ئېلبېك ۋە ئايبېكلەر كېلدىلەر.

ئىشچىلەر حەرەكەتى قانۇنى حەرەكەت، مەجبۇرى حەرەكەت، ماعنالى حەرەكەت. (حەنىف بورناش)

بۇ حەرەكەتنىڭ ئوزىگە ماخسۇس شارائىتى، ئوزگەلىكلەرى، نەزەرىيەسى، حەيتو حەرەكەتى، سىيەسەتى، ۋە پىرەگرەممەسى باردىر. (ح. ب.)

گەپدەن ئاڭلاشىلغان «ئوي» مانىتىقچىلارچا ئەيتكەندە «حۇكۇم» يەكى "تاسدىق"دىر. ئوي يەكى حۇكۇم زېھنى بىر گەپدىر. ئۇنىڭدا بولەكلەرى بولادىر. ئۇنىڭ بىرىنچى بولەگىگە ئېسكى مانتىقچىلارىمىز "ماۋزۇع"؛ ئېككىنچى بولەگىگە «مەحمۇل» دىر ئېدىلەر. ئوينىڭ بىرىنچى بولەگى بولغان "ماۋزۇع"؛ گەپنىڭ ئېگە

LIBRARY OF CONGRESS

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK 1135.3

دەگى مەكتەپ، بازار، ئەھمەت سوزلەرىگە چىقىش تولدۇرغۇچى دېيىلەدۇ: ئورۇن تولدۇرغۇچى گەپنىڭ شۇندەي بىر بولەگىدۇركىم، ئۇ ئىزدەن بىر ھەرەكەت بىر ئۇزانىشنىڭ باشلانغانىنى بىلدۇرەدۇ، بۇنىڭ بېلگىسى «دان-دەن» دۇر. چىقىش تولدۇرغۇچى ئوزىنىڭ بېلگىسىدەن سىرە ئايرىلمايدۇ: ئوزى بىلمەيدۇ؛ كىشىدەن سورامايدۇ. بىر ئات ئارقاسىدان مىڭ ئات سۇۋ ئىچەدۇر. ياخشى سوز بىلەن ئىلان ئىنىدىن چىقادۇر؛ يامان سوز بىلەن قىلىچ قىنىدان چىقادۇر. ياماندان ھەر كىم بېزەدۇر. (ئەل سوزلەرى)

چىقىش تولدۇرغۇچىغا «بېرى-بۇيان» سوزلەرى قوشۇلغاندا ھەرەكەت، ئۇزانىشنىڭ باش ئۇچى ئاگلاشىلادۇر. بىر يىلدەن بېرى تانىشلىغىمىز بار. مەكتەبدەن بۇيان چاپىپ كېلەمىز. ئۇچ ئايدان بۇيان كەسەلمەن.

جەننەت ئۇ گوزەل جازىبالى يېر
كوبدەن بېرى يېر ئۇستىدە خاقان. (باتۇ)
ئۇچ كۇندەن بېرى توختاماسدان ياغىپ تۇرغان ياغمۇر...
(م. شىر مۇھەممەد)

ئېسكەرمە: يۇقارىداغى كەبى گەپلەردەن «بېرى» سوزىنىڭ قالغانى ھەم بولادۇر: قوشنىلار كوبدەن تۇردىلار. (كوبدەن بېرى تۇردىلار). (باتۇ)

«دان-دەن» بېلگىلەرى 1) سەبەب، ۋاستا ماعنالارىدا ھەم كېلەدۇر: تامغاشاتۇدان چىقىدىم. ئاتام تېپىدەن ئولدى كەبى، 2) عەرەبچە «بەعز» بىر قىسىم ماعناسىدا ھەم كېلەدۇر: كىتەبدەن ئۇچ بېت ئوقۇدۇم، ئالمادان يۇزتە ئالدىم، پۇلدەن بىزگە ھەم بېردىلەر، كوك چايدان بېرىڭ كەبى. 3) سەرفدە سۇفەتلەر قاتارىدا، «15» راقام ئاستىدا «ئارتىقلىق سۇفەتى» دېپ كورسەتىلگەن ياخشىراق، كىيىكىنرەك كەبى سۇفەتلەر بار، شۇل سۇفەتلەرگە

بەيلەنىپ كېلگەن ئاتلارغا ھەم «دان-دەن» قوشۇلادۇر. ئۇنىڭ سوزى قىلىچدان كېسكىنرەكدۇر. شەرىف ئەھمەتدەن بىلىملىرەكدۇر. دۇنيادا تاشدان قاتتىغراق يۇرەكلەر بار.

كېسكىنرەك، ياقىنراق كەبى ئارتىقلىق سۇفەتلەرىنىڭ ماعنالارىداغى «ئارتىقلىق» نى يەنە بىر دەرەجە ئارتتىرماق ئۇچۇن شۇلەرگە بەيلەنگەن سوزلەرگە «دان-دەن» بېلگىسىدەن سوڭ ھەم-دە قايدى قوشۇلادۇر: شەرىف كەرىمدەن تۇزۇ كرەك. يولداش شەرىفدەن ھەم تۇزۇكرەك؛ تېمىر تاشدان قاتتىغراق؛ پولات تېمىردەندە قاتتىغراق. ئۇنىڭ سوزى قىلىچدان ھەم كېسكىنرەكدۇر. دۇنيادا تاشداندا قاتتىغراق يۇرەكلەر بار كەبى. ئارتىقلىق سۇفەتى گەپكە كىرگەچ ئۇنىڭ بېلگىسى بولغان «راق-رەك» نىڭ تۇشىپ قالغانى ھەم بولادۇر: ئۇنىڭ سوزى قىلىچدان ھەم كېسكىندۇر؛ شەرىف ئەھمەتدەن بىلىملىدۇر؛ دۇنيادا تاشدان قاتتىق يۇرەكلەر بار؛ ئۇنىڭ سوزى قىلىچدان ھەم كېسكىن؛ دۇنيادا تاشداندا قاتتىق يۇرەكلەر بار كەبى

يۇقارىدا كورسەتىلگەن، تۇرلى ماعنالارداغى «دان-دەن» بېلگىلەرىنىڭ ھەممەسىنى «چىقىش» بېلگىسى دېپ شۇلەرگە قوشۇلغان سوزلەرنىڭ ھەممەسىنى «چىقىش تولدۇرغۇچى» ساناماق مۇناسىبدۇر.

بۇنگەچە كورىپ كېلگەنىمىز ئۇچ تولدۇرغۇچ (تۇشىم، بارىش چىقىش تولدۇرغۇچلارى) نىڭ گەپكە كىرىپ كىرمەسلىگى گەپدە كېسىم سوزى بولغان فىعلنىڭ ماعناسىغا باغلىقدۇر. شۇل فىعلنىڭ ماعناسى ئىستەسەگىنە تولدۇرغۇچلارنىڭ بىرى نە-ئىككىتەسى گەپكە

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135,3

كىرەدىر؛ يوقساكىرمەيدىر قۇش ئۇچدى دېگەنىمىزدە ئۇچىش فىعلى چىقىش ھەم بارىش تولدىرغىچلارى بىلەن كېلىشەدىر. قۇش ياغاچدان ئۇچدى، كوككە ئۇچدى دېيەئالامىز. بىراق ئۇچىش فىعلى «تۈشىم تولدىرغىچى» بىلەن سىرە كېلىشمەگەنى ئۈچۈن قۇش تامنى ئۇچدى، كوكنى ئۇچدى دېمەيمىز. مېن پالاۋ يېدىم دېگەنىمىزدېك يېمەك فىعلى تۈشىم ھەم چىقىش تولدىرغىچلارى بىلەن كېلىشەدىر. شۇنىڭ ئۈچۈن مېن پالاۋنى يېدىم. مېن پالاۋدان يېدىم، مېن پالاۋنى تاباقدان يېدىم، دېيمىز. بىراق بۇ فىعىل بارىش تولدىرغىچى بىلەن كېلىشمەيدىر. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقارىداغى گەپلەرگە بارىش تولدىرغىچىنى كىرگىزە ئالمايمىز.

بۇندەن كېيىن كورىلەتۇرغان تولدىرغىچلاردا بو حال يوقدىر. بۇلەرنى ھەر قانداي گەپگە كىرگىزمەك مۇمكىندىر.

IV

ئورۇن تولدىرغىچى

كەرىم ساباغىنى ئۆيدە يازادىر.

بىز ئىشىمىزنى قىشلاقدا كورەمىز.

يۇقارىداغى گەپلەردە «كەرىم ساباغىنى يازادىر»، بىز ئىشىمىزنى كورەمىز» دېگەن ئويلارنىڭ ئورۇنلارىنى كورسەتكەن «ئۆيدە، قىشلاقدا» سوزلەرى گەپنىڭ «ئورۇن تولدىرغىچى» بولادىر.

ئورۇن تولدىرغىچى گەپنىڭ شۇندەي بىر بولەگىدىر كىم، گەپدەن ئاڭلاشىلغان ئوينىڭ ئورنىنى بىلدىرەدىر. بۇنىڭ بېلگىسى «دا ـ دە» دىر. ئورۇن تولدىرغىچى ئوز بېلگىسىدەن سىرە ئايرىلمايدىر:

ئالدىڭدا ئاقغان سوۋنىڭ قادرى يوق. (ئېل سوزى)

ئون ئالتى قونغىرات ئېلىدە داۋانبىي دېگەن ئوتدى.

(ئالپامىش)

كومكوك گوزەل ئوتلاقلارىڭ پاسىلغان

ئۈستلەرىدە نە پادا بار، نە يىلقى. (چولپان)

V

چاغ تولدىرغىچى

كەرىم ساباغىنى كېچە يازادىر.

ئېرتە بىزنىڭ مەكتەبدە ساباق باشلانادىر.

مېن تۈنە كۈن سىزنى ئىزلەگەن ئېدىم

يۇقارىداغى گەپلەردەن ئاڭلاشىلغان ئويلارنىڭ زامانلارىنى بىلدىرگەن «كېچە، ئېرتە، تۈنە كۈن» سوزلەرى «چاغ تولدىرغىچى» بولادىر.

ئوينىڭ زامانىنى بىلدىرگەن گەپ بولەكلەرىگە چاغ تولدىرغىچى دېيمىز. بۇنىڭ ھەم بېلگىسى «دا ـ دە» دىر. چاغ تولدىرغىچى ئېندى، ئېرتە، كېچە، كۈن، ئاقشام... سوزلەرىگە ئوخشاغان چاغ ئاتلارى بولغاندا ئۇنگە «دا ـ دە»، بېلگىلەرى قوشىلسادا، قوشىلمامساادا، بولادىر:

ئوزبېك قىزى ئېرىكلى «كۈندە»، بوشالماي (چولپان)

ھەيبەتلى «مايدانىدا» بىز جاۋلان «قىلغاندا»

قىلىچلار ئويناتىب ھاريان «سۈرگەندە»

قارشىدان مايدانغا قاھرامان «سورغاندا»،

سىچقاندان جاي سورغان ئېسكى كۈچ ئۇنۇتما!

(باتۇ)

يەنە «بىركۈن»، قىزلاركەبى تەبىيعەت

قولاغىغا ئالتىن خالقا «تاققاندا» (فىترەت)

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

«كوب كۈنلەر» باشداغى كۈچنى
سىزگىنىڭ ئالدىغا توكدىك (باتۇ)

«ئېرتە ئىندىن» ئېركىنىڭ قولدان كېتەدىر.
ئېركەلەنىب «بىر ئىكى كۈن» قوۋناب قال. (باتۇ)
«ئۇراقدا» يوق، «ماشاقدا» يوق «خىرماندا» حازىر.
(ئېل سوزى)

سەرىفدە زامان فىعلى دېب كورسەتىلگەن «چىققاچ، يازغاچ، كورگەچ» كەبى فىعللەر هەم گەپكە ـ چاغ تولدىرغىچى بولىب كىرەدىر: كەرىم قۇياش چىققاچ ئورنىدان تۇردى؛ بالاسىنىڭ كوز ياشلارىنى كورگەچ چىدەيەلمەدي كەبى.

VI

بىر گەلىك تولدىرغىچى

مېن سېنگە قالام بىلەن قاغاز كېتردىم.
ئەحمەت بىلەن كەرىم بۈگۈن بىزگە قوندىلار.
سىز بۇئىشنى ئوز كوزىڭىز بىلەن كوردىڭىز.
بىز ئۇيدەن ئېرتە بىلەن چىقدىق.

يۇقارىداغى گەپلەردە «بىلەن» قوشىلغان ئاتلارنىڭ گەپنىڭ بىر بولەگىگە (ئورتاقلىق شەكلىدە يا قۇراللىق شەكلىدە يا زامانداشلىق شەكلىدە) يولداش بولغانلارى بىلىنەدىر. بۇنىگە «بىرگەلىك تولدىرغىچى» دېيمىز. بىر گەلىك تولدىرغىچى گەپنىڭ شۇندەي بىر بولەگىدىركىم: ئۇنىڭ گەپنىڭ باشقا بىر بولەگى بىلەن يولداشلىغى، بىر گەلىگى ئاڭلاشىلادىر. بۇنىڭ بېلگىسى «بىلەن ـ بىلە» دىر. ئاراسىدا «ئىلە» هەم ئىشلەتىلەدىر. «ئىلە» دەن «ئى»نى قۇشىرىب يالغىزغىنا «لە» نىڭ ئوزىنى هەم ئىشلەتەدىرلەر:

ئويلەنگەن ئويلەرلە كوكىل يۇپانماس.
كوكىلنىڭ ئىستەگى ئۇي بىلەن قانماس. (چولپان)
سوز ئىلە فەتح بولۇر كىشۋەرلەر.
سوز بىلەن جەمع بولۇر لەشكەرلەر. (شەيبەنى ناما)
مۇڭلى كېچە مىڭ دەرد ئىلە ئوتدى. (باتۇ)

«بىلەن ـ ئىلە» نىڭ بىلدىرگەنى «بىرگەلىك» ماعناسى جۇدە كېڭدىر: ئا) ئورتاقلىق شەكلىدە بىر گەلىكنى بىلدىرەدىر: عەزىزبېك سىپاهىلار بىلەن سەمەرـقاندقاپقاسىغا تامان حەرەكەت قىلدى.
حامىدنىڭ ئاتابېك بىلەن تانىشلىغى بولماسا هەم . . .
عەزىزە خاتىن بىلەن رۇستەم ئەكەنىڭ خاتىنى . . .
(ئوتكەن كۈنلەر. ع. ق.)

ب) قۇراللىق شەكلىدە بىر گەلىكنى بىلدىرەدىر: تەبىعەت چېچەكلەر بىلەن بېزەنەدىر. (تەبىعەتدە باهار. سەيىدعەلى)
تېپەلەر تاغلار ئوسىملىكلە ئۇرتىلگەن (ۋ. مەحمۇدى.)
تايىمنىڭ يالىنى قامچى ساپى بىلەن تازالاب تۇرابېردىم.
(ئولاقدا. ع. ق.)

ج) سەبەبلىك شەكلىدە بىرگەلىكنى بىلدىرەدىر: بوغىق، قىسىق بۇكوكىل كۈچلى ئوت بىلەن يانادىر. (چولپان)
دەرد بىرلە كېچەلەر يىغلار زار (شەيبەنى ناما)
تۈرلى چېچەكلەر قۇياشقا قاراب قوۋانىچ بىلەن لەبلەرىنى جىلمەيتىرەدىرلەر (تەبىعەتدە باهار. سەيد عەلى.)
ماشىق باشلانىش بىلەن بۇتىن بارلىغىمغا ئىسسىقلىق يۇگىردى.
(جىنلەر بەزمى ع. ق.)

د) زامانداشلىق شەكلىدە بىر گەلىكنى بىلدىرەدىر: ئېرتە بىلەن سېنگە ئۇچرادىم. سېنى كورىش بىلەن يولدان قايتدىم. قىزلار قىي ـ چۇۋ بىلەن ـ توپىنى ـ ئۇشلاب ئالدىلار (چولپان)

ئېسكەرمە: ئېسكى يازغۇچىلارىمىز «بىلەن ـ بىلە» نى «بىرلان ـ بىرلا» شەكلىدە ئىشلەتەر ئېكەنلەر بۈگۈن بۇ شەكىل ئىشلەتىلمەيدىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

VII

نېچۈنلىك تولدۇرغۇچى

مېن بۇ كىتابنى ئوقۇماق ئۈچۈن ئالدىم،
يالغان باتۇر قاچماق ئۈچۈن ئاتقا مىنەدىر.
بىر ئاز هاۋا ئالماق ئۈچۈن دالاغا چىقدىق.

يۇقارىداغى گەپلەردە كىتاب ئالماقنىڭ سەبەبى ئوقۇماق ئاتقا مىنمەكنىڭ سەبەبى قاچماق. دالاغا چىقماقنىڭ سەبەبى هاۋا ئالماقدادىر. مەنە شۇل ئوقۇماق، يازماق، قاچماق، هاۋا ئالماق سوزلەرىدەن هەر بىرى گەپنىڭ نېچۈنلىك تولدۇرغۇچىدىر. نېچۈنلىك تولدۇرغۇچى گەپنىڭ شۇندەي بىر بولەگىدىر كىم ئۇندان ئاڭلاشىلغان ئىشنىڭ سەبەبى (نېچۈنلىگىنى) كورسەتەدىر. بۇنىڭ بىلگىسى «ئۈچۈن» دىر. سەرىفدە (بىرىنچى باسما 32 بەت) بىرىنچى كومە فىئىللەر قاتارىدا كورسەتىلگەن ئىككى تۈرلى كېلگۈسى فىئىل بار. شۇنىڭ بىرىنچى تۈرلىسى بولغان يازار، ئوقۇر كەبى فىئىللەرغا هەم «غا ـ گە» قوشىلغاندا نېچۈنلىك تولدۇرغۇچى بولادىر. خەت يازارغا قاغاز ئالدىم. سىزنى كورەرگە كېلدىم كەبى. يەنە سەرىفدە تورتىنچى كومەدە كورسەتىلگەن زامانسىز فىئىللەرنىڭ بىرىنچىسى بولغان «يازغالى، ئوقۇغالى، كورگەلى» كەبى فىئىللەر هەم گەپدە نېچۈنلىك تولدۇرغۇچى بولادىر.

خەت يازغالى قاغاز ئالدىم.
سىزنى كورگەلى كېلگەن ئىدىم.
كەتتە كىچىك بارچا بىردەن قىرلارغا.
كېتەدىرمىز ئېكىنلەرنى ئېكەرگە. (ئېلبېك)
جەنگ ـ مايدانىدا جاۋلان ئېتكەلى... (باتۇ)

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No. TK1135.3

VIII

نۈچۈكلىك (حال) تولدۇرغۇچى

شەگىرد قىچقىرىب ئوقۇدى.
مۇئەللىم كۈلىب تىڭلادى.

شۇل گەپلەردەگى «قىچقىرىب، كۈلىب» سوزلەرى ئويدان ئاڭلاشىلغان «ئىش»نىڭ نۈچۈك بولغانىنى بىلدىرەدىر، نۈچۈكلىك تولدۇرغۇچى ئۈچ شەكلدە بولادىر: 1) سەرىفدە تورتىنچى كومە فىئىللەر قاتارىدا كورسەتىلگەن قىچقىرىب، چاپىب، كەبى فىئىللەر گەپ ئاراسىدا نۈچۈكلىك تولدۇرغۇچى بولادىر (يوقارىداغى مىساللاردا كورىلگەنى كەبى). 2) سۈفەتنىڭ بىر ئات بىلەن كېلىشىنى، شۇل ئاتنىڭ شۇل سۈفەتكە «سۈفەتلى» بولغانىنى سەرىفدە كورگەن ئىدىك. سۈفەت ئاتقا ئېمەس، فىئىلگە ئەيلەنىب كېلگەندە نۈچۈكلىك تولدۇرغۇچى بولادىر (سانلار هەم شۇل قاتاردادىر): مېن خەتنى ياخشى يازدىم. سىز بۇ كۈن ئۈزاق سويلەدىڭ. باتىر ئارسلان كەبى قىچقىردى. شەرىف مەكتەبدەن بىرىنچى چىقدى. 3) روسچا، تاتارچا، ئىنسانچا كەبى نىسبەت كومەكچىسى قوشىلغان ئاتلار هەم گەپدە نۈچۈكلىك تولدۇرغۇچى بولادىر؛ روسچا گەپىردىم، ئىنسانچا ئىشلەدىڭ كەبى.

بۇ سەككىز تولدۇرغۇچىدان هەر بىرىنىڭ هەم گەپدە بىردەن ئارتىق بولىشلارى مۈمكىندىر. گەپدە تۈرغۇچىلارنىڭ بىرتەسى بىردەن ئارتىق بولغاندا ئارالارىدا «،» شەكلى قويىلادىر؛ ئىككىدەن ئارتىق بولغاندا ئېڭ سوڭغىسى ئۈچۈن «،» شەكلى تورنىدا «هەم ـ هەمدە ـ ۋە» قايدى كېتىرمەكدە بولادىر. بۇ كۈن مەكتەبدەن مېنگە قەلەم، قاغاز، دەفتەر هەم كىتاب بېردىلەر. قۇياش سىزنى هەر كۈن جىلمەيىب گىنە كوتەرىلەسەن؛ تاغ ـ

نى، تاشنى، شەھەرنى، دالانى يارىتاسان! تۇنەكۈن شەھەر-
دە كەرىمنى، شەرىفنى، ئەھمەتنى ۋە سۇلايماننى كۆردىم.
(يەكى) تۇنەكۈن شەھەردە كەرىم، شەرىف ۋە سۇلايماننى
كوردىم. قانۇنغا، تەرتىبگە بويسۇن سۇنمەسلەن بۇ كۈنگى
جەمئىيەت ئارا ياشايمىز. ئاي ئوزىنىڭ جىلمەيىش نۇرىنى
تاغلارغا، تاشلارغا، ياغاچلارغا، ياپراقلارغا ساچىب تۇرار
ئىدى. مىن بۇكۈن ئەكەمدەن، ئورتاغىمدان خاتلار ئالدىم.
شەھەردە، دالادا، چولدە، تاغدا ئوقۇماغان بىر كىشىمىز
قالماسىن. دۇشمەنلەرىمىزنىڭ جازالارىنى قىلىچلار بىلەن، مىل-
تىقلار بىلەن، توپلار بىلەن، قاماقلار بىلەن بېرەرگە تىرىشارمىز.
بۇ كۈن، ئېرتە، ئېندىن ئشلەيمەن؛ ئۇندەن سوڭ بوش
بولامان. بالالار كۈچىكىز بار ئېكەن، ئوقۇماق ئۈچۈن، بىلمەك
ئۈچۈن ئورگەنمەك ئۈچۈن، ياشاماق ئۈچۈن، تىرىشىڭىز!
يولداش بىلەن-ئەلى قىزىشىب، قايناشىب، سوكىشىب گەپى-
رىشدىلەر.

ئېسكەرمە: بۇندەي ئورۇنلاردا تولدىرغىچ بېلگىلەرى بولغان «نى، غا، دا، دەن» بىلەن، ئۈچ-ۈننى ئىك سوگەسىدا ئاغىنا ئەيتىب ياشقالارىغا ئەيتمەسلىك ھەم مۇمكىندىر: دۇشمەنلەرىمىزنىڭ جازالارىنى قىلىچلار، مىلتىقلار، توپلار، قاماقلار بىلەن بېرەرگە تىرىشامىز. مىن بۇكۈن ئەكەم، ئورتاغىمدان خات ئالدىم كەبى.

تولدىرغىچ بېلگىلەرىنىڭ كومەكچى سوزلەرى بىلەن ئالىشماسى

ئوزبېكچەدە تولدىرغىچ بېلگىلەرىدەن بەعزىلەرىنىڭ كومەكچى سوزلەر بىلەن ئالىشتىرىلغانى بولادىر:

ئا) بارىش تولدىرغىچىنىڭ بېلگىسى «غا-گە» دىر. بىراق بۇنىڭ ئورنىغا «سارى» كومەكچىسى ھەم كېلەدىر.

بازارغا باردىم- بازار سارى باردىم.
مەكتەبكە جونادىم - مەكتەب سارى جونادىم.
بازار سارى باردىم، بىلەن بازارغا باردىم-نىڭ ئايىرماسى شۇل: «بازار سارى بارماق» بازارنىڭ ئوزىگە ئېمەس، ئۇ بولغان تامانغا بارماقدىر.
تۇشدى ئاندىن گۆزەرى مەردۇسارى (شەيبەنى ناما)
تۇن ئاقشام كېلدى كۆلبەم سارى ئۇل گۇلرۇخ شىتاب ئەيلەب. (ئەمىرى)
ب) بارىش تولدىرغىچى بىلەن ئورۇن تولدىرغىچىنىڭ بېلگە-لەرى بەعزەن «ئارا» سوزى بىلەن ئالىشتىرىلادىر:
مەكتەبكە كىردىلەر- مەكتەب ئارا كىردىلەر.
كىتەبكە كوز سالدىم- كىتەب ئارا كوز سالدىم.
شەھەردە كوردىم - شەھەر ئارا كوردىم.
كىتەبدە ئوقۇدىم- كىتەب ئارا ئوقۇدىم.
يەنە خان كېلدى سەمەر- قاند ئارا (سەمەرقەندكە)
بارچا عالام ئارا (عالامدا) ئاندىن غاۋغا. (شەيبەنى ناما)
جىسمىم ئارا پىچۇتابدىر مېن نى قىلاي؟
جانىمدا كوب ئىزتىرابدىر مېن نى قىلاي؟ (بابىر)
ج) بارىش ھەم ئورۇن تولدىرغىچلارىنىڭ بېلگىلەرى «ئوزە» بىلەن ئالىشتىرىلادىر:
كەرىم تامغا چىقدى- تام ئوزە چىقدى.
قۇش ياغاچقا قوندى- ياغاچ ئوزە قوندى.
توپپى باشدا تۇرادىر- باش ئوزە تۇرادىر.
قۇشلار ياغاچلاردا ئۇخلايلار- ياغاچلار ئوزە ئۇخلايلار.
بارىش ھەم ئورۇن بېلگىلەرىنى «ئوزە» بىلەن ئالىشتىرماق

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

ئوقۇدىم» دېگەنىمىز گەپدە: مېن - ئېگە، كىتەبنى - تۇشىم تولدىرغۇچى، ئوقۇدىم - كېسىم سوزىدىر. ئېندى شۇل گەپدەگى «ئوقۇدىم» فېئىلىنى «مەجھۇل» شەكلىگە ئەيلەنتىرسەك « كىتەب ئوقۇلدى» دېسەك كورەمىزكىم، بىرىنچى گەپدە «تۇشىم تولدىرغۇچى» بولغان «كىتەبنى» سوزى ئوزىنىڭ «نى» بەلگىسىنى تاشلاپ ئىكىنچى گەپدە ئېگە سوزى بولىبدىر. شۇ ئىشنى بولدىرىش فېئىلگە هەم قىلىپ كورەيلىك: «مېن كىتەبنى ئوقۇيالمادىم» دېگەنىمىز گەپدە: مېن - ئېگە، كىتەبنى - تۇشىم تولدىرغۇچى، ئوقۇيالمادىم - كېسىم سوزىدىر. ئېندى شۇل گەپدەگى «ئوقۇيالمادىم» فېئىلىنى مەجھۇلگە ئەيلەنتىرگەندە تۇشىم تولدىرغۇچى بولغان «كىتەبنى» سوزىدەن «نى» بەلگىسىنى تاشلاپ ئوزىنى گەپنىڭ ئېگە سوزى قىلىشىمىز يەئنى « كىتەب ئوقۇلۇپ بولمادى» دېيىشىمىز لازىم بولادىر. بىراق بىز بۇندەي قىلمايمىز، « كىتەبنى» سوزىنى «نى» بەلگىسىدەن ئاجراتماي «كىتەبنى ئوقۇلۇپ بولمادى» دېيمىز. دېمەك بۇ گەپنىڭ، مانتىققا كورە ئېگە سوزى «كىتەب»دىر. لېكىن «كىتەب» سوزى «نى» بەلگىسى بىلەن كېلگەنى ئۈچۈن «نەحۋ» قاعىداسىغا كورە «ئېگە» بولا ئالمايدىر. بۇ گەپ هەم «نەحۋ» گە كورە ئېگەسىز بىر «گەپ» بولىپ قالادىر.

كېلىشكەنلىك

ئېگە بىلەن كېسىم سوزلەرى ئاراسىدا بىرلىك، كوبلىكدە كېلىشكەنلىك، بەرابەرلىك كېرەكمى، يوقمى؟

بۇ سوراققا جاۋاب بېرمەك ئۈچۈن شۇندەي دېيىش مۇمكىن: گەپدە ئېگە سوزى بىرلىك بولغاندا «كېسىم» سوزىنىڭ هەم بىرلىك بولىشى، ئەلبەتتە لازىمدىر: قوي سويىلدى. قۇياش چىقدى. بۇ تاش ئاغىردىر كەبى. بىراق ئېگە سوزى ھۇرمەتلى بىر

كىشىنىڭ ئاتى بولسا، ھۇرمەتلەپ، توبەن بىر كىشىنىڭ ئاتى بولسا، ئۇچرىق قىلىپ كېسىم سوزى كوبلىك شەكلىدە ئەيتىلەدىر:

مۇدىر كېلدىلەر. مۇعەللىم ئەيتدىلەر. ئېرگەش باي هەم گەپىردىلەر كەبى.

ئېگە كوبلىك بولغاندا كېسىم سوزى ئات يا سۇفەت بولسا ئارالارىدا كېلىشكەنلىك جۇدە زەرۇر ئېمەس: بۇلەر ياغاچ = بۇلەر ياغاچلار. بىزلەر ياخشى = بىزلەر ياخشىلار. بالالار ئوقۇغان = بالالار ئوقۇغانلار كەبى. كېسىم سوزى فېئىل بولسا؛ ئالتى شەكىل فېئىلدەن بىرىنچى شەكلى (ئوزگە - غايىب سىغىاسى) بىلەن ئېگە ئاراسىدا كېلىشكەنلىك يەنە جۇدە زەرۇر ئېمەس: بالالار مەكتەبدەن چىقدىلار» دېگەنىمىز كەبى. «بالالار مەكتەبدەن چىقدى» هەم دېيە ئالارمىز. كېسىم سوزى فېئىلنىڭ قالغان بېش شەكلىدەن بىرى بولغاندا ئېگە بىلەن كېسىم ئاراسىدا كېلىشكەنلىك، ئەلبەتتە، لازىمدىر:

«مېن كېلدىم» ئورنىدا «مېن كېلدىك»؛ «سىز كېلدىڭىز» ئورنىدا «سىز كېلدىك»، دېيە ئالمايمىز.

گەپنىڭ ئۇيۇشقان بولەكلەرى.

بىر گەپدە ئىكىتە باش سوز بىلەن سەككىزگەچە تولدىرغىچ بارلىغىنى كوردىك. مەنە شۇل ئون بولەك؛ گەپنىڭ ئاساسى بولەكلەرى سانالادر. شۇل ئاساسى بولەكلەر گەپدە يالغىز - يالغىز كېلگەنى كەبى كوپرەك باشقا سوزلەر بىلەن ئۇيۇشىپ هەم كېلەدر. بىز مەنە شۇندەي ئۇيۇشىپ كېلگەن بولەكلەرگە گەپنىڭ «ئۇيۇشقان بولەكلەرى»، ياساداچا «ئۇيۇشمالار» دېيمىز.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

گەپنىڭ ئۇيۇشقان بۆلەكلىرى، ساددىچا ئەيتكەندە «ئۇيۇشمالار» ئىككى تۈرلۈك بولىدۇر: 1) ھەر ۋاقىت ئەمەس؛ بېلگىلىك شەرتلەر ئاستىدىلا خۇسۇسى ئورۇنلاردىغىنا بولغۇچى ئۇيۇشمالار، بىز بۇنىڭغا «خۇسۇسى ئۇيۇشما» دېيمىز. 2) ھەر ۋاقىت بولغۇچى ئۇيۇشمالار، بىز بۇنىڭغا «ئۇمۇمى ئۇيۇشما» دېيمىز. ئۇمۇمى ئۇيۇشمالار شۇلاردۇر: ئانقلاۋ ئۇيۇشماسى:

«باغ ساتىلدى» دېگەن گەپ ئىككىتە باش سۆزدەن (ئېگە بىلەن كېسىمدەن) ئىبارەتدۇر. سىزگە بېلگىلى بىر ئوي بېرەدۇر، بىراق سىز شۇل ساتىلغان باغنىڭ كىمنىكى، كىمگە قاراشلىق بولغانىنى بىلمەيسىز. شۇنى سىزگە بىلدۈرمەك، ئانقلاماق ئۈچۈن، باغ كىمگە قاراشلىق ئىسە شۇنىڭ ئاتىنى «باغ» سۆزىدەن بۇرۇن كېلتىرمەن: (سەرف بىرىنچى باسما 53نچى بېتىدە) «ئانقلاۋ بەلگىسى» ئاتالغان «نىڭ» بەلگىسىنى شۇل ئاتقا قوشامان. «باغ» سۆزىگە ئىسە ئۈچىنچى تۈرلۈك ئالماش ئىزلەرىدە (سەرف، بىرىنچى باسما، 21 نچى بېت) بىرتەسىنى قوشامان. باغ رۇستەمنىكى بولسا «رۇستەمنىڭ باغى ساتىلدى» دېيمەن؛ سىزنىكى بولسا «سىزنىڭ باغىڭىز ساتىلدى» دېيمەن. مانە شۇ گەپلەردەكى «رۇستەمنىڭ باغى» «سىزنىڭ باغىڭىز» دېگەن بۆلەكلەر «ئانقلاۋ ئۇيۇشماسى» بولادۇر. ئانقلاۋ ئۇيۇشماسى ئۇيۇشما ھالىدا تۇرۇپ گەپنىڭ بىر بۆلەگى بولادۇر:

سېن مەكتەبنىڭ باغىغا چىق. كېچە كېلگەن سېنىڭ ئاتاڭ.

مېن بۇ خاتنى ئورتاغىمنىڭ قالامى بىلەن يازدىم. بۇ كىتەبنىڭ باشى يىرتىلغان. ئۇنىڭ ئويى ساتىلدى. ئۇنىڭ ئاتاسى ئۆلدى. سېنىڭ بالاڭ ئوقۇغان كەبى.

ھەر ئانقلاۋ ئۇيۇشماسىدا ئىككى ئات يا سۈپەت بولادۇر. بىرىنچىسىگە «ئانقلاۋچى»؛ ئىككىنچىسىگە «ئانقلانغان» دېيمىز.

ئانقلاۋ بەلگىسى «ئانقلاۋچى»غا؛ ئالماش ئىزى ئىسە «ئانقلانغان»غا قوشىلادۇر. «ئانقلانغان» بولغان سۆزنىڭ ئاخىرىدا چۈزگى بولسا ئۇنىڭغا ئالماش ئىزلەرىدەن «ى» ھەرفىنى قوشقاندا «ى» دەن بۇرۇن «س» ھەرفى قوشىلادۇر: ئەھمەتنىڭ ئاتاسى، كەرىمنىڭ بالاسى، مەكتەبنىڭ باغچاسى كەبى.

ئانقلاۋ ئۇيۇشماسىدان «نىڭ» بەلگىسىنىڭ تۈشۈپ قالغانى ھەم بولادۇر. «نىڭ» بەلگىسىنىڭ تۈشۈپ قالىشى ئانقلاۋ ئۇيۇشماسىنىڭ ماعناسىغا بىر تۈرلۈك ئانىقسىزلىق، قارانغىلىق بېرەدۇر: ئىنساننىڭ بالاسى، باغچانىڭ قاپقاسى دېگەندە ماعنا ئانىقدۇر. بېلگىلى بىر ئىنساننىڭ بالاسى، بېلگىلى بىر باغچانىڭ قاپقاسى دېمەكدۇر. بىراق ئىنسان بالاسى، باغچا قاپقاسى دېگەندە بۇندا ئانىقلىق يوقدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن فارس ئەدەبىياتىدا «ماجاز» يولى بىلەن ياسالغان «دەستى ئەدالەت، پەنجەيى زۇلۇم دۇنيايى بەشەرىيەت، ئالەمى ئەدەبىيات» كەبى ئانقلاۋ ئۇيۇشمالارنى تۈركچەگە ئەيلەنتىرگەندە «نىڭ»سىز ئەيلەنتىرىش كېرەكدۇر. چۈنكى «ماجاز» ئانقلىقنى كۆپ ئىستەمەيدۇر.

قايغۇلار ئالدىغا چوكتىڭ.
ئۆمىد بۇيرۇغىن ئىجرا ئېتەمەن.
تىلەك يۇرتىغا تېزدەن يېتەمەن. (باتۇ)
كۆز قاراسىدان مەداد تاپمان.
دۈشمەن سۆزىگە كىرمە، ئېشىت دوست سۆزىنى. (بابىر)

ئانقلاۋ ئۇيۇشماسى گەپنىڭ قايسى بۆلەگى بولسا، شۇل بۆلەگىنىڭ بەلگىسىنى ھېچ ئۆزگەرتمەي ئۆز ئاخىرىغا ئالادۇر: بىز ئۇنىڭ باغىنى كۆردىك. ئۇلار مېنىڭ باغىمغا باردىلار. سېنىڭ باغىڭدا نىمەلەر بار؟ كەبى. بىراق تۈشۈم تولدۇرغۇچى بولغاندا «نى» بەلگىسىدەن «ى» ھەرفىنىڭ تۈشۈپ قالغانى ھەم بولادۇر:

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135,3

مۇڭلى كېچە مىڭ دەرد ئىلە ئۆتتى.
ھەريان يۈگۈرۈش فۇرسەتى يېتتى.
ئۆلۈك، سولنى ھايات تولقۇنى تۇتتى.

بانۇنىڭ مەنەشۇ يۇقارىداغى ئۈچ مىسراعىدان ھەر بىرى تۈگەل بىر گەپدىر.

2 - «ئۆي» نىڭ بولەكلەرى بولغان ماعنالارنىڭ بىر - ئىككىنەسى؛ گەپدەگى سۆزلەردەن ئىمەس، باشقا ۋاسىتالار بىلەن ئاڭلاشىلسا، شۇنىڭ ئۈچۈن شۇ ماعنالارنى ئىفادا قىلغۇچى سۆزلەر گەپدە ئەيتىلمەي قالسا، شۇندەي «گەپ» ئىكسىلىك گەپ بولادىر. كېل، كېتمە، ئۆتىر، يازدىم كەبى سۆزلەر يالغىزغىنا ئەيتىكەندە ئىكسىلىك گەپ بولادىرلار. «ئەحمەت كېلدىمى؟» دېگەندە «كېلدى»؛ «كېلگەن كىم؟» دېگەندە «ئەحمەت» سۆزلەرى ھەم ئىكسىلىك گەپلەردەندىرلەر. (بۇ توغرىدا 29 ىنچى بېتكە قاراڭىز).

3 — گەپتەن ماقساد بىر ئۆينى بىلدىرمەك ئىمەس بىر ئۆينى سوراپ ئاڭلاماق ئىسە شۇل گەپ «سوراش گەپى» بولادىر:

«كىم؟ نىمە؟ — كى؟» سۆزلەرى سوراش گەپىنىڭ بىر بولەگى بولادىر:

كىم كېلدى؟ نىمە بولدى؟ شەرىف كىمگە باردى؟ يولداش نىمەنى كوردى؟ — كەبى.

«قايدا؟ قانداي؟ قايىر؟ نېندەي؟ نۇچۇك؟ قالاي؟ نېچۈن؟ نېگە؟ نېدەن؟ قانچا؟ نېچە؟ قاچان؟ قايسى؟ قايان؟ قاياق؟» سۆزلەرى سوراش گەپىنىڭ بىر بولەگى، يەكى بولەكلەردەن بىرتەسىنىڭ سۇفەتى بولادىر. «قايدا، قايىر، قايان، قاياق» سۆزلەرى ئورۇنداn؛ «قانداي، نېندەي، نۇچۇك، قالاي سۆزلەرى حالدان سۇفەتلەن؛ «نىمەدەن، نېدەن (يەكى نىمە سەبەبدەن، نې سەبەبدەن)،

نېچۈن، نېگە» سۆزلەرى سەبەبدەن؛ «قانچا» ئولچەۋدەن؛ «نېچە» ساندان؛ «قاچان» زاماندان؛ «قايسى» زاتدان سوراشقا ئىشلەتىلەدىر.

يۇقارىداغى سۆزلەردەن باشقا، سوراش بېلگىسى ئاتالغان «مى؟» بار. سوراش گەپىنىڭ قايسى بولەگىگە يونەلگەن ئىسە، «مى»؟ بېلگىسى شۇل بولەككە ياپىشىپ كېلەدىر:

كەرىم بۈگۈن ئۈز چاپانىنى بازارغا يۇباردىمى؟
كەرىم بۈگۈن ئۈز چاپانىنى بازارغامى يۇباردى؟
كەرىم بۈگۈن ئۈز چاپانىمنى بازارغا يۇباردى؟
كەرىم بۈگۈنمى ئۈز چاپانىنىمى بازارغا يۇباردى؟
كەرىممى بۈگۈن ئۈز چاپانىنى بازارغا يۇباردى؟

مەنە شۇل مىسالارنىڭ ھەر بىرىدە سوراش قايسى بولەككە يونەلگەن ئىسە «مى» نىڭ ھەم شۇنىڭغا قوشىلغانى كورىنىپ تۇرادىر. بىراق بۇ جۇدە لازىم بىر قاعىدا ئىمەس: سوراش گەپىنىڭ قايسى بولەكىگە يونەلگەن بولسادا «مى» بېلگىسىنى گەپىنىڭ ئاخىرىغا كېتىرمەك مۇمكىندىر. يۇقارىداغى مىسالارنىڭ ھەممەسى ئورنىدا بىرىنچىسىنى گىنە ئەيتىپ قويىش بولادىر. بىراق بۇندەي بولغاچ سوراش: گەپىنىڭ قايسى بولەكىگە يونەلسە، شۇل بولەكنىڭ ئاخىرىغا تاۋىشنىڭ قاتتىبىراق تۈرىلىپ چىقىشى لازىمدىر.

سوراش گەپى ئىككى تۈرلى بولادىر: 1 — چىندەندە بىر نەرسە توغرىسىدا سوراپ ئەيتىلەدىر: كەرىم كېلدىمى؟ شەرىف نېچۈن كېلمەيدى؟ كەبى. يۇقارىدا كورىلگەن مىسالارنىڭ ھەممەسى شۇ تۈرلى سوراش گەپلەرىدەندىر. 2 — بىر نەرسە توغرىسىدا سوراماقدان ماقساد شۇل نەرسەنى بىلمەك ئىمەس. شۇ نەرسەدەن تانىپ (مونكىر بولىپ) ئۇنىڭ تېسكەرىسىنى ئاڭلاتماق بولادىر: سېزنىڭ شەھەردە مەكتەبىمى بار؟ بىر نەرسەنى كورمەسدەن

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

قانداي ئەيتەسىز؟ دېسەك بۇنىڭ ماغناسى "سىزنىڭ شەھەردە، ئەلبەتتە، مەكتەپ يوق. بىر نەرسەنى كورمەسەڭ، ئەلبەتتە، ئەيتە بېرمەڭ" دېمەكدىر. بۇ ئىككى تۈرلى سوراش گەپدەن بىرىنـ-چىسىگە، ساداچا، «سوراش گەپى»، ئىككىنچىسىگە ئېسە «سوراۋلى تانىش» گەپى دېيىلەدىر. 3 — گەپدەن ماقساد بىزگە بىر ئىشنى بىلدىرمەك، بىر نەرسەدەن خابار بېرمەك ئېسە ئۇنىڭە «خابار گەپى» دېيىلەر: ناۋايى يىگىرمەدەن ئارتىق كىتەب يازغان. مېن ناۋايى كىتەبلەرىنى ئوقۇغانمان كەبى. خابار گەپى ھەم ئىككى تۈرلى بولادىر: ئانىق خابار، ئانىقسىز خابار. يۇقارىداغى مىساللار ئانىق خاباردىر: ئانىقسىز خاباردا گەپكە «بەلكىم، ئېھتىمال، ئېھتىـ-مال-كى» قايدلارىدان بىرتەسى قوشىلادىر: بەلكىم ناۋايى يىگىرمە بىر كىتەب يازغان. ئېھتىمال مېن ناۋايى كىتەبلەرىنى ئوقۇغانمان كەبى.

ئانىقسىز خابار گەپلەرىنى ئانىقسىزلىق قايدلارىدان ئايرىمدا ئەيتمەك مۆمكىندىر. بىراق بۇندەي ۋاقتلاردا كېيىنگى سوزنىڭ سوڭ بوغۇنىدا ئاۋىش چوۋدە پەسەيىب قالادىر: (ئانىق) ئەھمەت كېلگەندىر. (بەلكىم) ئەھمەت كېلگەندىر.

3 — گەپدەن ماقساد بىر ئىشنى بىلدىرمەك گىنە ئېمەس، بىر ئىشنىڭ بولىب بولماسلىغىنى ئىستەمەك ئېسە ئۇنىڭە «تىلەك گەپى» دېيىلەدىر. كېيىنگى سوزلەرى بۇيرۇق، ئوتىنىچ، قوزغاتىش، فىئىللەرى بولغان گەپلەر «تىلەك گەپى» بولادىرلار. سىناماغان ئاتىنىڭ سىرتىدان ئوتمە. ئاتاڭ بالاسى بولما، ئادام بالاسى بول!. شۇ-خاتنى ئوقۇب بېرسە كىزچى! كەبى.

شەرت فىئلىنىڭ «ئۈمىد — ئارمان» ئۈچۈن ئىشلەتىلگەن شەكلى ھەم (سەرف، بىرىنچى باسما، 35 ئىنچى بەت) گەپنىڭ كېيىنگى سوزى بولغاندا گەپ «تىلەك گەپى» بولادىر.

كوڭگىل تىلەگەن مۇرادغا يېتسە كىشى! (بابىر) فارسچا «كەشكى، شايادە» سوزلەرى بىلەن باشلانغان گەپلەر ھەم «تىلەك گەپى» بولادىر: كەشكى مېنىڭ سوزىمنى تىڭلاسا، شەيەد كېلىب قالساڭىز كەبى.

4 — «ئېسىز، ئەفسۇس، ئاھ، ئوف، ئوخ، ئەتتەڭ، ھەي ئەتتەڭ» كەبى ھەسرەت ئارمان كومەكچىلەرى بىلەن باشلانغان گەپلەرگە «قايغۇرىشلى گەپ» دېيىلەدىر: ئېسىزكىم سىزدەن ئايرىلدىق! ئەفسۇسكىم بۇ ئىشنىڭ چاراسى قالماغان! ئەتتەڭ، نېگە كېلمەي قالدىم! ئاھكىم چارخ جافا قىلدى مېنىگە! كەبى.

ھەسرەت — ئارمان كومەكچىلەرى گەپنىڭ باش تامانىغا كېلگەندە بۇلەردەن «ئاھ، ئېسىز، ئەفسۇس» دەن كېيىن «كىم» سوزى كېلتىرىلەدىر. كېلتىرىلمەسە ھەم بولادىر. ھەسرەت-ئارمان كومەكچە-لەرى گەپنىڭ باش تامانىغا "كىم" سىز كېلگەندە ئۇلەردەن كېيىن «،» شەكلى قويىلادىر.

ھەسرەت — ئارمان كومەكچىلەرى گەپنىڭ ئاخىرىغا ھەم كېلەدىر. ئۇندە "كىم" سوزىنىڭ كېرەكلىگى قالمايدىر. بىراق بۇ كومەكچىلەر گەپنىڭ ئاخىرىغا كېلگەچ ئوزلەرىدەن بۇرۇنغى سوزلەردەن «،» شەكلى بىلەن ئاجرالادىرلار: كىتەب يازىلماي قالدى، ئەفسۇس! قايغۇرىشلى گەپلەرىنىڭ ئاخىرىدا «!» شەكلى يازىلادىر.

5 — كىنەيە گەپ؛ «گويە، ئېمىش» بىلەن باشلانغان گەپلەرگە «كىنەيە گەپ» دېيىلەدىر: گويە، بىز ئاڭلاماغان! ئېمىش، ئۇنىڭ ئەيتكەنى توغرى چىققان!

كىنەيە گەپلەردەگى "گويە، ئېمىش" دەن كېيىن «،» شەكلى قويىلادىر، ھەم گەپدەن كېيىن «!» شەكلى بولادىر.

6 — كۈچەيتمە گەپ. گەپدەگى سوزلەرنىڭ بىر تەسىدەن ئاڭلاشىلغان ماغناغا كۈچ بېرمەك ئۈچۈن شۇل سوزنىڭ ئوزىنى، يا

شۇناڭ ئورنىدا بىر ئالماش ئىزىنى قايتارىب، ئەيتكەندە شۇل گەپ «كۈچەيتمە گەپ» بولادىر. بىزدە نىچە تۈرلى كۈچەيتمە گەپ باردىر.

ئا) ئەسل سۆز بىلەن ئۇنىڭ قايتارماسى يان يانغا كېلەدىر:

كېل، كېل كەرەم ئەيلە دوستلەرگە.
كېت، كېت سىرە مېن بىلەن گەپىرمە.

ب) قايتارما سۆزى گەپنىڭ قايسى بولەگىگە بەيلەنسە هەم، ئوزى گەپنىڭ ئاخىرىغا كېلەدىر:

سىبنى بۈگۈن زىنداندا كورەرمىز، زىنداندا. بىزنى تۈنەگۈن كەرىم بىلەن كوردىلەر، كەرىم بىلەن.

ج) گەپدە بىر سۆزنىڭ قايتارماسى، ئوزى بىلەن ئىمەس، ئالماش بىلەن هەم بولادىر. بۇ هەم گەپنىڭ ئاخىرىدا ئەيتىلەدىر:

شەرىف جۈدە ياخشى بالا، ئۇل. سىبن كىم بىلەن ئوينايسان، سىبن. مېن مەسكەۋدە ئوقۇدىم مېن.

كۈچەيتمە گەپدەگى قايتارمالار ئوزلەرىدەن بۇرۇنغى سوزدەن «،» شەكلى بىلەن ئايرىلادىرلار.

د) كۈچەيتمە ئىبتىلە تۇرغان سۆزنىڭ يانىدا «ئوق» «ئۆك» سۆزىنى كېتىرمەك بىلەن هەم كۈچەيتمە گەپ ياسالادىر.

كورگەچ ئوق كوزىمە سۈرتىب ئوپدىم
ئوپكەچ ئوق باشىما قويىب قوپدىم (بابىر)

ئۈندەشلى گەپ. گەپ ئىمگەدىر، قارانىب ئەيتىلگەن بولسا، شۇنىڭ ئاتى گەپنىڭ باش تامانىدا، يا ئاراسىدا، يا ئاخىرىدا ئەيتىلسە يەنە شۇنىدەي گەپگە ئۈندەشلى گەپ دېيىلەدىر.

شۇل ئاتنىڭ ئوزى «ئۈندەش ئاتى» بولادىر:

يىگىتلەر، قولىڭىزدان كېلگەنچە بىلىمگىزنى ئارتتىرىڭىز!

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

— هە باي ئەكە، نەزىردەن دەرەك بارمى؟!
— بولىب قالار، سوفى! (چولپان)

بىز بارلىق باغرىدا، قارشى كۈچ، ئۈنۈتما! (باتو)

مەنە شۇل گەپلەردەگى «يىگىتلەر، باي ئەكە، سوفى، قارشى كۈچ» سوزلەرى «ئۈندەش ئاتلارى» بولىب، شۇل گەپلەر ئىسە ئۈندەشلى گەپلەردىر.

ئۈندەش ئاتى گەپنىڭ باش تامانىدا بولسا، ئۈندەن كېيىن، ئاخىرىدا بولسا ئۈندەن بۇرۇن، گەپنىڭ ئاراسىدا بولسا ئىكى تامانىدا، «،» شەكلى يازىلادىر (يۇقارىداغى مىساللارغا قاراڭىز).

ئۈندەشلى گەپنىڭ ئاخىرىدا ئۈندەش بېلگىسى «!» قويىلادىر.

ئۈندەشكە كۈچ بىرمەك، قايناب قىچقىرىب ئۈندەمەكنى كورسەتمەك ئۈچۈن ئۈندەش ئاتىدان بۇرۇن «ئې» سوزى، ئۈندەش ئاتىدان كېيىن هەم ئۈندەش بېلگىسى «!» قويىلادىر.

بالالىق چاغىمدا
قىبلانى مېنگە يا گۈلىش كورسەتكەن
ئې ئەزەمەتلەر!

ئۈندەش ئاتى، يالغىز ئوزىگىنە ئىمەس، ئوزۈن-ئوزۈن سۈفەتلەرى بىلەن بىرگەلەشىب هەم كېلەدىر:

كېچەسى ئايسىز، كۈندىزى كۈنسىز،
ياۋىزلىقلارغا چىدەگەن ئۈنسىز،
ئولكەدەن كېلگەن عەزەمەت يىگىت،
توسۇق ئۈچراتماي تىلەگىڭگە يېت! (باتو)

8- **شەرتلى گەپ** - بىر گەپ ئىكىگە بولىنسە، بىر بولەگىگە شەرت فىعلى قوشىلسا، شەرت فعلى قوشىلغان بولەك، ئىكىنچى بولەكنى ئوزىنىڭ نەتىجەسى ئىمىش كەبى كورسەتسە، شۇنىدەي گەپكە «شەرتلى گەپ» دېيىلەدىر:

تىرىشساڭ ــ تاپارسان. ئىشلەسەڭ ــ تىشلەرسەن. يۈرسەم بارارمان كەبى.

«شەرتلى گەپ» ئىككى بولەك بولادىر. بىر بولەگىگە شەرت فىعلى قوشىلادىر. شەرتلى گەپنىڭ ئىككى بولەگى ئاراسىغا «يارىدىم تىنىش» بىلگىسى «،» قويىلادىر.

شەرتلى گەپنىڭ شەرت فىعلى قوشىلغان بولەگى عاداتىدا بىرىنچى بولەك بولادىر. يۇقارىداغى مىساللاردا كورىلگەنى كەبى. شەرت فىعلى قوشىلغان بولەكنىڭ ئىككىنچى بولەك بولىشى ھەم مۇمكىندىر. يۇقارىداغى مىساللارنىڭ تىسكەرىسى ئەيتىلسە ھەم بولادىر «شەرتلى گەپ» دە شەرت فىعلى قوشىلماغان بولەكنىڭ شەرت فىعلى قوشىلغان بولەككە چىندەن دە نەتىجە بولىشى لازىم ئىمەس. نەتىجە بولغانىدا بار، بولماغانىدا باردىر:

ئۆيىمدە ئۆنىگە ياخشى دانلار بىرسەم، بەلكى ئۆل ياخشىغىنا فايدا بىرگەي (ئىلبىك). يىغلاسا، جۆدە قىزىق بولار ئىمىش! (چولپان). كوب سىلىق قىلساڭىز كۆيەۋ ئالىپ ــ كىتىپ قالادىر (چولپان). مىيەنى ئىشلەتسەڭىز، سىرە بىر كىمــ سەگە زۆلۆم قىلماغان بولىرسىز (سەيىدعەلى). ئۆلەر كىلسە، ئۆلاق قىزماي قالماس (ع. ق.). عۆمرى باقى بولسا، ھىچ گەپ ئىمەس.

(ع. ق.).

مەنە بۇ كورگەنىمىز گەپلەردە، شەرت فىعلى قوشىلغان بولەككە ئۆ بىرتەسى نەتىجە بولىپ چىققان.

كوزىمنى ئاچىپ قاراسام، ئارادا نە كىشىلەر نە چالغۇلار، نە باشقالار! (ع. ق.). بولىدۇزلار ئىسە كىتىپ مۆلدىرەشىپ باقار تۇرار (سەيىدعەلى). بولماسا، باشقا نەرسەدەن خافا بولدىڭىزمى؟

ھەر قانچا ئىش قىلىنسا مايدان ئاچىق (جۇلقۇنباي) بولماسا ئاپاڭ بىزگە ئەيتىپ بىرەر (چولپان). مەنە بۇ كورگەنىمىز گەپلەردە ئىسە ماعناچا شەرتلىك نەتىجەلىك يوقدىر.

شەرتلى گەپدە بەعزەن بىرىنچى بولەك؛ بەعزەن ئىككىنچى بولەك ئەيتىلمەيدە قالادىر:

«يۈرە بىردىڭ، ئىرىشەرسىز»، «ئاشاي بىردىڭ، تويارسىز» دىگەنىمىزدە بىرىنچى بولەك تۈشىپ قالغاندىر. ئەسلىدە «يۈرە بىرسىڭ، يۈرسەڭىز ئىرىشەرسىز. ئاشاي بىردىڭ ئاشاساڭىز تويارسىز» دىمەكدىر.

نىمە قىلاي؟ سىنگە گەپىرىپ بولماسا . . . بۇنىدە نىمە يازىق؟ بۇنىڭ جانى بولماسا . . (چولپان). دىنىنى بىلمەسە، باي ۋە عۆلامانى يىر بىلەن تىڭ قىلماق ئىستەسە، مال ۋەــ مۆلكىنى مۆشتەرەك دىپ بىلسە . . . (جۇلقۇنباي).

مەنە بۇ يۇقارىداغى گەپلەردە ئىككىنچى بولەك ئەيتىلمەي قالادىر. بۇنىدەي واقىتلاردا، ئەيتىلمەي قالغان ئىككىنچى بولەكنىڭ جايىغا كوب نۆقتالار قويىلادىر.

9 - «تىسكەرى شەرتلى گەپ» ــ شەرتلى گەپنىڭ شەرت فىعلىدەن كىيىن «دا ــ دە ــ ھەم» قوشىلسا «تىسكەرى شەرتلى گەپ» بولادىر.

ئەيتمەسەڭ ھەم بىلەمەن. قۇۋساڭدا بارارمان دىگەنىمىزدەن ئاڭلاشىلغان «ئوي» ئەيتمەسەڭ بىلمەيمەن، قۇۋساڭ بارمايمان دىگەن گەپلەردەن ئاڭلاشىلغان «ئوي»نىڭ تىسكەرىسىدىر. بۇنىڭ ئوچۇن ئۇ گەپلەرگە «تىسكەرى شەرتلى گەپ» دىيىلىك. بۇ گەپدە ھەم ئىككى بولەك ئاراسىدا «يارىدىم تىنىش» بىلگىسى «،» قويىلادىر:

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

دامۇللامىز بۇخابارلارغا كوبدە ئىشانماسا ھەم، كېيىنرەك ئويلاي باشلادى (جۇلقۇنباي) قانچا باغرى تاش بولساك-دا، شۇ حالدا كۇلمەگىنىك يارا شمايدىر (سەيدعەلى). قانچا سىقىپ قۇرۇت-ماقچى بولساق-دا، ھول تۇپ چىقمايدىر. (چولپان). ئۇزىم ئۇزاقلاشقان بولسامدا كوڭلىم شۇندە (ئ.م).

«تېيىسكەرى شەرتلى گەپ» گەپدە «ھەم-دە-دا» دان كېيىن «بىراق، لېكىن» سوزلەرى كېتىرمەك مۇمكىندىر. يۇقارىداغى مىساللارنىڭ ھەر بىرتەسىنى «بىراق، لېكىن» بىلەن ئەيتمەك بولادىر.

كىرىش سوز

گەپ ئاراسىدا شۇل گەپنىڭ بولەكلەرى بىلەن «نەمۇي» بىر مۇنەسەبەتى بولماغان بىر سوز يا بىر گەپ كىرگىزىلەدىر. مەنە شۇل يات بولىپ كىرگەن سوز يا گەپكە «كىرىش سوز» دېيىلەدىر. «كىرىش سوز» عەرەبلەرنىڭ «مۇعتەرىزە»، روسلارنىڭ (вводное слово) دېگەن سوزلەرىگە توغرى كېلەدىر: بىزنىڭ مەكتەبەدە، كەرىمنىڭ ئەيتكەنىگە كورە بۇكۇن دەرس بولمايدىر، دەرس بولماغاچ، تەبعى، بىزنىڭ بارىشىمىز ھەم كېرەك ئېمەس، دېگەنىمىزدە «كەرىمنىڭ ئەيتكەنىگە كورە»، ھەم «تەبعى» سوزلەرى كىرىش سوز بولادىر. بۇلەرنىڭ «كىرىش سوز» ئېكەنلىكلەرىنى شۇندەن بىلەمىز كىم: بۇلەرنى گەپدەن چىقارىپ قويغاندا گەپدەن ئاڭلاشىلغۇچى «ئوي»غا ھېچ زەرەر بولمايدىر.

«كىرىش» سوزلەر، يۇقارىداغى مىساللاردا كورگەنىمىز كەبى گەپنىڭ بارىشىغا زەرەر بېرمەيتۇرغان بولسالار ئىككى تامانلارىدا ئىككى «،،» شەكلى قويىلادىر. گەپنىڭ بارىشىغا زەرەر بېرەتۇرغان بولسالار ئىككى تامانلارىدا ئىككى ياي، يا ئىككى چىزىق قويىلادىر:

قوزغال، ئارتىق يېتەر، ئېي قايغۇلى ئاھلار چېككەن.
(ئېلبېك)

يىگرمە بېش-ئوتتۇز يىللىق مەدرەسە تۇپراغى يالاپ ئوتكەزگەن بىر كىشىنى تەبعى، ئۇلاما قاتارىغا كىرگىزمەي حال يوق.
(جۇلقۇنباي)

ئۇزىمىزنىڭ ياقىن قىرانلاردان، مەسەلەن ختاي، تۇركىيە توغرىسىدا يېتتى ياشلىق چاغىمدان بېرى مەعلۇمەتى بار. (جۇلقۇنباي).

مەنە شۇل يۇقارىداغى گەپلەردە «ئارتىق يېتەر»، «تەبعى»، «مەسەلەن» سوزلەرى كىرىش سوزلەرىدىر.

باشلانغىچ تەربىيەسىنىڭ بۇزۇقلىغى، مەعلومەتىنىڭ چېكلەنگەنلىگى (توغرىسى جۇدە ئازلىغى) ئاتا-ئانادان بىر ئوكسۇز بولىپ بىلمىسىز بىر ئاغاسىنىڭ قولىدا قالغانى...
(مىر مۇللا)

«سەمەر كېنت» نى ئالماققا قوشۇن تارتقاندا يول ئورتاسىدا-نىل دەرياسىمى، جەيحۇنمى دېگەن بىر دەرياگە توغرى كېلەر ئېكەن.
(جۇلقۇنباي)

مەنە بۇ گەپلەردە يايلار، چىزىقلار ئاراسىدا يازىلغان سوزلەر كىرىش سوزلەرىدىر.

ئۇيۇشقان گەپلەر.

بىر نېچە گەپلەردا جەھەتىدەن بىر بىرىگە بەيلەنگەن بولادىر: ئاتا كوڭلى بالادا؛ بالا كوڭلى دالادا. مۇللا بىلگەنىن ئوقۇر؛ تاۋۇق كورگەنىن چوقۇر، ئۇلەرگە يارداملار كېرەك؛ ئەلەملەر بىلەن تولغان يۇرەكلەرگە تەسەللى كېرەك كەبى. يا، بىر نېچە

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135,3

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

گەپنىڭ ئىگەلەرى بىر بولادىر: چال دىمەدىلەر؛ كەمپىر دىمەدىلەر؛ چاقالاق بالا دىمەدىلەر؛ بۈتۈن بىر قىشلاقنى تىكىس كىسىب تاشلادىلار كەبى.

يا، ئىكىنچى گەپ بىرىنچى گەپنىڭ سەبەبى، دەلىلى بولادىر: بۈگۈن ياغمۇر بار؛ مېن كوچەگە چىقالمادىم. بۇ كىتەبنىڭ يازىلارى كېتكەن؛ هېچ ئوقۇيالمادىم كەبى.

يا، بىر گەپدەن ئاڭلاشىلغان ئوينىڭ ئاستىدان بەعزى نەرسەلەرنى چىقارماق كېرەك بولادىر:

ھەممەلەرى كېلدىلەر؛ بىراق كەرىم كېلمەدى. مېن هەر كۈن كېلەردىم؛ لېكىن شۇ كۈن كېلمەدىم كەبى.

مەنە شۇل گەپلەرنىڭ ھەممەسىگە ئۇيۇشقان گەپلەر دىيىلەدىر. بۇلەرنىڭ ئاراسىدا «بىرتىنىش» بېلگىسى (؛) قويىلادىر.

بۇ گەپلەر ئاراسىدا «بىر تىنىش» بېلگىسى قويماق يازغۇچىنىڭ ئىختىيارىدادىر. ئىستەسە «بىر تىنىش» بېلگىسى جايىغا نۇقتا هەم قويا ئالادىر.

تۇرىش بېلگىلەرى

كىتەبنىڭ باشىدا تۇرىش بېلگىلەرى كورسەتىلگەن ئېدى. كىتەب ئاراسىدا ئورنى كېلگەندە هەر بىرىنىڭ قويىلىش جايلارى هەم بىلدىرىلدى. ئېندى يەنە بىر يولا يازىب مىساللارى بىلەن كورسەتەيلىك:

1 - (.) نۇقتا ـ توقتاش بېلگىسىدىر. گەپلەرنىڭ ئاخىرلارىغا قويىلادىر. توقتاش بېلگىسى قايسى گەپنىڭ ئاخىرىغا كېلسە شۇل گەپدە ئوينىڭ تامام بولغانىنى، ئوزىدەن كېيىنگى گەپ بىلەن هېچ بەيلەنىشى قالماغانىنى بىلدىرەدىر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنگە

كېلگەچ ئوقۇچىنىڭ توقتاشى، ئوندەن كېيىنگى گەپنى يەڭىدەن باشلاشى لازىمدىر.

ئۈيقۇسى ئۈچىب كېتكەنلىگىدەن ئېندى كوزىگە ئۈيقۇ كېلمەي ئوز ياشىغا، ئوز دەۋرىگە مۇناسىب بولغان خايالار ئىچىگە كومىلدى. (چولپان)

تاڭ چاغى؛ هەلى قۇياش چىقماغان؛ ئاي يېرگە قاراب هەنۇز تويماغان؛ قۇشلار ۋە قۇرتلار هەمدە ئادەملار كۈندۈز حاياتىن كۈتىب ياتالار. (ئېلبېك)

2 - (؛) بىر تىنىش بېلگىسىدىر، بىر ـ بىرلەرىگە بەيلەنىشلى بولغانلارى ئۈچۈن نۇقتا بىلەن ئاجرالىشلارى ئىستەنىلمەگەن گەپلەر ئاراسىغا قويىلادىر:

ئاتا كوڭلى بالادا؛ بالا كوڭلى دالادا. مۇللا بىلگەنىن ئوقۇر؛ تاۋىق كورگەنىن چوقۇر. ياخشى ئاتغا بىر قامچى؛ يامان ئاتغا مىڭ قامچى (ئېل سوزى). چال دىمەدىلەر؛ كەمپىر دىمەدىلەر؛ چاقالاق بالا دىمەدىلەر؛ بۈتۈن بىر قىشلاقنى تىكىس كېسىب تاشلادىلار. ئولەرگە يارداm كېرەك؛ ئەلەملەر بىلەن تولغان يۈرەكلەرگە تەسەللى كېرەك. (قىزىل ئوزبېكىستەندەن)

3 - (،) يارىم تىنىش بېلگىسىدىر. گەپنىڭ قايسى بولەگى بىردەن ئارتىق بولسا؛ گەپنىڭ ئۇيۇشقان بولەكلەرىدەن بىرنەسى جۈدە ئوزۇن بولسا؛ گەپ ئاراسىدا «كىرىش سوز» بولسا، گەپدە ئوندەش سوزى بولسا، مەنە شۇنلەرنى باشقالارىدان ئاجراتماق ئۈچۈن «،» بېلگىسى قويىلادىر، بۇنگە كېلگەچ ئوقۇچىنىڭ يارىم نەفەس ئالغانچا تۇرىب ئوتىشى لازىم:

قاپقارا تۈبەن تىم ـ تىن يېرلەرنى
قويىدا ئالدىن كوكلەرگە ئاشدى. (ئېلبېك)

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

سۆزىگە، «مەھمۇل»، ئېسە كېيىم بولەگىنگە كۆپرەك توغرى كېلەدىر لېكىن تۈناش توغرى كېلمەيدىر. گەپ كىم ـ نىمە توغرىسىدا ئەيتىلسە شۇ «كىم ـ نىمە» ھەر ۋاقت زېھنى گەپىمىزنىڭ (يەعنى فىكرىمىزنىڭ) ماۋزۇعى بولادىر؛ بىراق ھەر ۋاقت تىلدەگى گەپنىڭ «ئېگە» سۆزى بولمايدىر.

«بالا كېتەدىر» دېگەن ئوينى ئويلاغانىمىزدا ئوي بالا توغرىسىدادىر. «قۇش ئۇچماسىن»، دېگەن ئوينى ئويلاغانىمىزدا ئوي قۇش توغرىسىدادىر. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقارىداغى ئىكى «ئوي»، نىڭ ماۋزۇعلارى بالا بىلەن قۇشنىڭ ماعنالارىدىر. «كېتەدىر»، بىلەن «ئۇچماسىن»، ماعنالارى ئېسە شۇ ئىكى ئويلارنىڭ «مەھمۇل»لەرى بولادىر. ئېندى شۇ ئىكى ئوينى تىل بىلەن ئىفادا قىلغاندا ئوينىڭ بولەكلەرى بىلەن گەپنىڭ بولەكلەرى بىر بىرلەرىگە ماس كېلەدىرلەردە بالا، قۇش سۆزلەرى گەپنىڭ «ئېگە»، سۆزى، «كېتەدىر» بىلەن «ئۇچماسىن» ئېسە، گەپنىڭ «كېيىم»، سۆزلەرى بولادىر. بىزگە بىر كىتەب بېرىلەدىر، «شۇنى كىم يازغان؟» دېيىپ سورادىلار. بىز ئاختارا، ئاختارا ئۇنىڭ «مىرعەلى»، تامانىدان يازىلغانىنى ئانلادىق. شۇ چاغدا بىزنىڭ مېيەدە حاسىل بولغان ئوي «بۇ كىتەب مىرعەلى تامانىدان يازىلغان» شەكلىندەدىر. مەنە شۇ «ئوي»داغى «بۇ كىتەب» ماعناسى ماۋزۇعدىر. چۈنكى ئوي ئۇنىڭ توغرىسىدادىر. «مىرعەلى تامانىدان يازىلغان» ماعناسى ئېسە مەھمۇلىدىر. بىراق بىز شۇ ئوينى تىل بىلەن بىلدىرگەندە «بۇ كىتەبنى مىرعەلى يازغان» دېسەك كۆرەمىز كىم ئويىمىزنىڭ بولەكلەرى بىلەن گەپىمىزنىڭ بولەكلەرى بىر بىرلەرىگە ماس كېلمەگەن: ئويىمىزدا ماۋزۇع بولغان نەرسە گەپىمىزدە «ئېگە» بولماغان. ئويىمىزدا ماۋزۇع «بۇ كىتەب» ئېدى.

گەپىمىزدە ئېسە «ئېگە» «مىرعەلى» دىر. شۇ مىسالدا «ئوي» كىتەب توغرىسىدا، «گەپ» ھەم كىتەب توغرىسىدادىر. بىراق «كىتەب» سۆزى گەپدە ئېگە بولماغاندىر.

دېمەك: نەھۋ كىتەبلەرىدە كۆرگەنىمىز «گەپ (جۈملە) كىم، نىمە توغرىسىدا ئەيتىلسە شۇ «ئېگە» بولادىر» دېگەن تەعرىفلەر ئويلاوغا (يەعنى زېھنى گەپلەرگە) كۆرە توغرى بولسا ھەم تىلدەگى گەپلەرگە كۆرە ياڭلىشدىر. چۈنكى گەپ كىمنىڭ ـ نىمەنىڭ توغرىسىدا ئەيتىلسە شۇ «كىم ـ نىمە»، «ئوي»، نىڭ (مانتىقچا ئەيتكەندە ھۆكۈمنىڭ) ماۋزۇعى بولادىر. بىراق ھەر ۋاقت تىلدەگى گەپنىڭ ئېگە سۆزى بولمايدىر.

بىز مەنە شۇنگە تايانىب ئېگە، كېيىم سۆزلەرىنى تەعرىف قىلغاندا ياڭلىق ياسادىق. باشدا ئېگەنى ئېمەس كېيىمنى تەعرىف ئېتدىك. سوڭرا «كېيىم، كىم ـ نىمە توغرىسىدا ئەيتىلسە شۇ ئېگەدىر» ـ دېدىك. يۇقارىداغى مىسالدا «بو كىتەبنى مىرعەلى يازغان» ـ دېگەنىمىزدە، گەپ كىتەب توغرىسىدا ئەيتىلگەن بولسا ھەم، كېيىم سۆزى بولغان «يازغان»، سۆزى «مىرعەلى»، توغرىسىدا ئەيتىلەدىر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ گەپنىڭ ئېگە سۆزى «مىرعەلى» دىر.

تولدىرغىچ سۆزلەر

گەپنىڭ باش سۆزلەرى ئېگە بىلەن كېيىمدىر. ئېگە بىلەن كېيىم سۆزلەرى ئەيتىلگەچ ئېشىتگۈچى بىر ئوي ئاڭلاغان بولادىر: قۇياش چىقدى. ئاي باتدى. باھار كېلدى. يېرلەر كۆكەردى كەبى.

ئېگە بىلەن كېيىمدەنگىنە تۈزىلگەن گەپدەن ئاڭلاشىلغان ئوينىڭ لا چىقماي قالغانى ھەم بولادىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK1135.3

ئۇستۇنلىك ماعناسىنى ئىفادا قىلماق ئۇچۇن گىنە بولادىر. «ئوزە» نىڭ ئىكىنچى شەكلى «ئۇزرە» دىر.

د) ئورۇن تولدىرغىچىنىڭ بىلگىسى بولغان «دا ـ دە»؛ «ئىچرە» سوزى بىلەن ئالىشتىرىلادىر:

بىز بۇكۇن توي ئىچرە ياتقان ئىدىك.
عالام ئېلى ئىچرە عارسىز قىلدى مېنى. (بابىر)
خالق ئىچرە يامانلىق بىلە مېن ئەفسەنە. (بابىر)

قانداي سوزلەر گەپنىڭ قايسى بولەگى بولىشقا يارايدىر؟

سەرىفدە سوزنى تورت تۇرلى (ئات، فىعىل، سۇفەت، كومەكچى) دېب كورسەتكەن ئىدىك. ئېندى شۇل تورت تۇرلى سوزدەن قاي بىرىنىڭ گەپنىڭ قايسى بولەگى بولىشقا يارارلىغىنى كورەمىز:

فىعىل. سەرىفدە فىعىللەرنى تورت كومەگە ئاجراتقان ئىدىك: سوكغى، حازىرغى، ئوتكەن هەم زامانسىز فىعىللەر. شۇلەردەن ئۇچ كومەسى (سوكغى، حازىرغى، ئوتكەن فىعىللەر) گەپدە كېسىم بولەگىنە بولادىر.

«ئېندى سېن مېنىڭ قىزىم بولدىڭ. ئېندى سېنگە سىرە ئازار بىرمەيمەن»، «يىغى ئۇيدەن ئېشىتىلەر ئىدى»
(ئايدىن كېچەلەردە ـ چولپان)

«باشقادا قانات بار كوكـكە ئۇچادىر»
«شاخلارغا قونادىر، باغدا سايرايدىر» (چولپان)

«ئىكى قوچقار باشى بىر قازاندا قايناماس. ئاغزى قىيشىق ۋولسادا باي بالاسى سويلەسىن. ياماندان هەركىم بىزەر. قۇم يىغىلىب تاش بولماس». (ئېل سوزلەرى)

تورتىنچى. كومە فىعىللەر (زامانسىز فىعىللەر)دە سەبەب فىعلى نىچۇنلىك تولدىرغىچى ۋاقىت فىعلى چاق تولدىرغىچى بولادىر:

بىز ئىنقىلابنى «ياشاتقالى» ئوقۇيمىز. ئىنقىلابنى ياشاتماق «ئىستەگەچ» مەكتەبكە يۇزلاندىق. بىز ئىنقىلابنى ياشاتىب قىنا تاراققى قىلارمىز.

ئات ـ ئاتلارنىڭ هەممەسى (زات، ئالماش، ئىش ئاتلارى) گەپنىڭ كېسىم، ئېگە هەم بۇتىن تولدىرغىچلارى بولا ئالادىر:

ئىكى تارۋىز بىر قولتىققا سىغماس. مۇللە بىلگەنىن ئوقۇر، تاۋىق كورگەنىن چوقور. ئانالىق يېتىم ـ گۇل يېتىم، ئاتالىق يېتىم ـ شۇم يېتىم. (ئېل سوزلەرى)

كوكلىم ياش، رۇحىم ياش، كوچىم ياش،
ئارقاغا تارتقانغا هەدىيەم تاش. (باتۇ)

ئۇل ئوقۇغان ئېدى تۇرلى بىلىملەرنى.
مۇنى بىلگەچ ئۇلەر تۇشىندىلەر. (ئېلبەك)

سۇفەت ـ سۇفەت هەم سۇفەت قاتارىدا سانالغان سانلار كورسەتكىچلەر كوبرەك بىرەر ئاتقا بەيلەنىب كېلەدىر. (سۇفەت) سۇفەتلىگە، سان سانالمىشقا، كورسەتكىچ كورسەتىلمىشكە بەيلەنەدىر) قارا بۇلىت، يىگىرمە كىتەب، بۇ كىشى كەبى. بۇلەر بىر ئاتقا بەيلەنىب كېلگەندە ئوز باشلارىدا گەپنىڭ بىر بولەگى سانالمايدىرلار. بەيلەنگەنلەرى ئاتقا ئېرگەشىب گىنە قالادىرلار. بىراق سۇفەت سۇفەتلىدەن، سان سانالمىشدان، كورسەتكىچ كورسەتىلمىشدەن ئايىرىم كېلگەندە نەحۋدە ئات حالىنى ئالادىر. گەپنىڭ كېسىم، ئېگە، هەم بۇتۇن تولدىرغىچلارى بولىشقا يارايدىرلار:

قىمىرلاغان قىر ئاشار، ياخشىلار تاپىب سويلەر، يامانلار قاپىب سويلەر. قورققان ئالدىن مۇشت كوتەرەر. هۇنەرلى قۇل بولماس، ئىشلىككە كۇن يوق، ئىشسىزگە ئولىم يوق. (ئېل سوزى).

ئەسلى قاشىڭ قارادىر؛ ئوسمە قويغانىڭ يالغان.

ەي قالادۇ. «كىيمە، قاچ، كېلىدىم» فېئىللەرىدەن ھەر بىرى ئىگەسى ئەيتىلمەگەن بۇيرۇق گەپدۇر. «كىيمە، قاچ» دېگەندە بۇيرۇلغان كىشىگە قاراپ ئەيتكەنىمىز ئۈچۈن؛ «كېلىدىم» دېگەندە «م» جەرىفىدەن ئاڭلاشىلغانى ئۈچۈن ئىگەنى ئەيتىشگە ئورۇن قالماغاندۇر.

ج) «بۇكۈن كەرىمنى كۆتۈردىلەر»، «شەرىفنى قاماقدان قاچىرغانلار» «بىزدەچاينى كوب ئىچەدىلەر» دېگەنىمىزدە مافسادكەرىمنىڭ كېلتۈرىلگەنى، شەرىفنىڭ قاچىرىلغانى، چاينىڭ كوپ ئىچىلگەنىدۇر. كىملەر قاچىرغان؟، كىملەر ئىچكەن؟، كىملەر كۆتۈرگەن؟ بۇنى بىلمەك كېرەك ئىمەسدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىگەسوزى ئەيتىلمەي قالادۇر.

د)«بۇ كىتەبنى ئوقۇب بولمايدۇر» «كەرىمنى كورۈب بولالىدۇر» «بۇ ئۆيدە ئوتۇرۇب بولمايدى» «كەپىرىب بولمايدۇر» دېگەن گەپلەردە ئىگە سوزى ھېچ يوقدۇر؛ ئەيتىلىدە بولمايدۇر.

بۇندەگى «ئوقۇب بولمايدۇر»، «كورۈب بولالدۇر»، ئوتۇرۇب بولمادى» دېگەن فېئىللەر؛ «قاچىپ چىقدى»، «يۈگۈرۈب باردى» دېگەنىمىز كەبى ئايرىم — ئايرىم فېئىللەر ئىمەس؛ ئىككىسى بىرلەشكەن بىر گىنە فېئىل قوشما فېئىلدۇر. ئاچىراق ئەيتالگەندە: «قاچىپ چىقدىم» دېگەنىمىزدە «چىقدىم» سوزى «كورىلگەن فېئىل»، «قاچىپ» سوزى زامانسىز فېئىللەردەندۇر. «ئوقۇب بولمادى» دېگەنىمىزدە «بولمادى» ئايرىم فېئىل «ئوقۇب» ئايرىم فېئىل ئىمەسدۇر؛ ئىككىسى بىر «قوشما فېئىل» دۇر. چۈنكى: 1) «مېن ئۆيدەن قاچىپ چىقدىم» دېگەن گەپدەگى «قاچىپ» فېئىلىنى كورىلگەن فېئىلگە ئەيلەنتىرىب «مېن ئۆيدەن قاچدىم»، دېسەك «ئۆي»، ئاساسان بۇزىلمايدۇر. «بۇ كىتەبنى ئوقۇب بولمادى»، — دېگەن گەپدە، ئىسە «ئوقۇب»

سوزىنى كورىلگەن فېئىلگە ئەيلەنتىرىب «بۇ كىتەبنى ئوقۇدى، بولدى» دېسەك «ئۆي» بۇتۇنلەي باشقا شەكىلگە كىرگەن بولادۇر. 2) «قاچىپ چىقدىم»، دا «چىقىش» ئىشى كىم تامانىدان ئىشلەنگەن ئىسە «قاچىش»، ئىشى ھەم شۇنىڭ تامانىدان ئىشلەنگەندۇر. «ئوقۇب بولمادى»، سوزىدە ئىسە بۇندەي ئىمەسدۇر. 3) «قاچىپ چىقدى»، «يۈگۈرۈب كېلدى» دە بولغان «چىقدى»، «كېلدى» فېئىللەرى ئىشلەۋچىنىڭ ئوزگەرىشىگە كورە ئوزگەرىب ئالتى شەكىلگە كىرەدۇر:

1 — ئۇل قاچىپ چىقدى 4 — ئۇلەر قاچىپ چىقدىلار
2 — مېن قاچىپ چىقدىم 5 — بىز قاچىپ چىقدىق
3 — سېن قاچىپ چىقدىڭ 6 — سىز قاچىپ چىقدىڭىز

بىراق «ئوقۇب بولدى»، «كورۈب بولمايدۇر» دېگەندەگى «بولمايدۇر، بولدى» فېئىللەرى ھېچ ئوزگەرمەيدۇر. تۈتاش بىرىنچى شەكىلدە قالادۇر:

1 — كىتەبنى كورۈب بولمادى 4 — كىتەبلەرنى كورۈب بولمادى
2 — مېنى كورۈب بولمادى 5 — بىزنى كورۈب بولمادى
3 — سېنى كورۈب بولمادى 6 — سىزنى كورۈب بولمادى

مېن سەرىفنى يازغاندا بۇندەي قىزىق بىر فېئىلگە ئۇچرەمەگەن ئىدىم. نەھۋنى تېكشىرگەندە بۇنى كورۈب قالدىم. «ئوقۇي ئالدىم»، «ئوقۇيالمادىم» فېئىللەرىنىڭ قوشما فېئىللەردەن «بولدىرىش فېئىلى» بولغانىنى سەرىفدە كورگەن ئىدىك (سەرىف، بىرىنچى باسما، 42 نچى بيت). «ئوقۇلدى»، «يازىلدى» «ئوقۇلمادى»، فېئىللەرىنىڭ «مەجھۇل فېئىل» ئىكەنىنى ھەم بىلەمىز (سەرىف، بىرىنچى باسما 48 نچى بيت). بىزنىڭ «ئوقۇب بولدى، كورۈب بولمادى»، دېگەن فېئىللەرىمىز قوشما فېئىللەردەن «بولدىرىش فېئىلى»نىڭ «مەجھۇل»ىدۇر. «مېن كىتەبنى

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

مۇللا بىلگەنىن (بىلگەننى) ئوقۇر. تاۋۇق كور گەنىن (كورگەننى) چوقور. كورتۇتقانىن قويماس، كەر ئىشتكەنىن قويماس. قارى بىلگەنىن پەرى بىلمەس. كورحەسسەسىن بىر يۇقاتار.

بىرەۋنىڭ ياخشىلىغىن ئۇنۇتما
(ئەل سوزلەرى)

دۇشمەن سوزىگە كىرمە، ئىشىت دوست سوزىن.

بۇ يا كلىغ بىلسەم ئىردى ھەجرىنىڭ مۇھلىك قاراشامىن
بىرەرمۇ ئىردىم ئولگۇنچە ئىلىكدەن ۋە سىل ئايىامىن:
(بابىر)

يار ئەكسىن مەيدە كور دىب جامدىن چىقدى سادا.
(ناۋايى)

ئاھى يىلى توفراغى ئۇچىرسا
ئەشكى سۇيىدىن ئوتىن ئۇچىرسا
(ناۋايى)

ئانىقلاۋ ئۇيۇشماسىدان ئانىقلاۋچىنىڭدا، ئانىقلانغانىنىڭدا بولىشى مۇمكىندىر. بىردەن ئارتىق بولغانلارىنىڭ ئارالارىدا «،» شەكلى قويىلادىر. ئىكىدەن ئارتىق بولغاندا ئىڭ سوڭغىسىدان بۇرۇن «،» شەكلى ئورنىدا «ھەم - ھەمدە - ۋە» قويىلسادا بولادىر. بۇ كىتەبىنىڭ بابلارى، فەسىللەرى، خۇسۇسى ئاتلارى ئالتىن سۇۋى بىلەن يازىلغاندىر. تاغ ئىتەگىندەگى ئوتلەرىنىڭ، ياغاچلارىنىڭ، گۇللەرىنىڭ بىر بىرىگە ئارالاشقان تۇسلەرى كوكۇلنى شۇ تامانغا تارتار ئىدى. بۇنىڭ جايىدا «بابلارى، فەسىللەرى ھەم خۇسۇسى ئاتلارى يەكى «ۋە خۇسۇسى ئاتلارى» يا «ھەمدە خۇسۇسى» دىيىش ھەم مۇمكىندىر.

ئانىقلاۋ ئۇيۇشماسىدان «ئانىقلاۋچى» بىردەن ئارتىق بولغاندا ئانىقلاۋ بىلگىسىنى ھەممەسىگە ئىمەس، ئىڭ ئاخىرغىسىغا بىرىش ھەم مۇمكىندىر: يۇقارىداغى مىسالنى «تاغ ئىتەگىندەگى ئوتلەر، ياغاچلار، گۇللەرىنىڭ» دىگەندە ھەم بولادىر.

«ئانىقلانغان» ھەم بىردەن ئارتىق بولغاندا ئالماش ئىزىنى ئىڭ سوڭغىسىغا بىرىش بولادىر: يۇقارىداغى مىسالدا «بابلار، فەسىللەر، ھەم خۇسۇسى ئاتلارى» دىيىلسە مۇمكىندىر.

سۇفەت ئۇيۇشماسى: سۇفەتلەر (ھەم سۇفەت قاتارىدا سانالغان سانلار، كورسەتكىچلەر) نەحۋدە بىر ئاتقا بەيلەنىب كىلسە، شۇل ئات ئۇ سۇفەتنىڭ سۇفەتلىسى بولادىر. سۇفەت بىلەن سۇفەتلى بىرگەلەشىب «سۇفەت ئۇيۇشماسى» بولادىر. ئۇيۇشما ھالىدا تۇرىب گەپنىڭ ئون بولەگىدەن بىرتەسى بولادىر.

ياشلى كوزلەر ئارىق بويىغا تۇشكەن، نەزىك ئاياقلار ئارىق بويى تامانغا حەرەكەتلەنە باشلاغان ئىدى. (ئوتكەن كۇنلەر - ع. ق)

ھەيبەتلى مايداندا بىز جاۋلان ئىتكەندە (باتۇ)
مۇڭلى كىچەنىڭ مۇڭلى چاغىندا (فىترەت)
ئازدىرادىر توغرى يولدان (باتۇ)
يىقىلغان ئويلەردە سىرلى ئوت كوردىم. (باتۇ)
بۇزۇلغان يىرلەردەن كوب نەرسە تۇيدىم. (باتۇ)
يوقسا ئۇنگە مەڭگىلىكمى قارا تۇن (چولپان)

ئوتلى نەفەس بىلەن ئوقۇيتۇرغان خافىزلار كىلدىلەر. ئىشەن مۇبەرەك باشلارىنى قويى سالىب «سۇكۇت» كە كىتكەنلەر. (چولپان)

چال تىتراق قوللارىنى ئەرەۋەگە ئۇزاتىب... (چولپان)
نىچە يۇز يىل كىشەنلەردە ئىتتىككەن. (چولپان)
تىترەب، تىترەب قارا يىر ئوزرە تۇشەر. (فىترەت)

سۇفەت ئوزىنىڭ سۇفەتلىسىدەن بۇرۇن كىلەدىر. بىراق سۇفەتلى كىمسە ئاتى بولسا، سۇفەت ئۇنىڭ لاقابى، ئەمەلى بولسا سۇفەتلى سۇفەتدەن بۇرۇن كىلەدىر: حەسەن ئاغا، تورەمىڭباشى، ئىشمەت قورباشى، زىنيا شاھىچى كەبى.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

سۇفەت ئۇيۇشماسىدا سۇفەتنىڭ گىنە بىردەن ئارتىق بولىشى مۇمكىندىر. سۇفەت بىردەن ئارتىق بولغاندا ئارالارىدا »،« شەكلى قويىلادىر؛ ئىكىدەن ئارتىق بولغاندا ئىڭ سوڭغىسىدان بۇرۇن »،« شەكلى ئورنىدا »ھەم-ھەمدە-ۋە« قويىش ھەم بولادىر؛ سولغۇن، قارا، تۇرغۇن دىمەگۇر، دىم، مۇڭلى كىچەنىڭ مۇڭلى چاغىندا... كىچكىنە، چىرەيلىك، نازلى ھەمدە ئوىناق قۇشچالار ئىنلەرىدەن ئۇچىشىب سايراشا باشلادىلار.

خۇسۇسى ئۇيۇشمالار.

ئا) ئىش ئاتلارىدان بىرىنچى تۇرلەرى (يازماق، بىلمەك بارماق)-ھەم ئىكىنچى تۇرلەرى (يازىش، بىلمىش، بارىش، كېلىش) گەپنىڭ بىر بولەگى بولغاندا ئوزلەرىگە تېگىشلى تولدىرغىچلارى بىلەن ئۇيۇشادىرلار، ھەم شۇل ئۇيۇشما حالىندا گەپنىڭ بىر بولەگى سانالادىر:

مېن كىتەب ئوقۇماقنى سېۋەمەن. سېن خات يازىشدان قاچاسان. ساباقغا كىرمەسلىك يامانىدىر. مېن سېنى تانىماقدان مەمنۇن بولدىم. مېن كېچەلەرى ئوي پايلاش ئۇچۇن كېلىن بولسەمى! (چولپان) بۇ سوزنى ئېشىتىش بىلەن سەمەندەر ئەكەنىڭ كوزلەرى چاخچايىب كېتدى. (چولپان)

مېن شۇندەي ماشىقنى ئېشىتىشدەن بىزگەن ئېدىم.

ب) سەرفدە 11، 12، 16، 0، 21، 22 راقاملار بىلەن كورسەتىلەگەن بارغۇچى، بارماقچى، باراr، بارغان، بارارلىق، بارغولىق شەكلىدە بولغان سۇفەتلەر ھەم گەپنىڭ بىر بولەگى بولغاندا ئوزلەرىگە تېگىشلى تولدىرغىچلار بىلەن ئۇيۇشادىرلار ھەم شۇل ئۇيۇشما حالىدا گەپنىڭ بىر بولەگى سانالادىرلار:

جورنالغا ماقالا بېرگۇچىلەر يىغىلدىلار. گەزىتەگە ماقالا يازماقچى يىگىت ئىدارەغا چاقىرىلدى. بىز سېن، كەبى ئىش

بۇزار ئاداملار بىلەن حىسابلاشمايمىز. بىزگە كۇلگەنلەرگە بىز ھەم كۇلەرمىز. ئەحمەت بۇ كۇن ئوقۇشقا يارارلىق بىر كىتەب ئاللمادى. سېن كىچە ئارىخدا يازغۇلىق بىر سوزسويلەدىڭ. زىكىرگە باشقا شەھەرلەردەن ھەم ئوتلى نەفەس بىلەن ئوقۇيتۇرغان خافىزلار كېلدىلەر. (چولپان)

حەسرەتلى، كوڭۇل بۇزاتۇرغان بىر يىغى ئېشىتىلەر ئېدى. (چولپان)

باشقا مۇرىدلەر بېرە ئالماغان بىر نەرسە بېرمەكچى ئېدى (چولپان)

بارچىن بۇ يېردەن كوچەرىنى بىلدى. (ئالپامىش داستان)

ج) سەرفدە (بىرىنچى باسما 40-41 نچى بېتلەردە) زامانسىز فىعلەردىب كورسەتىلگەن يازغالى، يازغاچ، يازىب شەكلىدەگى فىعللەر ھەم گەپكە كىرگەچ ئوزلەرىگە تېگىشلى تولدىرغىچلار بىلەن ئۇيۇشادىرلار:

بۇ كىچە كىتەبىمنى يازىب بىتىرگەلى ئوتىرغان ئېدىم، كىتەبىمنى بىتىرە ئالماغاچ، كەيفىم قاچدى. دامللامىزنىڭ-ئېيسى ئوزىگە كېلگەچ ئوكەزنى بوكە باشلادى. (ع.ق) دەرجەنى ئاچىب ئۇ حاۋلىغا كىردى. (چولپان)

گەپنىڭ تۇرلەرى

گەپ ئوزىنىڭ تۇگەللىك-تۇگەلسىزلىگى، بىلدىرگەنى ئوينىڭ شەكلى ئىعتىبارى بىلەن بىر نېچە تۇرلى بولادىر:

1- »ئوي«نىڭ بۇتۇن بولەكلەرى گەپدەگى سوزلەردەن ئاڭلاشىلسا، يەعنى گەپدەگى سوزلەر »ئوي«داغى ماعنالارنىڭ ھەممەسىنى ئىفادا قىلا ئالسا، شۇل گەپ، تۇگەل گەپ بولادىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

ئاناجان، مېن كىچىكلەرى ئۆي پايلاش ئۈچۈن كېلىن بولۇپ كېلىدىمى؟
(چولپان)

ئۆلۈك، سول ئۇنى تېپكەن، بۇنى ئۇرغان ئىنسانىدا ياتىپ ئويقۇغا تالدى.

سولغۇن، قارا، تۇرغۇن، دىمەگۇردىم، مۇڭلى كىچىكنىڭ مۇڭلى چاغىندا...
(فىترەت)

4-(؟) سوراش بەلگىسىدۇر. سوراش گەپلەردەن كېيىن قويىلادۇر: ئانا ئۈچۈن بۇ ئىش مۇمكىنمى؟ سېن بۇلەرنىڭ ھالىنى بىلمەيسەنمى؟ ئۆز قۇچاغىڭدىكى ھاللاردان خابارسىز مىسان؟
(سەيىد ئەلى)

5-(!) ئۈندەش بەلگىسىدۇر. ئۈندەشلى گەپلەردەن كېيىن قويىلادۇر: شەرىف، سېن كېل! كەرىم، سېن كەت! قايغۇلى گەپلەردەن كېيىن قويىلادۇر: ئېسىز، سېنى كورمەدىم! خاتىن كوزىنى ئاچقاچ بالاسىنىڭ ئولىم بىلەن تارتىشىپ ياتقانىن كوردى!

ھايرانلىق بىلدىرگەن گەپلەردەن كېيىن ھەم قويىلادۇر: ۋاي، شەرىف جان كېلىپدىر! بۇ جۇدە قىزىق بىر ئىش! كەرىم ئاتا، ئاناسىنى كورمەك ئۈچۈن قوۋانىپ ئۆيىگە كېلدى؛ ئېشىكىنى ئاچىپ قاراسا، ئۆيدە ھېچ كىم يوق! «سوراشلى گەپ» قىزغىنلىق يا ھايرانلىق بىلەن ئەيتىلسە سوراش بەلگىسىدەن كېيىن يەنە ئۈندەش بەلگىسى قويىلادۇر: نېچۈن مېنى ئولدىرەلەر؟! مېنىم گۇنەھىم نىمە؟!

-(:) قوش نۇقتا، بۇ، شەرح، ئىيزاح بەلگىسىدۇر. بۇندەن كېيىن كېلەتۇرغان گەپ بۇندەن بۇرۇنغى گەپنىڭ ئىيزاح ھەم شەرھى بولادۇر. بۈگۈن ئۈچ كىشى بىلەن كورىشدىم: شەرىف، كەرىم، ئەحمەت.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK 1135.3

-(" ") تىرناقلار. بىر سوز يازغۇچى تامانىدان مۇھىم سانالسا، يازغوچى ئوز سوزلەرى ئاراسىدا باشقا بىر كىشىنىڭ سوزلەرىنى حىكايەت قىلسا، ئاڭلاشىلىشى يېڭىل بولماغان ئاتلار ئاتامالار بولسا، شۇنلەر تىرناقلار ئىچرە ئالىنادىر: «سەمەرقەنت»نى ئالماقا قوشۇن تارتقاندا يول ئورتاسىدا نىيل دەرياسىنى «جەيحۇن» دىگەن، بىر دەرياگە توغرى كېلەر ئېكەن. مۇدەررىسلىككە «ئوكەز» بىرىلگەچ ئاق پادشاھنىڭ ياشاماغىغا قول كوتەرىب...

پادشاھلىق «نىسىف نۇبۇۋەت»، دىگەنلەر؛ كەفىر بولسا ھەم، «نۇبۇۋەت»، يەعنى پەيغەمبەرلىكنىڭ يارىم كۈچى بار...

ئارادا ئۇرۇش باشلانىب تۈركستەندە «رەبۇچى» مەسئەلەسى قوزغالغاندا «پادشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىب؛ ماعنايى ۋاجىب فەرزلىگىدە ئازغىنا شۇبھە بار؛ ماعنائى فەرز ئەمىر ئىلاھى»، دىب ئېلنى شاۋ-شۇۋۇلىقدان توقتاتماقا تىرىشار ئىدى. (ع. ق.)

8-( ) يايلار. «كىرىش سوز»لەرنىڭ ھەممەسى يايلار ئاراسىدا يازىلادىر. «كىرىش» سوزلەرنىڭ ئىككى تامانىدا ئىككى ياي ئورنىدا ئىككى «،» بەلگىسى قويىماق ھەم بولادىر:

بۇ زات ئەمرىكە، ئالمانيا (گېرمەنيە)، ئەنگلىيە، ياپونيا، فىرەنسيە، بېلگىيە ۋە شۇنىڭ كەبى ھەر دەۋلەتلەرنى ياداب بىلەر ئىدى. (ع. ق.)

بىزدە ئوزلەرىنى عۇلاما ئاتاغانلار (بىزدە حاقىيقى عۇلاما يوقدىر) بۇتۇن تاراققى ئىشلەرىگە قارشى تۇردىلار.

«كىرىش سوزلەرى»، نىڭ ئىككى تامانىدا، يايلار جايىغا چىزىقلار قويىلسادا بولادىر:

بۇ كىچكىنە، ئوكسۇز، ئاپپاق بىبەكلەر
- ئۇچا، ئۇچا يېتىمە يقالغان تىلەكلەر-

ئۆسكەن يىلنىڭ قوللارىغا ئۆزىنى
تاشلاپ قويار بارلىغىنى ئۇنۇتار. (فىترەت)

9-(—) چىزىق. ئىكى-ئۈچ كىشىنىڭ بىر بىرىگە گەپىرىشلەرىنى يازغاندا ھەر بىرىنىڭ گەپىدەن بۇرۇن چىزىق يازىلادىر:

يەنە خالىق چۇۋىرلەشىپ كىتدى:
- بەرەكەللە تاقسىر، بەرە كەللە!
- بو ش كىلمەدىلەر تاقسىرىم!
- ھەلى بىللەرى باقۇۋات ئىكەن تاقسىر دىمەك! (چولپان)

ياخشى-يامان، كەتتە-كىچىك، بالا-چاقا، قوزى-ئىچكى دىكەبى بىر بىرىگە قارشى بولغان يا بىر تۈرلى مۇنەسەبەتى بولغان سوزلەر ئاراسىغا چىزىق قويىلادىر.

10-(...) نۇقتالار. گەپىنىڭ بىر بولەگى قاندای بىر سەبەب بىلەن ئەيتىلمەي قالىسا ئۇنىڭ جايىغا نۇقتالار قويىلادىر:

باسقان ئىزىن كورمەي ئوتكەن تۇياقلار
تاپتاپ-تاپتاپ... ئاھ، ئەيتەلمەم كىتمنى! (فىترەت)

بىر گەپنى بىتىرگەندەن سوڭ يەنە شۇل مەۋزۇعدە داۋام ئىتمەكنىڭ كىرەكلىگى سىزىلىب تۇرغاندا سوز كىسىلىب قالسا، يەنە نۇقتالار قويىلادىر.

قانى ئانا جانىم نە؟ دىدى ۋە «گوپ» ئىتىب ئابرىزغا يىقىلدى... (چولپان)

قىسقا گەپلەرنى قىزىب قايناب ئەيتكەندە ھەم ئارالارىغا نۇقتالار قويىلادىر:

تاشامان... ئاشامان... كىتەمەن...
تىز كۈندە تىلەگىم يۇرتىغا يىتەمەن... (باتۇ)

بىتدى.

كىتەبدە بارلار.

بەت
1 - ئۇقۇغۇچىلارغا . . . . 3 - 3
2 - گەپ . . . . 0 - 5
3 - تۈرش بىلگىلەرى . . . . 6 - 5
4 - باش سوزلەر . . . . 11 - 6
5 - تولدىرغىچ سوزلەر . . . . 12 - 11
6 - تۇشىم تولدىرغىچى . . . . 14 - 12
7 - بارىش تولدىرغىچى . . . . 14 - 14
8 - چىقىش تولدىرغىچى . . . . 18 - 15
9 - ئورۇن تولدىرغىچى . . . . 19 - 18
10 - چاغ تولدىرغىچى . . . . 20 - 19
11 - بىرگەلىك تولدىرغىچى . . . . 22 - 20
12 - نىچۈنلىك تولدىرغىچى . . . . 23 - 22
13 - نۇچۇكلىك تولدىرغىچى . . . . 26 - 23
14 - قاندای سوزلەر گەپىنىڭ قايسى بولەكى بولىشىغا يارايدىر؟ . . 28 - 26
15 - گەپ بولەكلەرىنىڭ تۈشىب قالىشى . . . . 32 - 28
16 - كىلىشكەنلىك . . . . 33 - 32
17 - گەپىنىڭ ئۇيۇشقان بولەكلەرى . . . . 37 - 33
18 - سۇفەت ئۇيۇشمەسى . . . . 38 - 37
19 - خۇسۇسى ئۇيۇشمەلەر . . . . 39 - 38
20 - گەپىنىڭ تۈرلەرى . . . . 48 - 39
21 - كىرىش سوز . . . . 49 - 48
22 - ئۇيۇشقان گەپلەر . . . . 50 - 49
23 - تۈرش بىلگىلەرى . . . . 54 - 50

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

ئۇزبېك دەۋلەت نەشرىياتى تاماندىدان باستىرىلىپ ساتىلماقدا بولغان كىتەبلەر.

تەرتىب سانلارى	كىتەبنىڭ نامى	مۇھەررىرى	تەرجىمانى	تىلى	باھاسى: سوم	باھاسى: تيين
1	تل ساباقلىغى II - بولم	كا لليكتيف	—	ئۇزبېكچە	—	60
2	بىر بوزندە حديات قانداي پەيدا بولدى	لونكيوّيج	ش. سۇلەيمان	»	—	60
3	«ساۋغا»	ش. رەحيمى	—	»	—	50
4	قۇياش. ئۇنىڭ بالالارى ۋە تەبىرەلدرى	سيمبكين	ش. سۇلەيمان	»	—	70
5	تەبيعىياتدان عەمەلى ئشلەر II - بولم	ۋ. كا لتىر	ب. حەبيب	»	—	75
6	تل ساباقلىغى III - بولم	كا لليكتيف	—	»	—	75
7	كيمييا دەرسلىگى	خ.نبيازى ۋەمۇجاۋيرى	—	»	2	50
8	تل ساباقلىغى IV - بولم	كا لايكتيف	—	»	—	60
9	ماماگۇلدۇرەك.چاقماق.مەم ئېلكتريك	گريمەتسكى	ش. سۇلەيمان	»	—	80
10	بۇتۇن دۇنيانىڭ ئقتسادى جۇغرافيياسى	خاررابين	ئەحمەدف	»	1	30
11	لېنين ئيفادەسى بويۇنچا كارل ماركس تەعليماتى	س. گيرينس	ئاگيدوللىن	»	—	60
12	جەزاير، تونس ۋە مراكەشدە ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش	كيتايگارادسكى	ئەحمەد جانف	»	1	—
13	عالەم قانداي تۈزلگەن	—	ش. سۇلەيمان	»	—	80
14	مەلىنكى تۈركستاندە	كا لليكتيف	—	رۇسچە	1	50
15	«سدرف»	فيترەت	—	ئۇزبېكچە	—	45
16	ۋ. ل. ك. س. م. نيزامنامەسى .	—	—	»	—	15
17	ئورتا ئاسيادا ئنقلابى حەرەكەت تەئەريخى پارچالارى.	مۇراۋيېسكى	—	رۇسچە	—	50
	— » —	»	قادىرف	ئۇزبېكچە	—	55
18	«ئۆتكەن كۈنلەر» I - بولم . . .	ع. قادىرى	—	»	1	20
19	تەبيعىياتدان عەمەلى ئشلەر I - بولم	ۋ. كالتىر	ب. حەبيب	»	—	35
20	تل ساباقلىغى I - بولم	كا لليكتيف	—	»	—	60
21	«ئارسلان» (پيىسە)	فيترەت	—	»	1	—
22	ئورتا ئاسيانىڭ ئقتيسادى جۇغرافيياسى	بالاشوف	ئەيىوب	»	1	10
23	سياسى ساۋاد.	ئستانچىنسكى	غ. بيگى	»	2	25
24	برلەشكەن محنەت مەكتەبىنىڭ پروغرامى	—	س. سەدىقف	»	—	75
25	كۈنباتش ۋە كۈنچيقشدا ياشلار حەرەكەتى	ئلېۇگور	—	»	—	75
26	ئوي حەيواناتىنى قانداي ياخشىلاب بولادى	—	—	»	—	8
27	ۋ. ك. پ. (ب) پروغرامى. .	—	—	»	—	20
28	ۋ. ك. پ. (ب) نيزامنامەسى .	—	—	»	—	15
29	شورالار حۆكۆمەتىنىڭ مللىيەت مەسئەلەسى	پا يوف	—	»	1	25
30	حەيوانلارنى تۇغدرش بوللارى .	—	—	»	—	32
31	«ئچكەرى»	لالاخان سەيفۇللىيە	چولپان	»	1	—
32	باشلانغچ جۇغرافيا	ئيۋانوف	—	»	—	85
33	يەنگى ئاپپازيتسييا ۋە تراتسكيزم . .	بارا سلاۋسكى	ساروكين	»	—	90
34	بۇتۇن ئتتفاق كاممۇنيست (بالشيويك) لەر فرقەسى قانداي تۈزلگەن (2نچى باسما)	قاغا نوۋيچ	—	»	—	45

H 770 PD 54

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.3

293

فىترەت

ئۇزبېك تىلى قائىدالارى توغرىسىدا بىر تەجرىبە

بىرىنچى كىتەب

سەرف

ئۇزبېكستەن جۇمھۇرىيەتىنىڭ مائارىف كەمىسسەر-
لىكى ھۇزۇرىدەگى بىلىم ئۇزەگى تامانىدان
مەكتەبلەرىدە ئوقۇماق ئۈچۈن مۇۋافىق كۆرىلدى

5 ىنچى باسما

ئۇزبېكستەن دەۋلەت نەشرىيەتى
سەمەرقاند 1927 - يىل تەشكەند

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.4

ئىملا - ئىستىلاح كەمىسيەسىدەن

ئىملادا، ئىستىلاح-دا بولغان چاتاقلىقلارنىڭ تامىرىغا بالتا ئۇرىش ماقسادى بىلەن ئۇزبەكىستەن ماعارىف كەمىسەرلىگى يانداغى عىلمى شورا تامانىدان ماخسۇس «ئىملا ۋە ئىستىلاح» كەمىسيەسى تەشكىل قىلىنىب ئىشكە باشلادى. كەمىسيە ئىملا مەسئەلەسىدە لاتىن ئەلىفبەسى ئۈچۈن قابۇل قىلىنغان ئاساسنى حازىردان باشلاب عەرەب حەرىفلەرى بىلەن يازىلغان كىتەبلەردە هەم، عەمەلگە قويا باشلاشقا قارار بېردى. لېكىن كەتتە ئۆزگەرىشلەر ياسالماسىن ئۈچۈن لاتىن ئەلىفبەسىگە كىرمەي قالغان بەعزى بىر حەرىفلەرنى (ع، ح كەبىلەرنى) عەرەب ئەلىفبەسى بىلەن يازىلغان كىتەبلەردە ساقلاشقا قارار بېردى. بەعزى سوزلەرنىڭ يازىلىشى توغرىسىدا هەم ماخسۇس قارارلار چىقاردى، بۇ قارارلارنىڭ هەممەسى «ماعارىف ۋە ئوقۇتغۇچى» جورنالىدا ئىعلان ئېتىلگۈسىدىر. شۇ قارارغا كورە فىترەتنىڭ سەرفى هەم يەنگەدەن قارالىب چىقىب، ئىملاسى تۈزەتىلدى. بەعزى ئىستىلاحلارى هەم ئۆزگەرتىلىب، باشقا ئىستىلاحلار قابۇل قىلىندى، كەمىسيە تامانىدان قابۇل قىلىنغان ئىستىلاحلار قاتعى بولىب، باشقا مەكتەب كىتەبلەرىدە هەم شۇ ئىستىلاحلار عەمەلگە قويىلغۇسىدىر. كەمىسيەدە بەعزى بىر ئىستىلاحلار ئۈستىدە فىكىردە باشقالىقلار بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭ كەبى ۋاقىتلاردا هەر ئىكى تامانىنىڭ ئىلگەرى سۈرگەن ئىستىلاحىنى يازىشقا (بىتتەسىنى پەستكە، بىت ئاخىرىغا) قارار بېرىلدى؛ سىفەت - تۈرىق، فىعل - قىلىق كەبىلەر. تەجرىبە نەتىجەسىدە ئۇنىسى، يا بۇنىسى قابۇل قىلىنىب، ۋاقتى بىلەن بىتتەسى يوقالىر. بۇ يولدا مۇعەللىملەرىمىزنىڭ فىكىر ۋە ياردامىلارىنى كۈتەب قالامىز.

كەمىسيە ئىسمىدەن: ئەمىر نەجىب.

بىرىنچى سوز

بىزنىڭ تىل، ئەدەبىيەتىمىزنىڭ ئىلىك سوڭ كۈنلەرى فارغانالى عۆمەرخان زامانىدا ئېدى. تىل - ئەدەبىيەتىمىز عۆمەر-خان پەيتىدە بىردەن ياشناب كوتەرىلدى-دە، ئوندەن كېيىن سېكىن-سېكىن پەسەيە باشلادى. بارا، بارا يىقىلىشىنىڭ، يوقالىشىنىڭ ئىلىك، ئاغىر ئىلىك قارا داقىقالارىنى ئۆتكەردى، ئازغىنا پەيتدەن سوڭ تۈركىستەندە يېتىشكەن بەرىم شاعىرلار، يەرىم يازغۇچىلارنى ئېسە ئېسكى ئەدەبىيەتىمىزنىڭ سوڭ سولىۇشلارى دېب كورسەتمەك ياڭلىش بىر ئىش بولمايدىر. بۇلارنىڭ قالاملارى ئۈچىدەن توكۈلگەن جۈملەلەر بۇزۇق، سوزلەر سىنىق، فىعللەر قاراڭلىق بولىب چىقا باشلادى.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.4

ملادی 19 نچی مـولچەرنىڭ (عـەسرنىڭ) سوڭلاردا بزدە يەڭگىلەشمەك (تەجەددۇد) فكرى ئويغاندی. يەڭگى مەكتەبلەر ئاچماق، يەڭگى كتەبلەر يازماق، گەزىتلەر، جوگلەر چىقارماق ئستەدىك: ئاچدىق، يازدىق، بىراق هەنۇز تىل، ئىملا مەسئەلەرىگە ئاچىق بىلگىلى بىر يول بىرە ئالماغان ئىدىك. بۈتۈن تۈرك دۇنياسى ئۈچۈن «بىر يەلپى تىل» قابۇل ئىتمەك خايالارى بىلەن ئەۋرە بولدىق. تىلىمىزنى شۇنگە توغرى يۈرگۈزماق ئۈچۈن ئۈنۈمسىز تىرىشدىك. بۇ خايالارىنىڭ ئىشكە ئاشماغانىن بىلگەندەن كېين ئۈز تىلىمىزنى ئۈز ئىملامىزنى تۈشۈنە باشلادىق. بـۇ يولدا بىرىنچى ئادىمنى قوقانلىق «عاشوراعەلى زاهىرى» ئاتدى. ئىملا بىتكچەسىنى يازىب چىقاردى. ئۈندەن سوگرە تەشكەنتدە «چىغاتاي گورۇنگى» ئاچىلدى. «گورۇنگـە» تىل، ئىملا مەسئەلەرى بىلەن - تىرەنىرەك ماشغۇل بولـدى. تۈركىيەلىك شايىخ ۋەسفى تاماندان عـەرەبچە، فارسچاغا ئىرگەشىب يازىلغان ئىسكى عوسمانلى سـەرف، نەحۋ كىتەبىنى مەكتەبلەـ رىمىزدەن سۈرىب چىقاردىدا ئۈز تىلىمىزنىڭ قـاعدەلارىنى كىرگىزدى، تـۈركستان ئوقۇتغۇچىلارىنىڭ ئىكىنچى، ئۈچىنچى قۇرۇلتايلارىدا ئىسكى ئىملاغا قارشى كىلىڭ سۈرەتدە كۆرەش ئاچىب ئـوز فكىرلەرىنى ئـوتكەزدى. ئىسكى ئىملا ئـورنىغا يەڭگى ئىملانى ئوتكەزمەك بىلەنگىنە باغلانىب قالمادى. بىرياقدان ئۈلكەدە لاتىن حەرفلەرىنى قابۇل ئىتمەكنى ياقلاۋچىلار تـەييارلادى. تىل، ئىملا فكىرلەرىنىڭ ئىگرەسىگە يىغىلىشقانـلار، مەنە شۇندەي قىلىب بىرىنچى گەلدەگى ئىشلەرنى بىتىردىلەر. بۈتۈن تۈرك تىللەرىنى بىرلەشتىرمـەك خايـالى، خايالىغىنا بولىب قالـدى. ئىسكى ئىملانىڭ كۈللەرى كوككـە ئۈچىرىلدى.

بىراق يۇقارىدا ئەيتكەنىم كەبى بۇ ئىشلەر بىرىنچى گەلدەگى ئىشلەردىر. هەلى كورىلگـۈسى بىر كـوب ئىشلەرىمىز باردىر. بىزنى كۈتىب تـۇرادىر. ئىسكى ئىملانى يىڭدىك، كوب ياخشى. يەڭگى ئىملامىزنىڭدا ۋاقىتلىغىنا بىر نەرسە ئىكەننى بىلەيلىك. بۈگۈن هـەر تاماندا لاتىنچىلىق ئاقىمى كۈچلەنىب بارادىر. ياقىن، جـۈدە ياقىن بىر زاماندا عەرەب حەرفلەرىنى (ئىسكى، يەڭگى ئىملالارى بىلەن بىرگە) تامىرىدان ئۈزىب تاشلاسا كىرەك. بۈگۈزگە كورىنىب تۇرادىر، ئانىقدىر. لاتىن حەرفلەرىنى قابۇل ئىتمەك، قابۇل ئىتدىرمەك ئۈچۈن بۈگۈندەن باشلاب تاييارلىق كورىشمىز لازىم تىلىمىزدەگى تاۋۇشلارنىڭ، سانلارىنى، چوزغى ئورونلارىنى علمى سۈرەتدە ياخشىغىنا بىلىب ئانىقلاب قويايلىق. تىلىمىزنىڭ ئىستىعدادلى، بـاي بىر تىل بولغانىنى قىچقىرىب سـويلەدىك: «بـۇ تىل دوقتىدىر، (قويالدىر) بۇنىڭ ئورنىگە تۈركچەنىڭ ئـەدەبى بىر شىۋەسىنى ئـالايلىق» دىگەن تىل بىلمەسلەر بىلەن كورەشدىك، ئۇلارنى يىڭدىك. بىراق هەنۇز تىلىمىزنىڭ بىلگىلى قاعدەلارىنى مايدانغا قويا ئالمادىق. يازغۇلارىمىزنىڭ شەكلىگە «بىرلىك» يەڭگى يازغۇچىلارىمىزغا قولايلىق بىرمـەك ئۈچۈن تىلىمىزنىڭ قاتعى قاعدەلارىنى بىلـدىرىش كىرەك. هەممەدەن بۇرۇن ئـۇ قاعدەلارنى ئـوزىمىزنىڭدە بىلىشىمىز لازىمدىر. علمى

ئاختارىشلار بولماغۇنچا بۇنلەرنىڭ بىرتەسى هەم، بولغۇسى ئىمەسدىر. بىلەمىز: بىزنىڭ شەھەرلەرىمىز يۈزلەب يىللەردەن بىرى عەرەب، فارسى ئەدەبىياتىنىڭ حۆكمى ئاستىدا ياشايدىر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزدە شەهەر تىلى بۇزىلغاندىر.

تىلىمىزنىڭ ساف شەكلىنى دالاداغى ئىل - ئويماقلارىمىزدا كورە ئالامىز. دالادا ياشاغان ئىل - ئويماقلارىمىز ئاراسىدا ئۇنلەرنىڭ جان ئازۇغى بولىب تۇرغان داستانلار، ئىرتەكلەر، مەتەللەر، لەپەرلەر، ئاشۇلالار قوشۇقلار بار. شۇنلەرنىڭ هەممەسىنى بۈيۈك بىر دىققات بىلەن، خالق ئاغزىدان چىققانى كەبى يازىب ئالىش كىرەك. ئىل - ئولۇس ئاراسىدا يازۇ دايىراسىغا كىرگەن زۇفنۇن، سايقالى، يۇسۇف بىك كەبى داستانلار بار. ئەحمەت يەسەۋى، قۇل سۇلەيمەن حىكمەتلەرى، رابغۇزى قاسەسۇل ئەنبيەسى، مەشرەب، مۆۋەيدە غازاللارى «دورىبىك» ناۋايى، بابىر، بايقارا، لۇتفى، مىرحەيدەر، مونس، عومـەر- خان، فەزلى، گۈل - خانى كەبى ئەرىستوكرەت شاعرلارىمىزنىڭ ئەسەرلەرى بار. قوتادغۇبىلىك، «هەبەتول حاقايىق» «دىۋان لۇغات تۈرك»، «مـۇقاددىماتول ئەدەب» كـەبى ئىسكى ۋاسىقالار بـار. شۇنلەرنىڭ هەمـەسىنى قىلىپ قىرىق يـارىب تىكشىرەيلىك، بىر بىرىگە سالىشتىرىب، كىلىشتىرىب، تىكلى، تۈبلى نەتىجەلەر ئالايلىق، مەنە شۇ يولدا، شۇشەكىلدە ياراقلانىب مايدانغا چىققانىمىزدا كورىلگەن ئىشلەر، ئالىنغان نەتىجەلەر علمى بـولىب چىقادىر. كىمسەنىڭدە لام - مىم دىيىشگە يول قالمايدىر.

بۇ ئىشلەرنىڭ قولاي بولماغانى بىلگىلى. بۇنلەر بىر كىشىنىڭ قولىدان كىلمەيدىر. بۇ يولدا تىرىشمەك يەڭگى چىققان يىگىت يازغۇچىلارىمىزنىڭ هەمـەلەرىگە تـۈشەدىر. يەڭگى ئۆزبىك ئـەدەبىياتىگە علمى بىر ئاساس بىرمەك، ئـۇنگە زامانى مـەدەنى بىر بارلىق باغىشلاماق ئۈچۈن مـەنە شۇ يوللارغا بـات كىرىشمەك هەممەمىزگە لازىمدىر. بۇ ئىشلەرنىڭ تۈگەل نەتىجەسىنى كۈتىب تۇرىش هەم يارامايدىر. بۇ ئولۇغ بىنانىڭ، بۇ ئەدەبىيات مەدرەسەسىنىڭ بىرىنچى تاشىنى تىزلىك بىلەن قويماق لازىم، مەنەشو فكرلەرگە بىرىلەمدە، مىن تىل قاعدەلارى توغرىسىدا قولـدا بولغان نەرسەلەرنى تۈزىب، تىرمـب شـو بىتىكچەنى چىقاردىم. ئـۇ، بىر ساباق بىتىگى ئىمەس مـوتالاعا كىتەبىدىر. تىلىمىز توغرىسىدا تۈگەل، بىر نەرسە ئىمەس، باشلانغىچدىر. تەئلىف ئىمەس تەجرىبەدىر، بـۇنى سارالاماق، تۈزەتمەك كىلگەندەك يۇمشەلەرى يىگىت كۈچلەرىمىزنىڭ جانلى تىبرەنىشلەرىنى كۈتەدىر.

فطرەت.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 4

تىلىمىزنىڭ تارىخى ئاقىمى

ئورۇسلار تۈركىستانگە كېلمەسدەن بىر ئىكى مولچەر (ئەسىر) بۇرۇنراقدان ئالىب سوڭ كۈنلەرگەچە بىزنىڭ يالپى (ئومۇمى) بىر ئاتىمىز يوق ئىدى.

ئۆزبېكلەر تۈركىستانگە كېلىب چىغاتاي خۇكۇمەتى سانالغان تىمۇرىلەرنى قوۋغاندان سوڭ ئۇنىسىز ھەم خالىق ئاراسىغا تۈزۈك سىڭمەگەن «چىغاتايلىق» ئونۋانى ئارادان چىقارىلا باشلادى. بۇنىڭ جايىغا قابىلا ئونۋانلارى خاللىق، بېكلىك ئونۋانلارى يېرلەشدى.
ئورۇسلار كېلگەندەن سوڭ سارت ئونۋانى ئومۇملەشە باشلادى. بىراق «سارت» سوزى (ئەرەبلەرنىڭ ئەجەم سوزىگە ئوخشاب) تۈرك بولماغانلارغا تاقىلا كېلگەن ئىدى. مىللى ئويغانىشىمىزنىڭ باشىدا تۇرغانلار بۇ ئونۋاننى قابۇل ئېتمەدىلەر «سارت» سوزى يوقدىر- دېب قىچقىرا باشلادىلار. تۈرك، مۇسۇلمان، تۈركىستانلى كەبى ئونۋانلارنى ساقلاماقچى بولدىلار.

بۇيۈك ئىنقىلابدان كېيىن بۇ ئونۋانسىزلىقدان قۇتۇلماق ئىحتىياجى بۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆزىنى كورسەتدى. ھەر كىم «بىز كىم بولامىز؟»- دېب ئۆز ئۆزىدەن سوراي باشلادى، «ئۆزبېك» ئونۋانى يارارلىق كوريلدى، قابۇل ئېتىلدى، تۈرلى ئىعتىرازلارغا قاراماسدان بۇكۈن بۇ ئونۋان حاياتقا ئارالاشىب قالدى.

بىز مەنە شۇندەي ئونۋاندان، ئونۋانغا ئاغدىرىلا تۇرغاندا بۇرۇنغى ئونۋانىمىز بولغان «چىغاتاي» سوزى ئەدەبىيەتىمىزدەگىنە ئۆز كۈچىنى ساقلاب كېلدى، ئۆزىمىز تۈركىستانلىك، ماۋارا- ئۇننەھرلىك، مۇسۇلمان، سارت بولا تۇرغان پەيتلەردە تىلىمىز «چىغاتاي تىلى» ئەدەبىيەتىمىز «چىغاتاي ئەدەبىيەتى» بولىب قالدى. بۇ «چىغاتاي تىلى» قانداي تىلدىر؟ تۈركچەنىڭ قايسى شۇعبەسىگە كىرەدىر؟ تارىخى نوچۇ كىدىر؟ شۇنى كورىب ئوتىشىمىز كېرەك.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

ھىجرى (461)دە قاشقارلى «مەحمۇد ئىبنى خۇسەيىن» ناماندان يازىلغان «دىۋانو لۇغاتى تۈرك»[1]) نىڭ كورسەتىشىگە قاراغاندا ھىجرى بېشىنچى مولچەردە (ئەسىردە) تۈرك تىلى ئىكى بۈيۈك تارماققا ئايرىلغان. ئارالاردا سەرفچەدە، لۇغاتچادا ئەنچەگىنە ئايرىما بولغان. بۇ ئىكى تارماقنىڭ بىر «دىۋانى لۇغات»نىڭ ئەيتىكەنىگە كورە- «ئوغۇز تۈركچەسى»، بىرى ئىسە «خاقانى تۈركچەسى» ياساداچا «تۈركچە» دىر. ئومۇمى تۈرك تىلىنى شارق تۈركچەسى، غارىب تۈركچەسى دېب ئايىرماقنىڭدا ئاساسى «دىۋانى لۇغات»نىڭ شۇ سوزلەرىگە يارىب تىرەلەدىر. بۇكۈن شارق تۈركچەسى دېگەنىمىز تۈركچە «ئوغۇز تۈركچەسى»گە مۇقابىل، ئۇنىگە «ياندا» بولغان شۇ خاقانى تۈركچەسىدىر.

«دىۋانى لۇغات»نىڭ سوزىگە كورە بۇ خاقانى تۈركچەسى تۈركلەرنىڭ رەسمى، ئەدەبى تىللەرى ئېمىش، تۈرك تىللەرىنىڭ ئېڭ «فەسىح»ى ھەم شۇ ئېمىش. خاقانى تۈركچەسى «جىگىل – چىگىل»، تخسى- توخسى» (يەعنى قارلوق) تۈركلەرنىڭ شېۋەسى ئېمىش. «بالاساغون»، «تاراز»، «مەدىنەتۇل بەيزە»دە ياشاغۇچىلار سوغدچا گەپىرسەلەر ھەم، خاقانى تۈركچەسىنى بىلەر ئېمىشلەر.

«ئىسپىنجاب»[2]) دەن بالا ساغۇنغاچا يايىلىب «ئارغۇ» ئولكەسى سانالغان جايلاردا ھەم، خاقانى تۈركچەسىنىڭ بىر ئاز بۇزىلغان شەكلى ئىشلەتىلەر ئېمىش، قاشقارنىڭ شەھەر تىلى ھەم، شۇ خاقانى تۈركچەسى ئېمىش. ئويغۇرلار ھەم خاقانى تۈركچەسى بىلەن سوي- لەشەر ئېكەنلەر، بىراق ئۇنلەرنىڭ سوزلەرىگە ماخسۇس شېۋەلەرى ھەم بار ئېمىش.

ھىجرى (426)دە، يەعنى «دىۋانى لوغات»دان تورت يىل گىنە بىرۇن قاشقاردا يازىلغان «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن، قاشقار تىلىدە يازىلغانى مەعلۇم بولغان «ھەبەتۇل حاقايىق»نىڭ شۇ «خاقانى تۈركچەسى» بىلەن يازىلغانى «دىۋانى لۇغات»نىڭ يۇقارىدا يازىلغان سوزلەرىدەن ئاچىق ئاڭلاشىلادىر.

«دىۋان لۇغات»دا «ئارغۇ» ئولكەسىدەن سانالغان «سايرام»دان چىققان ئەحمەت يەسەۋى حىكمەتلەرىنى ھەم، شۇ دايرەنىڭ بىر ئاز بۇزۇق شېۋەسىگە كىرگىزىشكە توغرى كېلەدىر.

[1]) 1333 ئىستانبولدا ماعارىف نازاراتى تاماندان باسىلغان بۇ مۇھىم كىتابنىڭ باسما بىر نۇسخاسى، تاشكىندە «توران» كۇتۇبخاناسىدا باردىر.

[2]) تەرەز، (تىراز) بۇكۈنگى ئەۋلىيەئاتە شەھەرىدىر. «ئىسپىجاب» بىلەن «مەدىنەتول بەيزە» بۇكۈنگى «سايرام»دىر. «بالا ساغون» ئەۋلىيەئاتەنىڭ شارقى شىمالىدا ئېسكى بىر شەھەر ئېكەن، بۇكۈن ئىزى قالماغاندىر.

شارق تۈركچەسىنىڭ بۈتۈن قابىلا شېۋەلەرى ئۈستىدە ئومۇمى ئەدەبى، رەسمى بىر شېۋەنىڭ بارلىغى ھەم ئۇ شېۋەدە ئەنچەگىنە نەرسەلەر يازىلغانى، يۇقارىداغى ئىزاھاتدان مەعلۇم بولادىر. بۇ شېۋەنى «خاقانى تۈركچەسى» دېب ئاتاماقىقا ئېڭ ئېسكى بىر زاماندا قاشقاردان چىققان تىل غالىمى «مەحمۇد»نىڭ سوزلەرىگە تايانىب ئوزىمىزنى ھاقلى تاپامىز.

يالغىز تۈرك دۇنياسىنىغىنا ئېمەس، ئاسيانى قورقىنچ بىر سۇرەتدە قايناتىب؛ تىترەتىب يۇبارغان چىنگىز ئىستىلاسىدان سوڭ ئورتا ئاسيادا خان بولغان «چىغاتاي»غا نىسبەت بېرىلىب ئورتا ئاسيا ئەدەبى تىلىگە چىغاتاي تىلى ۋە ئۇ شېۋەدە يازىلغان نەرسەلەرگە عومۇمەن چىغاتاي ئەدەبىيەتى دېيىلەدىر. چىغاتاي ئەدەبىيەتى بىلەن خاقانى ئەدەبىيەتىنى بىر بىرىگە چاقىشتىرىب قاراساق خاقانى تۈركچەسىنىڭ «چىنگىز» چىقىشى بىلەن باشقا شېۋەلەرگە ئارالاشىب ئىسلام ـ ئىران تەئسىرەتى ئاستىغا ھەم، ئەنچەگىنە كىرە قالىب چىغاتايچا عونۋانىنى ئالغانىن كورمەك مۇمكىندىر.

خاقانى تۈركچەسىدە قابىلا شېۋەلەرىنىڭ ئۈستىدە تۇرغان ئەدەبىلىك حالى بار. «دىۋان لۇغات»نى يازغان قاشقارلى مەحمۇد بۇ شېۋەگە خاقانى تۈركچەسى دېگەنى كەبى ئارا ـ سىرە يالغىز «تۈركچە» دېب ھەم، قويادىر. بۇ حاللارنى بىز چىغاتاي تۈركچەسىدە ھەم، كورەمىز. چىغاتايچا، ئورتا ئاسيادا ياشاغان تۈركى قابىيلا شېۋەلەرىنىڭ ھەممەسىدەن يۇقارى تۇرغان ئەدەبى، رەسمى بەينەل قابىيلاۋى بىر تىلدىر. ناۋايى كەبى چىغاتاي شاعىرلارى ئوزلەرىنىڭ بۇ ئەدەبى شېۋەلەرىگە ساداچا «تۈركچە» ئاتىنى بېرگەنلەر.

چىغاتاي ئەدەبىيەتىنىڭ ئېڭ بىرىنچى ئەسەرى سانالغان «رابغۇزى قاساسۇل ئەنبىيەسى»نىڭ شېۋەسى «قۇتادغۇبىلىك»، «ھەبەتۇل حاقايىق» كەبى خاقانى تۈركچەسىدە يازىلغان كىتەبلەرىنىڭ شېۋەسىنى ئېسلەتەدىر. زاتان چىغاتاي تۈركچەسى ئوزىدەن يۈزلەب يىل بۇرۇن حۇكۇم سۈرگەن بىر ئەدەبى شېۋەنى ئاز ۋاقتدا تۈبدەن يوقاتىب ئۇنىڭ جايىنى ئوزى ئالالماس ئېدى.

مەنە شۇ دەلىللەرگە تايانىب ئەيتە ئالامىز كىم: چىغاتاي تۈركچەسى، چىغاتاي ئەدەبىيەتى؛ خاقانى ئەدەبىيەتىنىڭ (قاشقاردان ھىراتقاچا بولغان) يولى ئۈزۈن يىلى كوب بىر سەفەر نەتىجەسىدە ئوزگەرىب، ئىسلام ـ ئىران تەئسىرى ئاستىدا قالغان ئىكىنچى بىر شەكلىدىر.

مەنە شۇندەي بولىب مايدانغا چىققان چىغاتاي تىلى كۆن سايىن ئىران، عەرەب تەئسىرلەرىگە بېرىلىب مۇسۇلمانلاشا باردى. ناۋايى زامانلارىدا ئېسە ئېمدى عەرەب، فارىس سوزلەرىگە تولىب قالغان ئېدى. شۇندەي بولسا ھەم، ئېسكى نۇفۇزىنى، ئېسكى كۆچىنى يوقاتمادى. عەرەب فارىس ئەدەبىيەتىدەن قالىشماق ئىستەمەي يۈرە بېردى. يالغىز ئورتا ئاسيادا ئېمەس، بۈتۈن تۈرك دۇنياسىغا يايىلدى. تاتار تىلىگە بىر كوب يىللەر جان ئازۇغى بولا كېلدى. (1)

عوسمانلى ۋە ئازاربايجان تۈركلەرى ھەم، بۇ ئەدەبىيەت بىلەن ماشغۇل بولدىلار، بۇ شېۋەدە شىعرلەر يازدىلار، چىغاتاي لۇغاتلارى ياسادىلار (2).

چىغاتاي ئەدەبىيەتىنىڭ «ئالتۇن دەۋرى» سانالغان ناۋايىلار پەيتىنىڭ سوڭ كۈنلەرىدە ئوزبېك خانى «شايبانى تۈركستەنگە يۈرۈش يېتدى. چىغاتاي خانلارىنى، شۇنلەر قاتارىدا مەشھۇر بابىر مىرزانى يېڭىب، تۈركستەندەن قوۋدى. تۈركستەندە ئوزبېك ئىداراسى قۇردى. ئوزبېك خانلىقلارى زامانىدا ھەم، ئورتا ـ ئاسيا ئەدەبىيەتى چىغاتاي ئەدەبىيەتى بولىب قالدى. شايبانى خانىنىڭ ئۇرۇش داستانى ئاتاقلىق چىغاتاي شاعىرى مەحەممەت سالىح تاماندان يازىلدى. قوقان خانى عومەرخان تېگرەسىگە يىغىلغان شاعىرلارنىڭ ھەممەلەرى ناۋايىنىڭ سادىق شەگىردلەرى بولىب قالدىلار. بۇحال زامانىمىزغاچا داۋام ئېتدى.

سوڭ كۈنلەردە ھەر تاماندان ئوزبېك ئەدەبىيەتى ئاتالغان ئىش قىلىب ئوزبېكنى بارلىق دۇنياسىغا چىقارماق ئىستەگەن بىزنىڭ ياش، يەنگى ئەدەبىيەتىمىزگە كېلگەندە بۇ ھەم ئوزبېكنىڭ ئاساسلارىنى، كېرەكلى ماددالارىنى يەنە چىغاتاي ئەدەبىيەتىدەن ئالدى، ھەمدە ئالادىر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ كۈنگى ئوزبېك ئەدەبىيەتىنى؛ «چىغاتايچا»نىڭ مەدەنىيلەشىب بۇ كۈننىڭ سوراغلارىغا جاۋاب بېرمەك ئىستەگەن، عەرەب، فارىس سوزلەرىدەن ئوزاقلاشىب ئېلگە ياقىنلاشماق ئىستەگەن باشقا بىر شەكلىدىر ـ دېسەك حاقىقاتدان ئايرىلغان بولمايمىز.

1) ع. عەزىز، ع. رەحىملەر تاماندان يازىلغان «تاتار ئەدەبىيەتى تارىخى»نىڭ بىرىنچى جىلد، بۈرۈنغى دەۋر، ئىكىنچى بولەگىنى ئوقۇڭىز.

2) ئابوشقا، شەيخ سۇلەيمان لۇغاتلارى عوسمانلى تىلىدە يازىلغاندىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.4

ئۈنلى ۋە ئۈنسز تاۋىشلار

1 — ئ، ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، س، ش، غ، ف، ق، ك، گ، ل، م، ن، ۋ، ھ، ى.

2 — ا، ە، و، ۇ، ې، ى.

يۇقارىدا بىرىنچى راقام بىلەن كورسەتىلگەن 24 ھەرىف ئۈنسىز تاۋىشلاردىر. ئىككىنچى راقام بىلەن كورسەتىلگەن ئالتى ھەرىف ئېسە، ئۈنلى تاۋىشلاردىر. (تولا، قىسقا ئۈستە، تولا، قىسقا ئوتتۇرا)

يۇقارىداغى يىگىرمە تورت ئۈنسىز تاۋىشلاردان ئۈچتەسى بولغان «ھ، خ، ف» تاۋىشلارىنى تۈركچەدە كوب ئۇچراتىب بولمايدىر. شونىڭ ئۈچۈن بۇنلەرنىڭ تۈب تۈركچە تاۋىشلاردان بولماغانى ئەيتىلەدىر. بۇنلەرنىڭ يات تىللەردەن تۈركچەگە كىرىب قالغانى داۋا قىلىنادىر.

«دىۋان لۇغات»دا ھەم «ھ» تاۋىشىنىڭ تۈركچەدە بولماغانى ياتلاردان كىرگەنى يازىلىب «ف، خ» تاۋىشلارىنىڭ ئەسىل تۈركچەدە بارلىغى ئەيتىلگەن بولسا ھەم، بۇتۈن كىتەبىدە «ف» لىك، «خ» لىك سوزلەرگە ئۇچراش مېنىگە ئاز نەسىب بولدى.

بۇ يىگىرمە تورت تاۋىش ھەرفىدەن باشقا «ع، ح» ھەرىف-لەرىنىڭ ھەم، ئەرەبچەدەن ئوزبېكچەگە كىرىب قالغانىنى بۇ كۈنگى ئىملاچىلارىمىز سويلەب تۇرالار. قابۇل ئېتىلسە تاۋىش ھەرفلەرىمىز يىگىرمە ئالتى بولادىر.[1]

1) „ع، ح“ ھەرىفلەرىمىزنىڭ يەنگى ئوزبېك ئەلىفباسىگە كىرمەي قالغانلارى ئۇلەرنىڭ بىزنىڭ تىلىدە بولماغانىنى كورسەتەدىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/1135.4

يوغانلىق، ئىنگىچكەلىك

بىزنىڭ تىلىمىزيالپى تۈرك تىلىنىڭ بىر تارماغىدىر، تۈرك تىلىدە بولغان ئاساسى حاللارنىڭ بىزنىڭ تىلدە ھەم بولىشى تەبىعىدىر.

تۈرك تىلىنىڭ بۇتۈن تارماقلارىدا بولغانى كەبى بىزنىڭ تىلدە ھەم، سوزلەر ئەھەڭ ئىعتىبارى بىلەن يوغان، ئىنگىچكە بولىب ئىككىگە ئايرىلادىر.

بۇ ئەھەڭ مەسئەلەسىنى ئېسكى يازما ئەسەرلەردە كوب كورە ئالغانىمىز كەبى، دالادا ياشاغانلار ئاراسىدا ھەم كوبرەك ئۇچراتمەك مۇمكىندىر. فارس ئەدەبىيەتى، مەدرەسە تەجۋىدى تەئسىرى بىلەن بۇزىلغان شەھەر شېۋەلەرىدە بۇ حالنى كورمەگەنىمىز بىلەن بىزنىڭ شېۋەدە يوغانلىق، ئىنگىچكەلىك ئەھەڭگى يوقدىر دېب بولمايدىر. يوغان سوزلەر بىلەن ئىنگىچكە سوزلەرنىڭ ئايىرماسى شۇندەيدىر:

1 — يوغان سوزدە «ك، گ، ې، ە،» ھەرىفلەرى بولمايدىر.

2 — ئىنگىچكە سوزدە «ق، غ خ، ا،» ھەرىفلەرى بولمايدىر.

قولىمدا سوگىنى تاش قالدى
كوڭلىمدە سوگىنى ئىنتىلمەك
كوزىمدە سوگىنى ياش قالدى
كۆچىمدە سوگىنى تالپىنماق (چولپان)

يۇقارىداغى شىعردەگى: «قولىمدا، سوگىنى، تاش، قالدى، ياش، تالپىنماق،» سوزلەرى يوغان بولىب «كوڭلىمدە، كوزىمدە، ئىنتىلمەك، كۆچىمدە» سوزلەرى ئىنگىچكەدىر.

يوغان سوزدەن ياسالغان بۇتۈن سوزلەر يوغان بولادىر. ئىنگىچكە سوزدەن ياسالغان بۇتۈن سوزلەر ئىنگىچكە بولادىر:

«سىنا» سۆزى يوغان بولغانى ئۈچۈن بۇندەن ياسالغان «سىناماق، سىنىغان، سىنىق» سۆزلەرى هەم يوغاندىر. «مىنا» سۆزى ئىنچىكە بولغانى ئۈچۈن بۇندەن ياسالغان «مىنىەك، مىنىگەن، مىنەك» سۆزلەرى ئىنچىكەدىر.

مەنە شۇنىڭ ئۈچۈن «سىنىدى، مىنىدى» كەبى يوغان — ئىنچىكە حەرىفلەرى بولماغان سۆزلەرنىڭ يوغانلىق — ئىنچىكەلىكلەرىنى ئۇلەردەن ياسالغان سۆزلەردەن ئاڭلاماق مۇمكىندىر.

تاۋىش ئۆزگەرىشلەرى

1 — ئوغول، ئورۇن، كوڭۇل بۇيۇر! سۆزلەرىدەن هەر بىرى ئىككى بوغۇملى (ئىككى هىجالى)دىر. هەر قايۇ بوغۇنى ئوتۇرۇلى بولۇب، ئىككىنچى بوغۇنلارى ئۈچ تاۋىشلىقدىر. مەنە شونلەرىنىڭ سوڭ تاۋىشلارىغا يەنە بىر ئالتىنچى تاۋىش قوشقاندا ئو-غۇ-لىم، ئو-رۇ-نىم، كو-ڭۇ-لىم، بۇ-يۇ-رۇق شەكلىدە، يەعنى ئۈچ بوغۇنلى سۆزلەر بولىشى كېرەك ئىكەن، شۇنداي بولمايدىر. بۇنلەر ئارالارىداغى بىر چوزغىنى يوقاتىب ئوغلىم، كوڭلىم، ئورنىم، بۇيرۇق شەكلىدە، يەعنى يەنە ئىككى بوغىنلىق سۆزلەر بولۇب قالادىر.

بۇ، ئەلبەتتە، تىلىمىزنىڭ يېڭىللىك ئىستەگەنىدەن چىقىب قالغان بىر حال. بۇ حال يازۇلارىمىزدا بار. يۇقارىداغىلارغا ئوخشاغان كوب سۆزلەرنى يازغۇچىلارىمىز هېچ نەرسە سېزمەسدەن شو يولغا توغرى كېلتىرىب يازالار. بىراق بۇ حال عۇمۇمى بىر قاعىدا بولۇب قابۇل ئېتىلمەگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن هەر سۆزدە يۈرگىزىلمەيدىر.

2 — پ، ت، چ، خ، ق، ك، س، ش.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 7K/135-4

بۇ سەككىز تاۋىش «تۇرغۇن» (چوزغىسىز) بولغاندا بۇنلەرگە يابىشغۇچى (د) (ت) گە (غ) (ق) غا، (گ) (ك) گە ئەيلەنىب ئېشىتىلەدىر.

(ئالدىم، قالدىم، يازدى، ئوقۇدىلار) سۆزلەرىدەگى (د) (تاشتىم، ئاچتىم، تاقتىم، باستىلار، ئىكتىلەر، تاپتى) سۆزلەرىدە (ت) بولۇب ئېشىتىلەدىر، بىراق (د) حەرفى يازىلادىر.

(بازارغا، ئالغا، بارغان، يازغان، ئالغۇچى) سۆزلەرىدەكى (غ) تاۋىش (باققا، ئاتقان، ئاسقۇچى ئاچقۇچى) سۆزلەرىدە (ق)غا ئەيلەنىب ئېشىتىلەدىر.

(بىلگەن، بېرگەن، ئۆيگە ئىلگە) سۆزلەرىدەگى «گ» تاۋىشى (ئېشىتكەن، تېشىكەن ئىچكەن، ئوتكەن، ئىشكەم سۆزلەرىدە (ك) بولۇب ئېشىتىلگەنى كەبى، بىراق بۇلەردە هەم «غ، گ» يازىلادىر.

3 — بىر «ق» بىلەن بىر «غ» يا ئىككى «غ» تاۋىشى بىر سۆزدە بولسا ئىككىسى هەم «ق»غا ئەيلەنىب ئېشىتىلەدىر. هەممەدە «ق» حەرفى يازىلادىر: باغ+غا = باققا، ئاياغ+غا = ئاياققا كەبى.

4 — سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇنىدان سوڭرا كېلگەن تۇرغۇن (ساكىن) «ق» بىلەن «ك» كېتىمدەن باشقا بىر حەرفگە قوشىلغاندا «غ»، «گ» بولادىر. توپراق — توپراغىم — ئاياق — ئاياغىم، تىلەك، تىلەگىم كەبى.

5 — «نىمە» سۆزىنىڭ يېڭىللەشكەنى بولغان «نې» سۆزى ئېيتمەك، ئىشلەمەك، ئەيلەمەك، فىعىللەرىگە قوشىلغاندا ئارادىغى «ئ» تاۋىشى كېتەدىر. نې — ئۈچۈن = نېچۈن، نې ئىشلەدىڭ = نېشلەدىڭ، نې — ئېتەي = نېتەي. نې — ئەيلەدىڭ = نەيلەدىڭ.

«زالىم فەلەك فىراقىڭغا سالدى مېنى نېتەي» (ناتىس)
«روخ ناجىب كوزدەن نىھان بولسا پەرىدىك نەيلەيىن»
(موتىبى)

سوز ۋە ئۇنىڭ تۈرلەرى

بىز ئۇشۇنەمىز، ئويلايمىز، مېيەمىزدە بىر «ئوي» تۇغادىر. شو ئويىمىزنى باشقالارنىڭ ھەم مېيەلەرىگە ئوتكەرمەك، ئۇنلەرگە ئويىمىزنى بىلدىرمەك ئىستەكەچ ئۇنلەر بىلەن گەپىرىشكە توغرى كېلەدىر.

دېمەك: مېيەلەرىمىزدە تۇغقان «ئوي»نى بىر-بىرىمىزگە بىلدىرمەك ئۇچۇن ئېڭ بۈيۈك قورالىمىز «گەپ»دىر.

ئوزىڭىز ئويلاساڭىز، ھايۋانلاردان بىرىنى (ئاتنى) ئويلاساڭىز، بىردە ئۇ ھايۋان ئۇستىگە بىرلەشمەك ئۇچۇن بولغان تىبىرەنىشىڭىزنى ئويلاساڭىز، ئۈچ ماعنا ئويلاغان بولۇرسىز. بۇ ئۈچ ماعنانى بىرلەشتىرىب، بىر-بىرىگە باغلاب ئوزىڭىزنىڭ ئاتقا مىنگەنىڭىزنى ئويلاغاندا مېيەڭىزدە بىر «ئوي» تۇغقاندىر. شو ئوينى بىر كىشىگە بىلدىرمەكچى بولغاچ «مەن ئات مىندىم» دېب قوياسىز كىم، بۇ ئەيتكەنىڭىز بىر «گەپ» دىر. كورىلەدىر كىم، يۇقارىداغى ئويدا ئۈچ ماعنا بولغانى كەبى ئۇ ئوينى بىلدىرگۈچى «گەپ»دە ھەم ئۈچ سوز بار، «مەن، ئات، مىندىم»

دېمەك «ھەر ماعنانى بىلدىرمەك ئۇچۇن بىر سوز» كېرەكدىر.

ئىش شۇندەي بولغاچ:

ماعنانى بىلدىرمەك ئۇچۇن ئەيتىلگەن ھەر بىر تاۋىش تودەسى بىر «سوز» دىر.

سوز يېتتى تۈرلىدىر: ئات، سۇفەت، فىعل، *) ئالماش، كومەكچى، قوشىمچا، سوزلەرى.

«قوياش، بولوت، ياغاچ، تېمىر، ئەحمەت» دېگەنىدە شو سوزلەرنىڭ ھەر بىرى بىزگە بىر نەرسەنى ئىسلەتەدىر. باشقاچا ئەيتكەندە بو سوزلەرنىڭ ھەر بىرى بىزگە ئىسلەتكەنى نەرسەنىڭ ئاتىدىر. بىلدىرگەنى ماعناغا ئات بولىب ئاتالغان سوز «ئات»دىر.

ئات ماعناسىنىڭ ئوتاش كوزگە كورىنەرلىك نەرسە بولىشى لازىم ئېمەس. جان، عىشق، ئىس، موڭ، قايغى، زولوم كەبى ماعناسى كوزگە كورىنمەس «ئات»لار ھەم باردىر.

«قىزىل ئالما، قارا تاختا، ئوزون ياغاچ، يىراق كېنت» دېگەنىدە «ئالما، تاختا، ياغاچ، كېنت» سوزلەرىنىڭ بىرەر «ئات» ئېكەنىنى بىلەمىز. شو ئاتلارنىڭ «ئوچۇكلىك»لەرىنى ئاڭلاتماق ئۇچۇن «قىزىل، قارا، ئوزون، يىراق» سوزلەرى ئۇنلەرگە قوشىلغاندىر. بىر ئاتنىڭ «ئوچۇكلىك»ىنى ئاڭلاتماق ئۇچۇن ئۇنىڭ باش تامانىغا كېلتىرىلگەن سوزىگە «سۇفەت»، ۋە شو ئاتنىڭ ئوزىگە «سۇفەتلى» دېيىلەدىر.

يازدىم، ئوقودىم، بارارمىز، كېلەرسىز.

يۇقارىداغى تورت سوزنىڭ ھەر بىرىنى ئالىب بولەكلەب كورەيلىك:

ياز-دى-م، ئوقو-دى-م، بار-ار-مىز، كېلەر-سىز كورەمىز كىم، ھەر بىر سوزىمىز ئۈچكە بولىندى. بولەكلەرنىڭ بىرىنچى بولەكلەرى بىرەر ئىشنى، ئۈچىنچى بولەكلەرى شو ئىشنى ئىشلەگەننىڭ سويلەگۈچىگە نىسبەتىنى، ئىككىنچى بولەكلەرى ئېسە شو

*) ئەعلى - قىلمىق سوزەتنى - تورنىق دېب ئېيتسە ھەم بولادىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.4

ياساما ئاتلار ئېسە شۇنلەردىر:

ئورۇن ئاتى: بىر نەرسەنىڭ ئورنىنى بىلدىرمەك ئۈچۈن شۇ نەرسەنىڭ ئاتىغا «لاق» قوشىلادىر. ئاۋلاق، تاشلاق، قۇشلاق، ئوتلاق كەبى.

«خوجاندنىڭ ئاۋلاق، قۇشلاغى كوبدىر» (بابىر ناما)

بىر ئىشنىڭ بولاتۇرغان ئورنىنى بىلدىرمەك ئۈچۈن شۇ ئىشنىڭ «ئوزەك» ىگە (بۇيرۇقىغا) «ئاق» قوشىمچاسى قوشىلادىر. ياتاق، يالاق، باتقاق كەبى.

قۇرال ئاتى: بىر ئىشنى قىلماق ئۈچۈن قۇرال بولغۇچى نەرسەنى بىلدىرگەلى، ئوزەككە غىچ، قىچ، گىچ، كىچ قوشىلادىر: ئاچقىچ، ئۇچقىچ، ساۋاغىچ، سۇرگىچ كەبى.

«ئوزەك» كە «غى ـ گى» قوشىلغاندا هەم قۇرال ئاتى بولادىر: سىپىرگى، ئۆزەنگى، چالغى كەبى.

«ئوزەك» كە «اق ـ ەك» قوشىلغاندا هەم قۇرال ئاتى بولادىر: پىچاق، تاياق، ئوراق، قايراق، قورشاق، كۆرەك، ئېلەك، ئېمزەك كەبى.

سوزگە «چاق ـ چەك» قوشىلغاندا هەم قۇرال ئاتى بولادىر: يارغۇچاق، ئويۇنچاق، قوغۇرچاق، بىلەنچەك، كەبى.

ئىش ئاتى: 1) «يازدىم» «كېلدىڭ» كەبى سوزلەرنىڭ فىعل ئېكەنلىكلەرىنى، هەر فىعلدە ئىش ئىشلەگۈچى، هەمدە زامان ماعنالارى بارلىغىنى يۇقارىدا كورگەن ئېدىك (14 نچى بيت).

«يازدىم» فىعلدە بولغان ئىشنىڭ ئاتى «يازماق»، «كېلدىم» فىعلدەگى ئىشنىڭ ئاتى «كېلمەك» دىر.

كورىلەدىركىم: بۇ تۈرلى «ئىش ئاتى» ياساماق ئۈچۈن «ماق ـ مەك» قوشىلادىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

بۇيرۇققا «ماسلىق ـ مەسلىك» قوشىلسا يۇقارىداغى «ئىش ئاتى» نىڭ بولماسلىقلارى حاسىل بولادىر: يازماسلىق، كېلمەسلىك، ئوقۇماسلىق، كورمەسلىك كەبى.

2) بۇيرۇققا «ش» قوشىب ئىككىنچى تۈرلى «ئىش ئاتى» ياسالادىر: «بىلىش، ئوقۇش، يازىش، چاپىش» كەبى.

3) بۇيرۇققا «ىم» قوشىب ئۈچىنچى تۈرلى «ئىش ئاتى» ياسالادىر: «بىلىم، ئۆنىم، چىقىم، تېرىم» كەبى.

4) بۇيرۇققا «غۇ ـ گۇ» قوشىلىب تورتىنچى تۈرلى «ئىش ئاتى» ياسالادىر: «يازغۇ، كېلگۇ، كۆلگۇ، ئالغۇ، بېرگۇ» كەبى. بۇيرۇقنىڭ كېيىندە چوزغى بولسا «ۋ» قوشىلادىر: سايلاۋ، ئاڭلاۋ، تىلەۋ كەبى.

5) بۇيرۇققا «ىنچ» قوشىلىب بېشىنچى تۈرلى «ئىش ئاتى» ياسالادىر: ئىشانىچ، قورقۇنىچ، قۇۋانىچ، ئوكۇنىچ، كەبى. بۇ تۈرلى «ئىش ئاتى» نى هەر سوزدەن ياساب بولمايدىر. ئېشىتىلگەن سوزلەرگە ماخسوس بولىب، يەڭىدەن ياسالمايدىر.

6) بۇيرۇققا «قىن ـ غىن» قوشىب ئالتىنچى تۈرلى «ئىش ئاتى» ياسالادىر: «تاشقىن، باسقىن، چاپقىن. شاۋقىن، يانغىن، بوزغۇن، قاچقىن» كەبى. بۇ تۈرلى ئىش ئاتلارىنى ماعناسىدا قورقىنىچ (دەهشەت) بولغان فىعللەردەن ياساماق مۇمكىندىر.

«ئالۇق، ساتۇق، سالۇغ، يازۇق، تانۇق» كەبى بۇيرۇققا «ق ـ غ» قوشىلىب ياسالغانلار «ئىش ئاتى» بولىب ئېمەس، سادا «ئات» بولىب ئىشلەتىلەدىر.

كىچىكلەنگەن ئاتلار: بىر نەرسەنى، يا بىر كىشىنى سىيلەمەك يا ئۇنىڭ كىچىكلىگىنى كورسەتمەك ئۈچۈن ئۇنگە بېرىلگەن ئاتقا

«كىچىكلەنگەن ئات» دېيىلەدىر. كىچىكلەنگەن ئاتلار ياساماق ئۈچۈن ئاتقا «چا - چە، قىنا - غىنا، - گىنە - كىنە» قوشۇلادىر: «ئاغاچا، كىتەبچە كېلىنچە، قىزغىنا، قۇشقىنا» كەبى.

«چىق، چاق، چەك، لاق» بىلەن ياسالمىش كىچىرەيگەن ئاتلار بولسا ھەم ئازدىر: «چاقالاق، قىزالاق، كېلىنچەك، قاپچىق» كەبى.

قوشما ئاتلار: ئىككى ئات يا بىر سۈفەت بىلەن ئات قوشۇلىب بىر نەرسەنىڭ ئاتى بولغاندا «قوشما ئات» دېيىلەدىر: «قوشما ئات» داغى ئىككى سوز يازىلغاندا بىرلەشتىرىلەدىر. «ئايبالتا، ئاقساقال» كەبى.

يەنە بىر تۈرلى «قوشما ئات» بولادىر كىم، ئىككى - ئۈچ سوزدەن ياسالادىر. بىراق بۇ ئىككى - ئۈچ سوزدەن ھەربىرى ئوزىنىڭ بۇرۇنغى ماعناسىنى يوقاتمايدىر. بۇندەي قوشما ئاتلارداغى سوزلەرنى ئايرىم - ئايرىم يازماق كېرەكدىر. «ماعارىف ئىدارەسى»، «مەركەز ئىجرائىيا كەمىتەتى» كەبى.

بىرلىك - كوبلىك: يۇقارىدا كورگەنىمىز تۈب ياساما ئاتلارنىڭ ھەممەسى بىرلىك ئاتلاردىر. بۇنلەرنى كوبلىك ئاتلارى قىلماق ئۈچۈن كېيىنلەرىگە «لار - لەر» قوشۇلادىر: «قاغازلار، ئۇچقىچلار، بىلىملەر، كېلگۈچىلەر، يانغىنلار» كەبى.

II

سۈفەتلەر.

«ئاق، قارا، ياخشى، يامان، كەتتە، قىسقا» يۇقارىداغى سۈفەتلەر «تۈب سۈفەتلەر» دىر. نېگەكىم، بىر «ئوزەك»گە قوشىمچا قوشۇلىب ياسالماغاندىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

ئىككى تۈرلى «ئوزەك» نىڭ ھەر بىرىگە قوشىمچا قوشۇلىب ياسالغان سۈفەتلەر، يەعنى «ياساما سۈفەتلەر» تۆۋەندەگىلەردىر:

1 — بىلىملى، ئاتلى، ئاقچالى، ئېنلى كەبى «ئات» قا «لى» قوشۇلىب ياسالغان سۈفەتلەر، بىر كىشىدە، بىر نەرسەدە بىر ھالىنىڭ بىر نەرسەنىڭ «بارلىق» ىنى كورسەتەدىر.

2 — «ئاقچاسىز، بىلىمسىز، ئاتسىز، بوياۋسىز، ئەدەبسىز» كەبى، ئاتقا «سىز» قوشۇلىب ياسالغان سۈفەتلەر بىر كىشىدە بىر نەرسەدە، بىر ھالىنىڭ، بىر نەرسەنىڭ «يوقلىق» ىنى كورسەتەدىر.

3 — كېچەگى، شەھەردەگى، كېيىنگى، بۇرۇنغى، تىشقى، قىشقى، كەبى ئاتقا «غى - قى - گى» قوشۇلىب ياسالغان سۈفەتلەر بىر ۋاقىتدا يەكى بىر مەحەلدە «بولغانلىق» ىنى بىلدىرەدىر: «كېچەگى سوز» «كېچە بولغان سوز» دېمەكدىر.

4 — سارغىمتۇل، ئاقىمتۇل، قىزغىمتۇل، كوكىمتۇل، يەشىمتۇل، كەبى سۈفەتلەردىر. بوياۋنىڭ كۈچسىزچە بولغانىنى بىلدىرگۈچى سۈفەتلەردىر.

5 — سارغىش، قىزغىش، كوكىش، ئاقىش، بۇنلەر ھەم يۇقارىداغى ماعنادا سۈفەتلەردىر.

6 — ئاپپاق، قاپقارا، كومكوك، قىپقىزىل، تېپتېن، ياپپيالانغاچ كەبى، بىر نەرسەنىڭ سۈفەتىگە كۈچ بېرىب ئەيتىلگەن سوزلەر ھەم «ياساما سۈفەتلەر»دەن سانالادىر.

7 — بۇخارالىق، شەھەرلىك، ئايلىق، يىللىك كەبى ئاتقا «لىك - لىق»، قوشۇلىب ياسالغان سۈفەتلەرگە «نىسبەت» سۈفەتى دېيىمىز.

8 — «تارىخى سوز»، «ئەدەبى جورنال»، «فەننى ماقالا» «ئىقتىسادى شورا»دا بولغان تارىخى، ئەدەبى، فەننى ئىقتىسادى

سوزلەری كەبی، عەرەبچە ئاتلارغا «ی» قوشۇلغان سوزلەر هەم نىسبەت سۇفەتی بولادىر.

9 ـ يولداش، قولداش، موڭداش، كەبی ئاتلارغا «داش ـ دەش» قوشۇلۇب ياسالغانلار ئورتاقلىق سۇفەتی بولادىر.

10 ـ كۇمۇش پىچاق، تىمىر ساۋۇت، ئالتون يۈزۈك، قامىش قالام، تاش تاختا كەبی، ئىككی ئاتدان بىرنچىسی ئىككىنچىسىنىڭ نىمەدەن ياسالغانىنی بىلدىرسە «جىنس سۇفەتی» بولادىر.

11 ـ ئاتقا «چی» قوشۇلۇب بىر كىشىنىڭ شۇ ئاتنىڭ ماعناسی بىلەن ماشغۇل بولغانىنی، ئونی ئىشلەگەنىنی بىلدىرەدىر. تىمىرچی كومۇرچی، يازغۇچی، بارغۇچی، باسقۇچی، چاپقۇنچی كەبی.

12 ـ يازماقچی، كىتمەكچی، ئوقۇماقچی، ئوتۇرماقچی كەبی، بۇيرۇققا «ماقچی ـ مەكچی» قوشۇلۇب ياسالغان سوزلەر بىر كىشىنىڭ بىر ئىش قىلماق ئىستەگەنىنی بىلدىرەدىر.

بۇ تۈرلی سۇفەتدەن «چی» قوشىمچاسی تۈشىرىلىب هەم ئىشلەتىلگەنی باردىر. مىن سىنگە بۇكۈن «ئۈچرەمەك» بولىب تۇرغان ئىدىم كەبی.

13 ـ يازما، باسما، قوشما، بۇرما، تىرمە كەبی بۇيرۇققا «ما ـ مە» قوشۇلۇب بىر نەرسەنىڭ بىرەر تۈرلی ئىشلەتىلگەنلىگىنی بىلدىرەرلىك سۇفەت ياسالادىر: يازما كىتەب (يازىلغان كىتەب) باسما كىتەب (باسىلغان كىتەب)، قوشما ئات (قوشۇلغان ئات) [1]

---

1) «كىتەبنی يازما» دىگەندە «يازما» سوزی فعلدىر. «يازما كىتەب» دىگەندە «يازما» سوزی سۇفەتدىر. بۇ ئىككىسی ئاراسىدا ئايرما، باسىم (ударение)دادىر سۇفەت بولغاندا باسىم «ما ـ مە»نىڭ ئۈزىدە بولادىر. فعل بولغاندا «ما ـ مە» دەن بۇرۇنغی بوغۇندا بولادىر.

14 ـ ئاچىق، ئارتىق، تىلەك، كەبی، بۇيرۇققا «ق ـ ك» قوشۇلۇبدا بۇقارىداغی ماعنادا سۇفەت ياسالادىر.

15 ـ بىر نەرسەنىڭ بىر سۇفەتىنىڭ ئىككىنچی نەرسەدەگی شۇ سۇفەتدەن ئارتىق بولغانىنی بىلدىرمەك ئۈچۈن شۇ سۇفەتكە «راق ـ رەك» قوشۇلادىر: كەرىم ياخشی، جۇمە ياخشىراق، پىچاق كىسكىن، قىلىچ كىسكىنرەك، ئاقىلراق، بىلىمسىزرەك كەبی.

16 ـ بىر كىشىدە يا بىر نەرسەدە بىر سۇفەتنىڭ ئاشىق بولغانىنی بىلدىرمەك ئۈچۈن بۇيرۇقنىڭ كىتىگە بىر ئۈست چوزغىدان سوك «غان ـ گەن» قوشۇلۇب «ئاشىرما» سۇفەت ياسالادىر: «ئۇچاغان، چاپاغان، بىلەگەن» كەبی.

17 ـ ئازغىن، يۇرغىن، كىسكىن، قىزغىن، ئالغۇر، يىغلاغۇر، ئولمەگۈر، تويماغۇر، ئوتكۈر، كەبی. بۇيرۇققا «غىن ـ غۇن ـ گۈر ـ كۈر» قوشۇلۇب ياسالغان سۇفەتلەر هەم «ئاشىرما سۇفەت» بولادىر.

18 ـ سۇفەتلەرنىڭ كىتلەرىگە «قىنا ـ غىنا ـ كىنە ـ گىنە» قوشۇلۇب كىچىكلەنگەن سۇفەت ياسالادىر. كىچىكلەنگەن سۇفەت بىر كىشىنی سىيلەمەك، يا ئانداغی شۇ سۇفەتنىڭ ئازلىغىنی بىلدىرمەك ئىستەگەن چاغلاردا ئىشلەتىلەدىر: ياخشىغىنا، كەتتەگىنە «خۇدايىم ئوغۇل بىرسىن ئاپپاققىنا» كەبی.

19 ـ بۇيرۇققا «ر» هەرفی قوشۇلۇب ياسالغان سۇفەتلەر شۇ سۇفەتنىڭ «دايىم»لىغىنی بىلدىرەدىر: «ئۇچار قۇش، ئاقار سۇ، كورەر كوز، چاپار ئات، كۈلەر يۈز» كەبی.

ئىسكەرتىش: بۇ سۇفەت كىلگۈسی زامان فعلی هەم بولادىر. ئۈچىنچی تۈرلی ئالماش ئىزلەرىگە (20 نچی بىتكە قاراڭىز) قوشۇلغاندا ئىش ئاتی بولادىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

شەرت قىلسىن «كېتەرى»گە مۆندەن. (شەيبەنى ناما)
تەكەللۇم «ئەيلەرى»دە تىل بىلەن تىشىيۇ لەبى
بىرى عاقىيقۇ، بىرى ئىنجۇيۇ، بىرى مەرجەن. (بابىر)
بار چىن بۇ يېردەن «كوچەرى»نى بىلدى. (ئالپامىش)

20– بۇيرۇقتا «قان - غان - گەن - كەن» قوشۇلغاندا ھەم سۈفەت بولادىر: «ئوقۇغان يىگىت، يازىلغان كىتەب، تاشقان سۇۋ، كېتكەن كىشى، كېلگەن كىشى» كەبى. (بۇ ھەم ئالماش ئىز- لەرىگە قوشۇلغاچ ئىش ئاتى بولادىر: «كېتكەنىم، بارغانىڭ» كەبى).

21– دايىملىق سۈفەتىگە «لىق - لىك» قوشۇلغاچ «يارارلىق سۈفەت»كە ئەيلەنەدىر: «ئوقۇرلىق كىتەب، يازارلىق سوز، كورەرلىك باغ، ئوتۇرارلىق يېر»دە بولغان «ئوقۇرلىق، يازار- لىق، كورەرلىك، ئوتۇرارلىق» سۈفەتلەرى كەبى.

بۇ تۈرلى سۈفەتىنىڭ «بولىشسىزى» ھەم بولادىر: «ئۇنۇت- ماسلىق سوز، ئوقۇماسلىق خات» كەبى.

22– ئىككىنچى، تورتىنچى تۈرلى «ئىش ئاتلارى»غا (19 نچى بېتكە قاراڭىز) «لىق - لىك» قوشۇلغاندا ھەم «يارارلىق سۈفەت» بولادىر: «ئالغۇلىق، پىيگۈلىك، كۈلگۈلىك، ئوتۇرىشلىق، بوقۇرلىق» كەبى.

سەبرۇ قارارۇ ھۇشنى ئالماقلىغىڭ نېدىر؟
ئي جانلار ئافاتى سېنگە جانلاردىر، ئالغۇلىق.
(ناۋايى)

III

سانلار

بىر كىشى، ئىكى ئات، ئۈچ ياغاچ.
بىرىنچى ئاي، ئىكىنچى ئاي ئۈچىنچى ئاي.
بىرەر تەنگە، ئىككىشەر تەنگە، ئۈچەر تەنگە.

شۇندە يازىلغان «بىر، ئىكى، ئۈچ؛ بىرىنچى، ئىكىنچى ئۈچىنچى؛ بىرەر، ئىككىشەر، ئۈچەر» سوزلەرىدەن ھەر بىرى «سان» بولىب: «كىشى، ئات، ياغاچ، ئاي، تەنگە» سوزلەرى «سانالمىش» بولادىر.

سانلار: بىر نەرسەنىڭ - بىر كىشىنىڭ (قانداىلىغىنى ئېمەس) نېچەلىگىنى - قانچالىغىنى كورسەتسەلەر ھەم سوزلەر ئارا تۇرىشلارى سۈفەتدەن ئايىرماسىزدىر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلەرنى ھەم سۈفەتلەردەن سانامق ھەم مۇمكىندىر. سانلار ھەم تۈب سان، ياساما سان بولىب ئىكىگە ئاجرالادىر.

بىزدە ئىشلەتكەن سانلار شۇنلەردىر:

تۈب سان

1 – نەرسەلەرنى - كىشىلەرنى سانامق ئۈچۈن ئەيتىلەتۇر- غان سانلار: بىر، ئىكى، ئۈچ، تورت، ئون، يىگىرمە، قىرىق بېش.. كەبى. بۇنلەرگە «سانامق» دېيەمىز.

ياساما سانلار

2 – سىرەلەنگەن نەرسەلەر - كىشىلەردەن ھەر بىرىنىڭ سىرەدە تۇتقان ئورنىنى بېلگىلەتمەك ئۈچۈن ئەيتىلەتۇرغان سانلار: بىرىنچى، ئىكىنچى، ئۈچىنچى، تورتىنچى . . . كەبى. بۇنلەرگە «سىرە سان» دېيەمىز.

3 – كوپرەك نەرسەنى بەرەبەر ئۈلەشكەندە ئەيتىلەتۇرغان سانلار: بىرەر تەنگەدەن، ئىككىشەر قالامدان، ئۈچەر دەفتەر، بېشەر كىتەب . . . كەبى بۇنگە «ئۈلۈش سان» دېيەمىز.

كورىلەدىركىم: «ئۈلۈش سان»نىڭ سانالمىشىغا «دان - دەن» ھەم قوشماق ھەم بولادىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

4 ـ بىر تەدەن كىتەب، بېشتەدەن دەفتەر، يىگىرمەتەدەن ئالتۇن دېگەنىمىزدە بولغان «بىرتەدەن، بېشتەدەن يىگىرمەتەدەن» سانلارى «ئۈلۈش سان» بولۇر.

5 ـ كوب نەرسە ـ كوب كىشىنىڭچىن سانلارنىڭ ئاڭلاتماي چامالابغىنا ئەيتمەكچى بولغاندا «چاما سان» ئىشلەتىلەدىر: «ئونلاب كىتەب، يۈزلەب كىشى، يىگىرمەلەب بالا» كەبى.

6 ـ ئىككى «ساناق»نى بىرگە قوشىب ئەيتكەندە هەم «چاما سان» بولادىر: ئىككى ـ ئۈچ تەلەبە، ئون ـ ئون بېش شەهەر، يىگىرمە ـ ئوتتوز ئۆي كەبى. بۇ تۈرلى چاما ساندا‌غى ئىككى ساناقنىڭ ئاراسىغا چىزىق قويماق كېرەكدىر.

7 ـ ساناقلارنىڭ كېتلەرىگە «اۋ ـ ەۋ» قوشىلىب ياسالغان سانلارغا «سانالمىشسىز» سان دېيىمىز. چۈنكى بۇ تۈرلى سانلاردان كېيىن سانالمىشلارى ئەيتىلمەي قالادىر: بىرەۋ كېلدى، ئۈنلەر ئۈچاۋ باردىلار، بالالارنىڭ ئالتاۋىنى كوردىم كەبى.

«سانالمىشسىز سان»لارنى سۈفەتلەر قاتارىدا ئېمەس، ئاتلار قاتارىدا ساناماق تۈزۈكرەك بولۇر.

8 ـ بىز ئىككەلەمىز كېلدىك؛ ئۈنلەر، ئۈچەلەسى قالدى دېگەندە كورۈلگەن «ئىككەلە، ئۈچەلە» سانلارى بىر ئىشنى بىردەن ئارتىق كىشىلەرنىڭ ئورتاقلاشىب ئىشلەگەنلەرىنى بىلدىرەدىر. بۇنى‌ەرگە «ئورتاقلىق سان» دېيىمىز.

«ئورتاقلىق سان» بىردەن ئارتىق سانلاردا بولادىر. هەمدە جۈدە ئاز ئىشلەتىلەدىر. بۇنى هەم «سانالمىشسىز سان» كەبى ئىسىملەر قاتارىدا ساناماق ياخشىدىر.

9 ـ سانالمىشلارنى ئاشىرىبراق كورسەتمەك ئۈچۈن ئىشلەتىلگەن: «يۈزلەرچە مىڭلەرچە، ئون مىڭلەرچە» دېگەن سوزلەرىگە «ئاشىرما سان» دېيىمىز.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

10 ـ بىر يۈتۈم سۈۋ، ئون قاپ ئارپا، بىر چېكىم تەمەكى، «ئىككى قاداق ئۈزۈم»، دېگەندە ساناقلاردان سۈڭرە كېلگەن «يۈتۈم، قاپ، چېكىم، قاداق» سوزلەرى ئولچەۋ ئاتلارىدىر. ساناقلار ئاتلارىغا قوشىلىب «ئولچەۋ سانى» بولادىر. ئۈنلەردەن كېيىن كېلگەن «سۈۋ، ئارپا، تەمەكى، ئۈزۈم» كەبى ئاتلار ئىسە ئولچەۋ سانلارىنىڭ سانالمىشلارى بولادىر.

═══

بىرىنچىدەن يېتىنچىگەچە رافاملار بىلەن كورسەتىلگەن سانلارنىڭ ئوزلەرىگەدە سانالمىشلارىغادا كوبلىك بىلگىسى بولغان «لار ـ لەر» قوشىلمايدىر.

يېتىنچى، سەككىزىنچى راقاملار بىلەن كورسەتىلگەن سانلارغا «لار ـ لەر»، قوشىلسا هەم بولادىر: «بالالارنىڭ ئۈچەۋىنى كوردىم» دېگەنىمىز كەبى. «بالالارنىڭ ئۈچەۋلەرىنى كوردىم» دېمەك مۈمكىندىر. «ئۈنلەرنىڭ ئۈچەلەسى كېلدى» دېگەنىمىز كەبى. «ئۈنلەرنىڭ ئۈچەلەلەرى كېلدىلەر»، دېمەك هەم مۈمكىندىر.

توققۇزىنچى راقام بىلەن كورسەتىلگەن «ئاشىرما سان»نىڭ سانالمىشىغا «لار ـ لەر» قوشىلسا هەم بولادىر: «يۈز مىڭلەرچە ئادام، يۈز مىڭلەرچە ئادام‌لار» دېگەندە ئىككىسى بىردىر.

ئونىنچى راقام بىلەن كورسەتىلگەن «ئولچەۋ سانى»نىڭ ئوزىدە ـ گەدە «سانالمىشى» غادا «لار ـ لەر» قوشىلمايدىر.

ئوخشاش سۈفەتلەرى: «كەبى، ئوخشاش، دېك، دايـ ـدەي، ياڭلىغ، سىمگەرى» كەبى ئوخشاتقىچلار ئوزلەرىدەن بۇرۇن كېلگەن ئات بىلەن بىرگە، ئوزلەرىدەن كېيىن كېلگەن ئاتنىڭ سۈفەتى بولادىرلار. بۇ تورلى سۈفەتلەرگە «ئوخشاش سۈفەتى» دېيىمىز: قۇياش كەبى يۈزى، تاقـقا ئوخشاش گەۋدەسى،

ئارسلانداي قىچقىرىشى، ئالاۋداي كوزى، ئوق ياكلىغ سوزى، تاموغ سىنگەرى غازابى. . . باردىر» دېگەنىمىزدە كوربىلگەنى كەبى؛

«ھەرگىز قولىمىدان كېلمەدى ئىش سىنگە ماقبول ئولغۇداي. بىر زەررە مىندە يوق عەمەل ئەفۇدگە باعىس ئولغۇداي.

(سايراملى يۇسۇف)

سۇفەتدەن سوڭ كېلگەن ئاتنىڭ «سۇفەتلى» ئاتالغانىنى يۇقارىدا (15 ىنچى بېت) دە كورگەن ئىدىك. سۇفەت بولغان سوز ئوزىنىڭ «سۇفەتلى» سى بىلەن بىرگە كېلگەندە كوپلىك بىلگىسى بولغان «لار ـ لەر» يالغىز «سۇفەتلى» گە قوشىلادىر. «قىزىل بايراقلار، ئاتلى عەسكەرلەر، ئوقۇتغۇچى كىمسەلەر» كەبى.

سۇفەت بولغان سوز «سۇفەتلى» دەن ئايرىم كېلگەندە ئات ئورنىغا ئوتكەن سانالادىر دا ئۇنگە «لار ـ لەر» قوشىلادىر: «ئاتلىلار كېلدىلەر، ئوقوتغۇچىلارنى كوردىم، بىرىنچىلەر ئوتدىلەر» كەبى.

ئاتدان بۇرۇن ئېمەس، فىعلدەن بۇرۇن كېلگەن سۇفەتلەر، سۇفەت ئېمەس «حال» دېب ئاتالادىر.

فىعلدەن بۇرۇن كېلگەن سۇفەتنىڭ شۇ فىعلغا حال بولىشى ئۈچۈن «قانداي؟» سوراغىغا جاۋاب بولا ئالماغى شەرتدىر.

«قانداي يازدى؟ قانداي ئوقۇدى؟ قانداي چىقدى؟. . . .

سوراغلارىغا جاۋاب: ئۇ ياخشى يازدى، ئۇ يامان ئوقۇدى، ئۇ بىرىنچى چىقدى، ئۇ ئولگۇدېك قىينالدى، ئۇ شاشقىن گەپىردى، ئۇ كۆمكۈك چىقدى، قوشۇن ئاتلى كېلدى، ئۇ فارغانالى كورىندى. . . . كەبى

«ئاچار، چاپار، توكمە، قىيما» كەبى تۇبدە سۇفەت بولغان سوكرا ئىشلەتىلە ـ ئىشلەتىلە ئات بولىب قالغان سوزلەرگە «ئاتلاشقان سۇفەت» دېيىلەدىر.

سۇفەتلەرگە «لىق ـ لىك» قوشىلغاچ ئاتغا ئەيلەنەدىرلەر: قىزىللىق، ئاقلىق، بىلىمسىزلىك، ئوقۇتغۇچىلىق، قاچاقلىق، تېرمەلىك، بۇرۇنغىلىق بىرىنچىلىك، بىرلىك» كەبى. بۇنلەر «ئاتلاشدىرىلغان سۇفەت»، دېب ئاتالادىرلار.

IV

فىعللار

كېلدىم، ئوقۇدۇم، يازدىم،
كېلسەڭ، ئوقۇساڭ، يازساڭ،
كېلمەدى، ئوقۇمادى، يازمادى.

يۇقارىدا يازىلغان سوزلەرنىڭ ھەر بىرى بىر فىعلدىر.

ھەر بىر فىعل؛ بىر ئىش بىلەن، ئۇنىڭ ئىشلەۋچىسى، ھەمدە بىر زاماننى بىلدىرەدىر ـ دېب يۇقارىدا كورگەن ئىدىك.

بىر فىعل: ئوز ماعناسىدا بولغان شۇ ئۈچ بۇناقنىڭ ئوزگەرىشىگە قاراب ئوزگەرىشلەرگە ئۇچرەيدىر: فىعلنىڭ ماعناسىدا بولغان «ئىش» سويلەۋچى تامانىدان ئىشلەنسە «مېن يازدىم» دېيىلەدىر. ئۇنىڭ سوزىنى ئىككىنچىدەن باشقاسى تامانىدان ئىشلەنسە «ئۇ يازدى» دېيىلەدىر. سويلەۋچى كوبلىك ئېسە «بىز يازدىق» دېيىلەدىر. ئېشىتگۇچى كوبلىك ئېسە «سىز يازدىڭىز» دېيىلەدىر. باشقاسى كوبلىك ئېسە «ئۇلەر يازدىلار» دېيىلەدىر.

دېمەك: فىعلنىڭ ئىشلەۋچى ئوزگەرىشىگە قاراب ئوزگەرگەنىدەن ئالتى شەكىل حاسىل بولادىر. بىز، فىعلنىڭ بۇ ئالتى شەكلىنى سويلەۋچى، ئېشىتگۇچى دېمەي، ئالتى راقام بىلەن كورسەتىشنى مۇۋافىق كورەمىز:

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

كوپلىك	بىرلىك
4 ـ يازدىلار	1 ـ يازدى
5 ـ يازدىق	2 ـ يازدىم
6 ـ يازدىڭىز	3 ـ يازدىڭ

فىعلنىڭ ماعناسىدا بولغان يا بولغۇچى بىر ئىشدىر، يا بولماغۇچى بىر ئىشدىر. فىعل هەم شۇنىگە قاراب ئىكى تۈرلى بولادىر: «بولىشلى فىعل» «بولىشسىز فىعل».

بولىشسىز	بولىشلى
كېلمەدى	1 ـ كېلدى
كېلمەدىم	2 ـ كېلدىم
كېلمەدىڭ	3 ـ كېلدىڭ
كېلمەدىلەر	4 ـ كېلدىلەر
كېلمەدىك	5 ـ كېلدىك
كېلمەدىڭىز	6 ـ كېلدىڭىز

فىعلنىڭ ماعناسىدا بولغان «زامان» ئېسە «ئۆتكەن، حازىرغى زامان سوڭغى زامان» بولىب ئۈچكە بولىنەر. فىعللەرنى هەم شۇ بولىشكە قاراتىب ئۈچ «كومە» گە ئاجراتامىزدا: «سوڭغى زامان، خازىرغى زامان، ئوتكەن زامان فىعللەرى»، يەكى ساداچا «سوكغى، حازىرغى، ئوتكەن فىعللەر دئيمىز.

بۇندەن باشقا «زامانسىز فىعللەر» هەمدە «قوشما فىعللەر» دېگەن ئىكى كومە فىعللەر باردىركم، هەمەسى بېش كومە بولادىر.

بىرىنچى كومە

سوڭغى زامان فىعللەر

بۇ كومەدە بۇيرۇق، كېلگۇسى، شەرت، ئوتىنچ، قوزغاتىش فىعللەرى باردىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

بۇيرۇق

بىر ئىشنىڭ بولىشىنى، يا بولماسلىغىنى ئىستەب ئەيتىلگەن سوز «بۇيرۇق» دىر. بۇيرۇق بىر فىعل بولغاچ ئىشلەگۈچىنىڭ ئوزگەرىشىگە قاراب ئالتى شەكلدە بولادىر:

تۈب شەكلىنىڭ بولىشلىغى «ياز، كېل، ئوقۇ، كېت» كەبى سوزلەردىر.

شۇنىگە «ما ـ مە» قوشىلغاندا بولىشسىز بۇيرۇقنىڭ تۈب شەكلى ياسالغان بولادىر؛ «يازما، كېلمە، ئوقۇما، كېتمە» كەبى.

بۇتۈن بولىشلىق فىعللەر بولىشلىق بۇيرۇقنىڭ تۈب شەكلىدەن ياسالغان كەبى؛ بۇتۈن بولىشسىز فىعللەر هەم بولىشسىز بۇيرۇقنىڭ تۈب شەكلىدەن ياسالادىر.

بۇيرۇقنىڭ تۈب شەكلىگە «سىن، اي ـ ەي، ڭىز، سىنلار ـ سىنلەر»، «ايلىق ـ ەيلىك» قوشىمچالارىنى قوشىب قالغان شەكللەرى ياسالادىر.

بولىشلى بۇيرۇق:	ياز، يازسىن، يازاي، يازىڭىز، يازسىنلار، يازايلىق، كېل، كېلسىن، كېلەي، كېلىڭىز، كېلسىنلەر، كېلەيلىك.
بولىشسىز بۇيرۇق:	يازما، يازماسىن، يازماي، يازماڭىز، يازماسىنلار، يازمايلىق. كېلمە، كېلمەسىن، كېلمەي كېلمەڭىز، كېلمەسىنلەر، كېلمەيلىك.

بۇيرۇقنىڭ ماعناسىدا بولغان «تەلەب» كە كۈچ بېرمەك ئۈچۈن بۇيرۇقنىڭ تۈب شەكلىگە «غىل ـ گىل» قوشىلادىر: «يازغىل ئوقۇغىل، بارغىل، كورمەگىل، كېلمەگىل، كېتمەگىل» كەبى. يەنە

شۇ تىلەك ئۇچۇن «يازاي، يازماي» شەكىللەرىگە «ن» قوشىلادىر.
«يازايىن، كېلەيىن، كېلمەيىن، ئوقۇمايىن، كورەيىن» كەبى

چىقار هەر كۇن ئالدىمغا يۇز نەۋع غام،
كەرەم «ئەيلەگىل» سەبرۇ تاقات مېنىگە
(كەملى خارازمى)

گېزلەر ئېردىم عىشقىنى ئېلدەن ۋەلېكىن «نەيلەيىن»
حالاتىم مەجنۇن كەبى عالەمغا يايىلدى يەنە (شەيبەنى)

بۇيرۇقنىڭ سويلەگۇچى كوبلىگى بولغان «يازايلىق - كېلەيلىك» شەكىللەرى نېچە تۇرلى باردىر.

رابغوزىدا «يازالىنغ كېلەلىنگ» شەكلىدە ئىشلەتىلگەن، شەيبەنى نامادا «يازالى، كېلەلى» شەكىللەرى ئىشلەتىلگەن:

«ئالالى مۇلكلەرىنى قولغا، سالالى ئۇل ئىكى خاننى يولغا»
(شەيبەنى)

غازى عالىم تاماندان 2 ىنچى - 3 ىنچى سان «بىلىم ئوچاغى»
(1) جورنالىدا يازىلغان ئالپامىش داستانىدا ئېسە «كېلەيىك، بېرەيىك» شەكىللەرىنى كورەمىز.

توقسانىمىز ئالتى ئاي سوك كېلەيىك (ئالپامىش داستانى)
بىز بوماسا (بولماسا) سەكە فۇرسەت بېرەيىك.

بىراق «ناۋايى» دان باشلاب زامانىمىزغاچا ئۇنىڭ يولىغا سادىق قالغان شاعىرلار يازايلىق، كېلەيلىك شەكلىنى ئىشلەتىب تۇرغانلار.

نەۋ باهار ئاچىلدى گۇللەر، سەبزە بولدى باغلار.
سوحبەت ئەيلەيلۇك، كۇلەيلوك جورەلەر، ئورتاغلار
(مۇقىمى)

---

1) بۇ جورنال 1923 دە توركستان ماعارىف كومىسسارلىگى تاماندان تەشكەنت شەهەرىدە چىقارىلغان ئېدى.

TK/135,4

كېلگوسى فىعللەر.

بىزدە كېلگوسى فىعللەر ئىكى تۇرلىدىر:

بۇيرۇقىدا [1] (ر) حەرفى قوشىلىب بۇ فىعلنىڭ بىرىنچى شەكلى يالغىز (س) حەرفى قوشىلىب بولىشىسىز بىرىنچى شەكلى ياسالادىر.

شۇنىدەي قىلىب ياسالغان بىرىنچى شەكلگە ئىشلەگۇچى بېلگىلەرى بولغان ئالماش ئىزلەرىنىڭ ئىكىنچى تۇرلىكلەرى (16 - 17 ىنچى بېت) قوشىلسا بۇ فىعلنىڭ قالغان شەكىللەرى بولىر:

1

	(بۇيرۇق) ياز	يازما	كېل	كېلمە
1 —	يازار	يازماس	كېلىر	كېلمەس
2 —	يازارسان	يازماسمان	كېلىرمەن	كېلمەسمەن
3 —	يازارمان	يازماسسان	كېلىرسەن	كېلمەسسەن
4 —	يازارلار	يازماسلار	كېلىرلەر	كېلمەسلەر
5 —	يازارمىز	يازماسمىز	كېلىرمىز	كېلمەسمىز
6 —	يازارسىز	يازماسسىز	كېلىرسىز	كېلمەسسىز

2

بۇيرۇقىقا «غۇسى گۇسى» قوشىلىب بۇ فىعلنىڭ بىرىنچى شەكلى ياسالادىر.

بۇنىگە، ئىشلەگۇچى بېلگىلەرىدەن بىرىنچى تۇرلىلەرى قوشىلغاچ، قالغان بېش شەكلى ياسالغان بولادىر. «س» حەرفى بىرىنچى، تورتىنچى شەكىللەردەن باشقاسىدا بولمايدىر.

---

[1] بۇنىدەن كېيىن «بۇيرۇق» دېگەندە بولىشلى، بولىشسىز بۇيرۇقلارنىڭ توت شەكىللەرى يەعنى «ئوزەك» لەر ئاڭلاشىلسىن.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4.

يوغان سوزدەن

	ياز	يازما
1	يازغۇسىدىر	يازماغۇسىدىر
2	يازغۇمدىر	يازماغۇمدىر
3	يازغۇڭدىر	يازماغۇڭدىر
4	يازغۇسىلار	يازماغۇسىلار
5	يازغۇمىز (دىر)	يازماغۇمىز (دىر)
6	يازغۇڭىز (دىر)	يازماغۇڭىز (دىر)

ئىككىچكە سوزدەن

	كېل	كېلمە
1	كېلگۇسىدىر	كېلمە گۇسىدىر
2	كېلگۇمدىر	كېلمە گۇمدىر
3	كېلگۇڭدىر	كېلمە گۇڭدىر
4	كېلگۇسىلەر	كېلمەگۇسىلەر
5	كېلگۇمىز (دىر)	كېلمە گۇمىز (دىر)
6	كېلگۇڭىز (دىر)	كېلمە گۇڭىز (دىر)

چۇمەعدۇم ئەيلەدىنك دەمىلنى «قلغۇڭدىر» يەنە پايىدا

كەر قويماساڭ بۇ عالام ئارانىك ناملىغ
ئالتۇنغا، سود «تاپماغۇلۇك» ئاتىڭنى قاقتۇرىب.
تۇتۇڭلەر بىر بىرەۋنىك سۇحبەتىنى مۇغتانام ئاحباب
كى بارچا «بولغۇمىز» نەۋبەت بىلە بىر بىر عەدەم ئاجباب
(كەملى خارازمى)

ديدىكم: سۇبح كەبى ئولغۇمدىر.
دەھىرنىڭ شاھىدىنى قولغۇمدىر (شەيبەنى ناما)

خۇرشىد؛ يۇزىڭ بىرلە بۇكۇن ئي مەھى تابان
داعۋا،گەر ئېتەر بولغۇسى، «كۇن سوڭرا» پۇشايمان
(بابىر)

ئۇتنىچ فىعلى

بۇ فىعلنىك ياسالىشى شۇندەيدىر:

بۇيرۇقا «غاي گەي» قوشىلىب بىرىنچى شەكلى ياسالادىر. بىرىنچى شەكلگە ئىشلەگۇچى بىلگىلەرنىك ئىكىنچى تۇرى قوشىلىب قالغان بېش شەكلى تۇزىلەدىر.

	ياز	يازما	كېل	كېلمە
1	يازغاي	يازماغاي	كېلگەي	كېلمەگەي
2	يازغايمان	يازماغايمان	كېلگەيمەن	كېلمەگەيمەن
3	يازغايسان	يازماغايسان	كېلگەيسەن	كېلمەگەيسەن
4	يازغايلار	يازماغايلار	كېلگەيلەر	كېلمەگەيلەر
5	يازغايمىز	يازماغايمىز	گېلگەيمىز	كېلمەگەيمىز
6	يازغايسىز	يازماغايسىز	كېلگەيسىز	كېلمەگەيسىز

رابغوزىدان بۇ كۇنگەچە بۇتۇن يازغۇچىلارىمىز تامانىدان جۇدە كوب ئىشلەتىلگەن بۇ فىعل تۇرلى ماعنالار ئۇچۇن ئىشلەتىلەدىر. بۇنىڭ ئوزىگە خاس ماعناسىنى بېلگىلەمەك جۇدە قىيىندىر، يەكى مېنگە قىيىن كورىندى.

بابىرنىڭ شۇ شعرىندا «قىلغايسان»، سوزلەرى «قىلار-سان» ماعناسىدا كېلگەن.

غايىرغا نېچە ۋافا قىلغايسىن
جانىما نېچە جافا قىلغايسىن
بې خاتا، ئېلگە ئاتىب غامزا ئوقىن
مېنگە يېتكەندە خاتا قىلغايسىن

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

شەيبەنى نامادائى (ئۆنمەكئېۋلۇك كىشى چىقتى «بولغاي»)
دېگەن مىسراغدائى «بولغاي» سۆزى «دېسە بولۇر» مائناسىدا ئىشلەتىلگەن.

قىسقاسى: «سۆك زامان» فىئىللەر كومەسىنىڭ ھەر بىرىگە ئۆرۈن باسارلىق قىلغۇچى بىر فىئىلدىر بۇ!

بىراق؛ ناۋايى، مۇھەممەت سالىھ، بابىر، ھەمدە سۆك زامان شائىرلارىدان مۇقىمى، كەمىلى خارازىمى كەبى شائىرلارىنىڭ كۆپرەك ئىشلەتىشلەرىگە تايانىب بۇ فىئىلگە مەن «ئۆتىنىچ فىئىلى» دېدىم. چىندەن يوقارىدا ئاتالارى يازىلغان يازغۇچىلارىمىز بۇ فىئىلنى «ئۆتىنىچ فىئىل قىلىب» كۆپرەك ئىشلەتەدىرلەر.

لېك ھەزرەتكە (1) بۇ ئېردى ماقسۇد
كىم: ئانىڭ خاتىرى بولغاي خۇشنۇد
ئۇستەگەي يار ياقىنىدا قونىش
ئەيلەگەي كېچە يىراقدان كورىنىش
يارىنىڭ مەنزىلىدەن ئىس ئالغاي
يارىنىڭ كويىگە غاۋغا سالغاي. (شەيبەنى نامە)

بو مەھۆەشلەرگە كوڭلىڭ بېرمەگىل كىم ئاسراي ئالماسلار
كوڭۇلنى ئاسراغىل «بولغاي» كى بىر دىلدار «تاپقايسىن»
تېگرى ئانى ھەر بەندەدەن ئازاد ئېتكەي
ھەر غامدان ئانىڭ خاتىرىنى شاد ئېتكەي. (ناۋايى)

شەرت فىئىلى

ئىشلەسەڭ، ئىشلەرسەن.
ئىزلەسەڭ، تاپارسان.
قارىياغماسا، توي بولۇر.

---

1) «شەيبەنىگە» دېمەكچى بولادىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4.

يوقارىدا يازىلغان «گەپ»لەردە «ئىشلەمەك»، (يېمەك)نىڭ ئىشلەشكە، تاپماقنىڭ ئىزلەشكە، توينىڭدا قارىياغماسلىققا باغلىق بولغانى كورىنەب تۇرادىر.

ئۆز مائناسىدائى ئىشكە باشقا بىر ئىشنىڭ باغلانغانلىغىنى بىلدىرگەن فىئىللەر «شەرت فىئىلى» بولادىر.

شەرت فىئىلى شۇندەي ياسالادىر: بۇيرۇققا «سا-سە» قوشىب شەرت فىئىلىنىڭ بىرىنچى شەكلى ياسالادىر. بۇ بىرىنچى شەكلگە ئىشلەۋچى بېلگىلەرى قوشىلىب قالغان شەكللەرى تۈزىلەدىر.

ياز	يازما	كېل	كېلمە
1 - يازسا	يازماسا	كېلسە	كېلمەسە
2 - يازسام	يازماسام	كېلسەم	كېلمەسەم
3 - يازساڭ	يازماساڭ	كېلسەڭ	كېلمەسەڭ
4 - يازسالار	يازماسالار	كېلسەلەر	كېلمەسەلەر
5 - يازساق	يازماساق	كېلسەك	كېلمەسەك
6 - يازساڭىز	يازماساڭىز	كېلسەڭىز	كېلمەسەڭىز

شەرت فىئىلىنىڭ 5 ىنچى «شەكلى» «يازساق-يازماساق» بولسا ھەم؛ تەشكېنت ئۆزبېكلەرى بۇنىڭ جايىدا «يازسامىز، كېلمەسەمىز، يازماسامىز، كېلسەمىز» دېيلەر، بۇ مەھەللى، ئاز-چىلىق بىر ئىشلەتىش بولسا ھەم، تارىخى، ئېسكى بىر ئىشلەتىشدىر. سوكراقدا بۇندەن سوز ئاچامىز.

شەرت فىئىلىنىڭ ئالتىنچى شەكلى «يازساڭىز، يازماساڭىز» بولسادا، بىزدە «يازساڭلار، كېلسەڭلەر» شەكلىدە ھەم ئىشلەتىش باردىر.

شەرت «فىئىلى» باشقا بىر ئىشنىڭ ئۆزىگە باغلىق ئېكەنىنى بىلدىرمەسدەن سادا ئۆزى ئىشلەتىلسە «ئۈمىد-ئارمان» مائناسىنى بېرەدىر.

كوڭلى تىلەگەن مۇرادغا يېتسە كىشى!
يا، بارچا مۇرادلارنى تەرك ئېتسە كىشى!
بۇ ئىكى مۇيەسسەر ئولمەسە عالامدا؛
باشىنى ئالىب بىر سارىغا كېتسە كىشى!

(بابر)

قوزغاتىش فىعلى

شەرت فىعللەرىگە "چى" قوشىلغاندا «قوزغاتىش فىعلى» بولادىر:

1 - يازساچى	يازماساچى
2 - يازسامچى	يازماسامچى
3 - يازساڭچى	يازماساڭچى
4 - يازسالارچى	يازماسالارچى
5 - يازساقچى	يازماساقچى
6 - يازساڭچى	يازماساڭچى

ئىكىنچى كومە

حازرغى فىعللەر

حازىرغى فيعللەرىنىڭ بىزدە ئۇچ شەكلى باردىر:

I

كېتىدە چوزغى حەرفى بولغان بۇيرۇققا "يدىر"، كېتىدە قوشىلىب، چوزغى حەرفى بولماغان بۇيرۇققا "ادىر" قوشىلىب بۇ فىعلنىڭ بىرىنچى شەكلى تۇزىلەدىر. بۇ بىرىنچى شەكىلگە، ئىشلەۋچى بېلگىلەرىنىڭ تۇرلەرى قوشىلىب، بۇ فىعلنىڭ قالغان،

بېش شەكلى ياسالادىر. بىراق، بۇ فىعلنىڭ بىرىنچى تورتىنچى شەكلىدەن باشقالاردا «دىر» قوشىمچاسى تۇشىب قالادىر.

كېتى چوزغىسىز بۇيرۇقدان

ياز	يازما
1 - يازادىر	يازمايدىر
2 - يازامان	يازمايمان
3 - يازاسان	يازمايسان
4 - يازادىرلار	يازمايدىرلار - يازمايلار
5 - يازامىز	يازمايمىز
6 - يازاسىز	يازمايسىز

كېتى چوزغىلى بۇيرۇقدان

ئوقۇ	ئوقوما
1 - ئوقۇيدىر	ئوقومايدىر
2 - ئوقۇيمان	ئوقومايمان
3 - ئوقۇيسان	ئوقۇمايسان
4 - ئوقۇيدىرلار - ئوقۇيلار	ئوقومايدىرلار - ئوقۇمايلار
5 - ئوقۇيمىز	ئوقۇمايمىز
6 - ئوقۇيسىز	ئوقۇمايسىز

فىغان-كى يار، ۋافا ئەھلىگەسىتەم قىلادىر. (ناۋايى)

يەڭى بەرگلەرنى كورگەنىمدە كوزىم
يەنە ئۇممىدگە ئاشيان قۇرادىر. (چولپان)

چون ئىستاعاتى ئولۇل ئەمىر ۋجۇبىن بىلەدىر. (كامل خارازمى)

عەزىزبېك ئاسانلىق بىلەن جان بېرەدىرگەن كورىنمەيدىر.
(جولقونباي)

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

كېچە كۈندىز قىلادىرلار سۈفەھەگە خىزمەت (كامل)

بۇ فىئلنىڭ بىرىنچى، تۆرتىنچى شەكىللەرىدەگى «دىر» قوشىمچاسىدا بولغان «ر» ھەرفى خالق تىلىدە كوبرەك «ى» ھەرفىگە ئەيلەنەدىردە:

يازادىر	ئورنىدا	يازادى
يازمايدىر	»	يازمايدى
يازادىرلار	»	يازادىلار
يازمايدىرلار	»	يازمايدىلار دىيلەدىر

II

بۇيرۇقتا بىر ئاست چوزغىسى بىر گەندەن سوڭ «ياتىبدىر يەتىبدىر» قوشىلىب بىرىنچى شەكلى ياسالادىر، قالغان بېش شەكلىنى ياساماق ئۈچۈن (دىر) ئورنىدا ئىشلەۋچى بېلگىلەرى كېلتىرىلەدىر:

ياز	كېمە
1 - يازىياتىبدىر	كېلمەيەتىبدىر
2 - يازىياتىبمان	كېلمەيەتىبمەن
3 - يازىياتىبسان	كېلمەيەتىبسەن
4 - يازىياتىبلار	كېلمەيەتىبلەر
5 - يازىياتىبمىز	كېلمەيەتىبمىز
6 - يازىياتىبسىز	كېلمەيەتىبسىز

III

يازماق – كېتمەك كەبى ئىش ئاتلارىغا «دە – دا» قوشىلىب بۇ فىئلنىڭ بىرىنچى شەكلى ياسالادىر. قالغان بېش شەكلىنى تۈزمەك ئۈچۈن ئىشلەۋچى بېلگىلەرىنىڭ ئىكىنچى تۈرلەرىنى شۇ بىرىنچى شەكلىگە قوشماق كېرەكدىر:

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

يازماق (يوغان سوزدەن)	كېلمەك (ئىنگىچكە سوزدەن)
1 – يازماقدا (دىر)	كېلمەكدە (دىر)
2 – يازماقدامان	كېلمەكدەمەن
3 – يازماقداسان	كېلمەكدە سەن
۴ – يازماقدالار	كېلمەكدەلەر
5 – يازماقدامىز	كېلمەكدەمىز
6 – يازماقداسىز	كېلمەكدەسىز

بۇ فىئلنىڭ بىرىنچى شەكلىگە «دىر» ھەم قوشىلادىر.

تۈبەدەن بۇ فىئل بىزنىڭ شېۋەدە يوقدىر. باشقا شېۋەدەگى تۈرلىك ماتبۇعاتىدان، سوڭ زاماندا بىزگە ئوتىب قالغاندىر.

بۇ فىئلنىڭ بولىشسىزى بىزدە ئىشلەتىلمەيدىر.

ئۈچىنچى كومە

ئۆتكەن فىئل

ئوتكەن فىئللەر كومەسىندە ئۈچ تۈرلى فىئل باردىر: كورىلگەن فىئل، بولوب ئېشىتىلگەن فىئل، حىكەيە فىئلى.

كورىلگەن فىئل

بۇ فىئل بىر ئىشنىڭ ئوتكەن زاماندا بولىب بولماغانىنى بىلدىرەدىر. بۇيرۇققا «دى» قوشىلغاچ «كورىلگەن فىئل»نىڭ بىرىنچى شەكلى تۈزىلەدىر. شۇ بىرىنچى شەكلىگە، بىرىنچى تۈرلى ئىشلەۋچى بېلگىلەرىنى قوشىب بۇ فىئلنىڭ قالغان بېش شەكلى ياسالادىر:

ياز	يازما	كېل	كېلمە
1 – يازدى	يازمادى	كېلدى	كېلمەدى
2 – يازدىم	يازمادىم	كېلدىم	كېلمەدىم

3 – يازدىڭ	يازمادىڭ	كېلدىڭ	كېلمەدىڭ
4 – يازدىلار	يازمادىلار	كېلدىلەر	كېلمەدىلەر
5 – يازدىق	يازمادىق	كېلدىك	كېلمەدىك
6 – يازدىڭىز	يازمادىڭىز	كېلدىڭىز	كېلمەدىڭىز

بۇ فىئلنىڭ ئالتىنچى شەكلى «يازدىڭلار، كېلدىڭلەر، يازمادىڭلار، كېلمەدىڭلەر» دېب ھەم ئىشلەتىلەدىر.

بۇ فىئلنىڭ بېشىنچى شەكلى تەشكېنت شېۋەسىدە («يازدىق» ئورنىدا) «يازدىمىز، يازمادىمىز» دېب ئىشلەتىلەدىركىم، بىز ئېك ئېسكى تۈرك تىللەرىدە ھەم بۇ شەكىلگە ئۇچرەيمىز.

”دىۋان لۇغات تۈرك»، نىڭ 3 نچى جىلد، 138 نچى بېتىدەگى شۇ پارچادا «كېچەر دىك» ئورنىدا «كېچتىمىز» شەكلى باردىر:

ئاغدى قىزىل بايراق توغدى قاراتوفراق
يېتىشۇ كېلىب «ئۇغراق» توقىشىب ئانى كېچتىمىز

”ئورخون» يازۇلارىدان «كول تەگىن» ئاتىغا تىكىلگەن ”بىتىك تاش»، دا ھەم ”سولەدىمىز، جونادىمىز = جونادىق، يوكوندىرتىمىز = يۈكۈندىردىك، قوندۇرتىمىز = قوندىردىق»، كەبى فىئللەر بار.

ئۆتىشلىگەن فىئل

بۇ فىئل بىر ئىشنىڭ كوبدەن بېرى بولغان يابولماغانىنى خابار بېرەدىر. ئۆتىشلىگەن فىئلنىڭ بىزدە ئىكى تۈرلىسى باردىر:

1

بۇيىرۇقغا «غان - قان، گەن - كەن» قوشىلادىر. بۇ بىلەن حاسىل بولغان بىرىنچى شەكىلگە ئىشلەۋچى بېلگىلەردەن ئىكىنچى تۈرلىگىنى قوشماق بىلەن بۇ فىئلنىڭ قالغان بېش شەكلى ياسالادىر:

ياز	يازما	كېل	كېلمە
1 – يازغان	يازماغان	كېلگەن	كېلمەگەن
2 – يازغانمان	يازماغانمان	كېلگەنمەن	كېلمەگەنمەن
3 – يازغانسان	يازماغانسان	كېلگەنسەن	كېلمەگەنسەن
4 – يازغانلار	يازماغانلار	كېلگەنلەر	كېلمەگەنلەر
5 – يازغانمىز	يازماغانمىز	كېلگەنمىز	كېلمەگەنمىز
6 – يازغانسىز	يازماغانسىز	كېلگەنسىز	كېلمەگەنسىز

2

بۇيىرۇقغا «مىش» قوشىلىب بۇ فىئلنىڭ بىرىنچى شەكلى تۈزىلگەندەن كېيىن ئىشلەۋچى بېلگىلەرى بىلەن قالغان بېش شەكلى ياسالادىر:

ياز	يازما
1 – يازمىش	يازمامىش
2 – يازمىشمان	يازمامىشمان
3 – يازمىشسان	يازمامىشسان
4 – يازمىشلار	يازمامىشلار
5 – يازمىشمىز	يازمامىشمىز
6 – يازمىشسىز	يازمامىشسىز

حىكەيە فىئلى

بۇ فىئل بىر ئىشنىڭ ياقىندا ئىكەنى بولىب بولماغانىدان خابار بېرمەك ئۇچۇن ئىشلەتىلەدىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

بۇيرۇقتا «بىدىر» «بىدىر» قوشۇمچاسى قوشۇلۇب بۇ فېئىلنىڭ بىرىنچى شەكلى ياسالادۇر.

شۇ بىرىنچى شەكلىگە ئىشلەۋچى بېلگىلەرى قوشۇلۇب قالغان بېش شەكلى تۈزۈلەدۇر.

ياز	يازما
1 - يازىبدۇر	يازمابدۇر
2 - يازىبمان	يازمابمان
3 - يازىبسان	يازمابسان
4 - يازىبلار - يازىبدۇرلار	يازمابلار - يازمابدۇرلار
5 - يازىبمىز	يازمابمىز
6 - بازىبسىز	پازمابسىز

تۆرتىنچى كومە

زامانسىز فېئىللەر

بۇ فېئىللەرنىڭ ئۆزلەرىدەن «زامان» ئاڭلاشىلمايدۇر. بۇ فېئىللەر ئۆزلەرىدەن سوڭ كېلگەن بىر فېئىلگە باغلانىب ئىشلەتىلەدۇر. شۇ ئۆزلەرىدەن سوڭ كېلگەن فېئىلنىڭ زامانىغا ھەم تابىع بولىب قالادۇرلار. ئىشلەۋچى بېلگىلەرى ھەم ئۆزلەرىگە ئېمەس، ئۆزلەرىدەن سوڭ كېلگەن فېئىلگە قوشىلادۇر. بۇ فېئىللەردەن بىزدە ئۈچ تۈرلىسى باردۇر:

1

بىرىنچىسى ئۆزىدەن سوڭ كېلگەن فېئىلنىڭ سەبەبىنى بىلدىرەدۇر، بۇيرۇقتا: «غالى - قالى - گەلى - كەلى» قوشىلىب ياسالادۇر:

مېن سېنى كۆرگەلى باردىم. ئۆكتەبىنى ئوقوغالى ئالادۇر. بۇ بالا ساباق ئالغالى كېلگەن. ئېشىتكەلى، ئاتقالى، ئاچقالى، كەبى.

رابغوزىنىڭ قاساسۇل ئەنبىيەسىدەن تۇتۇب بۇ كۈنگى شاعرلارىمىزغاچا ھەممەسىنىڭ ئەسەرلەرىدە بۇ فېئىلگە كوب ئۇچراماق مۇمكىندۇر.

ئاھۋال كۆڭۈل ئالغالى بىر مەھرەم تاپماي.
زۇلمۇڭنى قارىنداش غامىڭنى پەدەر ئېتتىم (مەشرەب)
ئۇلۇسقا قىلغالى ئاسرارى ھىكمەتىڭنى عايان.
زالالات ئەھلى ئارا بولدى ئەنبىيە پايدا (ئەمىر)
يولىڭغا ئاچىق چەشمى جايران كەبى
سېنىڭگە بولغالى مېھر ئەنۋەر فىدا (كەمىل)
فۇرقات ئاتىدان يىقىلدىم يار كېلدى سورغالى
ئى شەيبەنى يار دەردىڭگە داۋا قىلدى يەنە (شەيبەنى)

2

ئىككىنچىسى «ۋاقىت فېئىلى» دىر. بۇ فېئىل ئۆزىدەن سوڭ كېلگەن فېئىلنىڭ زامانى بىلەن ئۆزى بولغان. ئاراسىدا ھېچ بىر ئىش ئۆتمەگەننى بىلدىرەدۇر.

ھەمدە سوڭغى فېئىلنى ئۆزىنىڭ بىر نەتىجەسى كەبى قىلىب كۆرسەتەدۇر. بۇنى ياساماق ئۈچۈن بۇيرۇقتا «غاچ - قاچ - گەچ - كەچ» قوشىلادۇر.

يازغاچ، ئاتقاچ، كېلگەچ، ئېشىتكەچ، سىز چاقىرغاچ كېلدىم، سېنى كۆرەگەچ قايتدىم، ئىشىڭنى ئاچقاچ كىردىم. ئوغرىنى تاپقاچ ئاتارمىز كەبى.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

3

ئۈچىنچىسى «حال فىعلى»دىر. بۇ فىعلنى ياساماق ئۈچۈن بولىشلىق بۇيرۇقىا «ب»، بولىشسىز بۇيرۇقىا «ي»، قوشىلادىر: "بارىب كېلدىم، ئوقۇپ چىقاي، كورىب قايتقانمان، گەپىرمەي تۇرا تېكمەي تۇرغۇمدىر، ئاچىاماي سولدى» دېگەندەگى «بارىب، ئوقۇب، كورىب، گەپىرمەي، تېكمەي، ئاچىلماي» فىعللەرى كەبى.

بۇ فىعلنىڭ يۇقارىدا كورسەتىلگەن بولىشسىز شەكىللەرى ئورنىدا باشقا بىر شەكىل هەم ئىشلەتىلەدىر: گەپىرمەسدەن = گەپىرمەي، تىنماسدان - تىنماي، ئاچىلماسدان = ئاچىلماي.

بېشىنچى كومە

قوشما فىعللەر

يازدىم، باشلادىم.

بىزدە يۇقارىداغى كەبى ئىكى فىعل بىر بىرىگە قوشىلىب ئىكىسىنىڭ ماعنالارىدان ئارالاش "بىر ماعنا» بېرەتۇرغان بىر فىعل بولادىر: "يازا باشلادىم، كېلە باشلادى» كەبى. بۇنگە بىز «قوشما فىعل» دېيەمىز.

قوشما فىعلدە ماعنانىڭ ئاغىرلىغى بىرىنچى فىعلدە بولىب ئىكىنچى فىعلنىڭ ماعناسى ئۇنگە "قايىد» بولىب قالادىر.

قوشما فىعل ياساماق ئۈچۈن بىرىنچى فىعلنىڭ بويرۇغى كېتى چوزغىلى بولسا "ي» كېتى چوزغىسىز بولسا «ا-ە» قوشىلادىردا ئىكىنچى فىعل ئوز حالىچا قالادىر: يازا باشلادى، ئوقۇي بېردىم، يىقىلا قال، ئولە يازدىڭ، سويلەيتۇرغان كەبى.

قوشما فىعلنىڭ زامان بىلەن، ئىشلەۋچى بىلەن بولىشلىق بولىشسىزلىق بىلەن ئوزگەرىشلەرى هەممەسى ئىكىنچى فىعلدە

بولادىر. بىرىنچى فىعل ئوزگەرمەي قالادىر: يازا باشلادىم، يازماي باشلادىم دېگەندە بۇ ئىكى فىعلنىڭ ئىكەلەسى بولىشلىق فىعلدىر. نېگە كىم، ئىكىسىدە هەم ئىكىنچى فىعل بولىشدىر: يازا باشلامادىم، كورە قالمادىڭ دېگەندە بۇ ئىكى قوشما فىعلنىڭ ئىكەلەسى هەم بولىشسىز فىعلدىر. نېگەكىم ئىكىسىنىڭ هەم ئىكىنچى فىعللەرى بولىشسىزدىر.

قوشما فىعللەردە بىرىنچى فىعل بىلەن ئىكىنچى فىعل ئاراسىدا (-) چىزىغى قويىلادىر: يازا - باشلادىم، يازماي - باشلادىم. كەبى.

ئايىرم فىعلنىڭ زامان بىلەن، ئىشلەۋچى بىلەن، بولىش - بولماسلىق بىلەن قانچالار ئوزگەرىب تۇرغانىنى كوردىك. مەنە قوشما فىعلنىڭ هەم خۇددى شۇنچە ئوزگەرىشلەرى بولادىر. قىسقاچا ئەيتكەندە ئايىرم فىعلنىڭ تورت كومەسى بولغانى كەبى بۇنىڭ هەم شۇندەي تورت كومەسى باردىر.

قوشما فىعللەر بىلدىرگەنلەرى ماعناغا كورە نېچە تۇرلى بولادىر:

1

باشلاۋ فىعلى: يازا - باشلا، يازا - باشلاما، يازماي - باشلا، كورە - باشلامادىم، تۇشە - باشلادىڭ، بارا - باشلا، كېلە - باشلاغان . . . .

2

ياقنلاش فىعلى ئولە - يازدىلار، تىنە - يازمادىم، كىرە - يازدىڭ، يىقىلا - يازغانسان، كورمەي - يازدىڭىز . . .

3

ئاشىقما فىعلى يازا - قال، يازماي - قال، ئەيتە - قالدى، ئېشتە - قالماس، بارا - قالغۇسىدىر، ئۇرا - قالدى، ئەيلەنە - قالاي، بېرە - قالدىلار...

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

4

داۋام فعلى * يازا ـ بەردى، گەپـۇرە ـ بەرمـە، ئوقـۇي بەرەسەن، ئەيتە ـ بەر، كېتە ـ بەرلك، ئۇرا ـ بەرگەن، ساچا ـ بەردىم، توكولە ـ بەردىلەر، ئالا ـ بەرمە . . .

5

بـولدىرش فعلى: بارا ـ ئالارمان، تۇرا ـ ئالمايسان، كورە ـ ئالغۇمدىر، ئالالمايمان، كېتە ـ ئالۇرمىز، كېلەلمەيمىز، بېرەلمەيسەن، قويالمايسىز . . .

6

"بولماق، قىلماق، ئېتمەك" كەبى فعللەر؛ عەرەبچە، تۇركچە سۇفەت يا ئاتقا قوشىلىب بىر فعل بولادىرلار. مۇمكىن بولدى، ياخشى ئېتدىك، مەن ئۇنى كۇلگى قىلدىم، مەن سېنى دوست تۇتدىم كەبى.

خات يازدىم، شەھەر باردىم، ئوغرى تۇتدىم، ئىش قىلدى. دېگەندە بۇ سوزلەرىمىزدەن هېچ بىرى قوشما فعل بولمايدىر. نېگە كم: بۇنلەردەگى ئات بىلەن فعل ئاراسىدا «نى» يا «گە ـ غا» قوشىمـ ـچاسى كېلتىرىب ئەيتكەندە ماعنالارى بۇزىلمايدىر. خات يازدىم ـ خاتنى يازدىم، شەهەر باردىم ـ شەهەرگە باردىم، ئوغرى تۇتدىم ـ ئوغرىنى تۇتدىم، ئىش قىلدىم ـ ئىشنى قىلدىم كەبى. يـۇقارىداغى قوشما فعللەردە ئېسە فعل بىلەن ئـات ئاراسىدا «نى»، «غا ـ گە» كېلتىرگەچ ماعنالارى بۇزىلادىر.

مۇمكىن بولدى ئورنىدا مۇمكىننى بولدى،
ياخشى ئېتدىك « ياخشىنى ئېتدىك،
دوست تۇتدىم « دوستنى تۇتدىم. دېب بولمايدىر.

بىر فعل يا بىر ئات؛ كومەكچى فعلگە قوشىلىب هەم قوشما فعل بولادىر. بۇ تۇرلى قوشما فعلنى بىلمەك ئۇچۇن باشدا كومەكچى فعلنى بىلىشىمىز لازىمدىر:

كومەكچى فعلنىڭ ئوزەگى، بۇيرۇغى "ئەر" ئىش ئاتى "ئېرمەك"دىر. بىراق بۇنلەرنىڭ ئىكىسى هەم ئىشلەتىلمەيدىر. بۇ ئوزەكدەن ياساغان فعللەرنىڭ ئىشلەتىلگەن بەعزىلەرى شۇنلەردىر:

1 ـ ئېدى، ئېدىم، ئېدىڭ، ئېدىلەر، ئېدىك، ئېدىڭىز.

2 ـ ئېرىر، ئېرىرمەن، ئېردىرسەن، ئېرىرلەر، ئېردىرمىز، ئېرىرسىز.

3 ـ ئېكەن(دىر)، ئېكەنمەن، ئېكەنسەن، ئېكەنلەر، ئېكەنـ ـمىز، ئېكەنسىز.

4 ـ ئېمىش، ئېمىشمەن، ئېمىشسەن، ئېمىشلەر، ئېمىشمىز ئېمىشسىز.

5 ـ ئېسە، ئېسەم، ئېسەڭ، ئېسەلەر، ئېسەك، ئېسەڭىز.

6 ـ ئېمەس، ئېمەسمەن، ئېمەسسەن، ئېمەسلەر، ئېمەسـ ـمىز، ئېمەسسىز.

(بۇنلەر ئەسلىدە ئېردى، ئېركەن، ئېرمىش، ئېرسە بولىب سوكىلاردا "ر" حەرفى تۇشىب قالغان) يۇقارىدا ئالتى راقام بىلەن كورسەتىلگەن كومەكچى فعللەردان بېشتەسىنىڭ بولىشسىـ ـزىنى ياساماق ئۇچۇن ئۇنلەدەن بۇرۇن «ئېمەس» فعلنى كېلـ ـتىرمەك كېرەك:

1 ـ ئېمەس ئېدى، ئېمەس ئېدىم...

2 ـ ئېمەس ئېرىر، ئېرىرمەن...

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

3 ـ ئېمەس ئېكەن، ئېمەس ئېكەنمەن...
4 ـ ئېمەس ئېمىش، ئېمەس ئېمىشمەن...
5 ـ ئېمەس ئېسە، ئېمەس ئېسەم...

كومەكچى فىعلنىڭ ئىشلەنىشى.

بۇ كومەكچى فىعلى «زامانسىز فىعل»، كومەسىدە كورسەتىلگەن فىعللەرگە قوشىلمايدىر. ئوتكەن فىعللەر كومەسىدەن «كوربىلگەن فىعلگە» ھەم قوشىلمايدىر؛ سوڭغى زامان فىعللەر كومەسىدەن قوزغاتىش فىعلگە ھەم قوشىلمايدىر. باشقا ھەممەلەرىگە قوشىلىب ئۇلەردەگى «خابار» ماعناسىنى «حيكەيە» ماعناسىغا ئەيلەندىرەدىر:

1 ـ مېن كېلىب ئېدىم، ئۇ كېلمەب ئېدى، سېن كورىب ئېدىڭ.

2 ـ مېن كېلمىش ئېدىم (كېلمىشدىم)، ئۇ كېلمەس ئېدى (كېلمەمىشدى)...

3 ـ مېن كېلگەن ئېدىم (كېلگەندىم)، ئۇ كېلمەگەن ئېدى. (كېلمەگەندى ـ كېلگەن ئېمەسدى).

4 ـ سېن يازماقدا ئېدىڭ، ئۇلەر يازماقدا ئېدىلەر...

5 ـ مېن يازا ئېدىم.

6 ـ سېن يازا ئېدىڭ، سېن يازماي ئېدىڭ..

7 ـ يازسا ئېدى، يازساڭ ئېدى، يازسا ـ ئېدى، ياز ـ ساڭ ـ ئېدىڭ.

8 ـ ئوقۇتغاي ئېدىم، كورمەگەي ئېدىڭ، ئوتورماغاي ئېدىڭىز...

9 ـ يازغۇسى ئېدى، كېلمەگۇسى ئېدى، يازغۇم ئېدى، يازماغۇسى ئېدىم (يازغۇسى ئېمەس ئېدىم)

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

10 ـ يازار ئېدىم، يازماس ئېدىم، ئوقۇر ئېدىم...

11 ـ كېلىپەتىب ئېدى (كېلمىيەتىبدى) كېلمىيەتىبمەن، كېلىيەتىبلەر. كومەكچى فىعللەرى، سۇفەتگە، ئاتقا ھەم قوشىلىب قوشما فىعل ياسايدىر: ئۇكۇن كېلگەن كىشى، ئەحمەت ئېدى. بىزنىڭ بايراق قىزىل ئېدى. مېن ئىچكەن، سۇۋ ئېكەن. ئۇ بىزدە ئوقۇتغۇچى ئېمىش كەبى.

فىعللەرنىڭ بابلارغا ئايرىلىشى.

ئەحمەت ساباغىنى ئوقۇدى.
مۇعەللىم تەلەبەنى چاقىرغان.
چولپان شىعرىنى يۇبارمايدىر.

يۇقارىداغى گەپلەردە «ئوقۇدى، چاقىرغان، يۇبارمايدىر» سوزلەرى فىعللەر بولىب «ئەحمەت مۇعەللىم، چاقىرغان، چولپان» شۇ فىعللەرنىڭ ئىشلەۋچىلەرىدىر. بىز بۇ فىعللەرنى ئىشلەۋچىلەرى بىلەنگىنە:

ئەحمەت ئوقۇدى
مۇعەللىم چاقىرغان
چولپان يۇبارمايدىر

دېگەندە سوزىمىزنى تىڭلاغان كىشى «نىمەنى؟، كىمنى؟»، دېب، ئەلبەتتە، سورايدىر. بىز شۇ سوراقلارغا جاواب بولسىن دېب «ساباغىنى، تەلەبەنى، شىعرىنى»، دېگەن بولامىز.

دېمەك: بۇ فىعللەر؛ ئوز ئىشلەۋچىلەرىدەن سادىر بولغاچ تەئسىرلەرى باشقا بىر كىمسە يا باشقا بىر نەرسەگە تۇشەدىر؛ تۇ ھەم «ساباق، تەلەبە، شىعر»دەن عىبارەتدىر.

ئىشلەۋچىدەن سادىر بولغاچ تەئسىرلەرى باشقا بىر نەرسە يا كىمسەگە تۈشكەن فىعلغا بىرىنچى باب «ئوتىم فىعل» (1) دىيمىز بۇ بىر.

ياغمۇر ياغمايدىر
بۇلۇتلار كېتكەن
قۇياش چىقدى

بۇ گەپلەردەگى «ياغمايدىر، كېتكەن، چىقدى» سۆزلەردەن كېيىن «نىمەنى؟، كىمنى؟» دېگەن سوراشلار بولمايدىر. دېمەك: بۇ فىعللەر؛ ئوز ئىشلەۋچىلەرىدەن سادىر بولغاچ، تەئسىرلەرى باشقاغا تۈشمەيدىر، بۇندەي فىعلگە ئىكىنچى باب، «سەلت فىعل» دىيمىز (2) بۇ ئىكى.

شەرىف تۇرسۇن بىلەن سوزلەشدى.
تۇرسۇن بىلەن شەرىف سوزلەشدىلەر.
ئىكى ئورتاق سوزلەشدىلەر.

بۇ گەپلەردە كورگەنىمىز «سوزلەشدى، سوزلەشدىلەر» فىعللارى؛ بىر ئىشنىڭ ئىكى ئىشلەۋچى تامانىدان بىر-بىرلەرىگە قاراتىب ئىشلەنگەنىنى بىلدىرەدىر. بۇندەي فىعلگە ئۈچىنچى بار «ئورتاقلىق فىعل» دىيەمىز.

ئورتاقلىق فىعلنى ياساماق ئۈچۈن بولىشلىق بۇيرۇقا (ش) قوشىلادىر: «يازىشادىر»، «يازىشارمىز»، «كېلىشكەنىمىز» كەبى. بۇنلەرنى بولىشسىز قىلماق ئۈچۈن (ش) دەن سوڭ «ما-مە».

1) عەرەبچەدەگى «فىعل موتەعەددى»
2) عەرەبچەدەگى «فىعلى لازىم»

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No. TK/135,4

قوشىلادىر: «يازىشمايدىر، يازىشماسىمىز، كېلىشمەگەنىسىز» كەبى بۇ ئۈچ.

بۇ بابلارنىڭ هەر بىرىدەن باشقا بابلار ياساش

بۇ ئۈچ باب فىعلنىڭ تۈب بابلارىدىر. بۇنلەرنىڭ هەر بىرىدەن باشقا بابلار تۈزمەك ئۈچۈن ئايرىم قاعىدەلار بار.

1

ئوتىم فىعللارىنىڭ بولىشلى بۇيرۇقلارىغا «تىر-دىر» قوشىلىب ئىكىنچى دەرەجە «ئوتىم فىعل» ياسالادىر. بۇنى بولىشسىز قىلماق ئۈچۈن «تىر-دىر» دەن سوڭ «ما-مە» قوشىلادىر:

«تىر» قوشىلغانى: ئاچتىر، ئاچتىرما، چېكتىرمە، چېكتىر، چېكتىرەدىر. «دىر» « يازدىر، يازدىرما، بىلدىر، بىلدىرمە، بىلدىرگەن. بىر خىل فىعللاردا «تىر» قوشىمچاسىدان ياڭغىز «ت»، بىر خىلدا ياڭغىز «ر» حەرفىگىنە قالادىر:

«ر» قالغانى: ئۈچىر، ئاشىردىلار، پىشىرگەنلەر.

«ت» قالغانى: يىقىت، ئوقۇت، بىزەت، ياساتمادىڭ، ئوقۇتمادىم.

2

«سەلت» فىعللاردان هەم يۇقارىداغى قاعىداغا قاراب ئوتىم فىعللار ياسالادىر. بىراق بۇنلەر ماعنا ئىعتىبارى بىلەن بىرىنچى دەرەجە ئوتىم فىعل بولادىرلار: (1)

«تىر» قوشىلغانى: كېلتىر، كېلتىرمەيدىر، كېلتىرگەن، كېلتىرگومدىر.

«دىر» « سىندىر، قاندىرما، مىندىردىڭ، مىندىردىلەر.

1) چۈنكى بۇنلەر ئوتىم فىعلدان ئېمەس، سەلت فىعلدەن تۈزىلگەندىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

"ت" " ياشاتقانلار، ئوينىاتىڭىز، ئولتۇرتمادىم، ئويناپ.
"ر" " تۇشىرسە، تۇشىرمەسە، چىقارغىل، باتىرما.

يۇقارىداغى قاعىدالاردان تاشقارى ھەرئىكى بابدان ھەم بەعزى ئوتىم فىعللەر ياسالغاندىر. كورگەز، كورسەت، تويغۇز، تۇرغۇز، يىتكىز كەبى.

3

ئورتافلىق فىعللەر، يالغىز «تىر» قوشىمچاسى بىلەنگىنە ئوتىم فىعلىغا ئەيلەنەدىر:

كىلمىشتىردىم، كىلمىشتىرمەدىم، بۇزىشتىردىلار، ئۇرىشتىرغانلار، ئەيتىشتىرمەدىڭ، ئالىشتىرسا، ئالىشتىرماسا، كوكىشتىرمەدىڭ كەبىلەر.

يۇقارىدا كورگەنىمىز ئوتىم فىعللەرنى يەنەدەن بىرەر دەرەجە ئارتىرماق ئۇچۇن "تىر-ت" قوشىمچاسى قوشىلادىر:

"تىر-دىر-ر" بىلەن تۈزىلگەنىگە "ت" قوشىلغانى	بىلدىرت، سىندىرت، قاندىرت، يازدىرت، بىلدىرتمە، ئاچىرت، چىكتىرتتىڭ، ئاتتىرتىلار، كىلتىرتمەدىلەر، پىشىرت، ئۇچىرتما، چىقارتىپ، باتىرتقان ئىدىم.
"ت" بىلەن تۈزىلگەنىگە «تىر» قوشىلغانى	ئوقۇتتىر، ياشاتتىر، ئۇتتىرمادىلار، ياساتتىرامىز، بىزەتتىرمەگەن، كورسەتتىرمەگەن ئىدىم تىڭلاتتىرما.

4

سىبىن كىتەبنى ئاچىدىڭ - كىتەب ئاچىلدى.

مۇعەللىم مىنى چاقىردى - مىن چاقىرىلدىم.

شەگىرد ساباغىنى يازغاندىر - ساباق يازىلغاندىر.

بىرىنچى قاتارداغى «ئاچىدىڭ، چاقىردى، يازغاندىر» فىعللەرى ئوتىم فىعللەردىر. بۇ فىعللەرنىڭ ئىشلەۋچىلەرى «سىبىن،

مۇعەللىم، شەگىرد»دىر، شۇ ئىشلەۋچىلەرنى گەپدەن چىقارامىزدا جايلارىدا «كىتەب، مىن، ساباق» سوزلەرىنى قويىپ يۇقارىداغى فىعللەرنى شۇنلەرگە نىسبەت بىرىپ ئەيتەمىز:

كىتەب ئاچىلدى. مىن چاقىرىلدىم. ساباق يازىلدى.

بوندەي قىلغاندا «ئاچىدىڭ، چاقىردى، يازغان» فىعللارنى بىر ئاز ئوزگەرىپ قالغانىنى، بۇيەرۇقلارىغا «ل» حەرفىنىڭ قوشىلغانىنى كورەمىز.

بۇ فىعللارغا «مەجھۇل» (بىلگىسىز) فىعللار دىيلەدىر (1) بۇ يۇقارىداغى ئۇچ بابنىڭ تورتىنچىسىدىر.

ئورتاقلىق، ئوتىم، قالىم بابلارىنىڭ ھەممەسىدەن، بۇيرۇقىغا «ل» قوشماق بىلەن مەجھۇل (بىلگىسىز) فىعل ياسالادىر. بۇ فىعلنىڭ بولىشسىزىداغى «ما - مە» قوشىمچالارى «ل»دەن سوڭ كىلەدىر: ياز يىلدى، ياز مادىم، ئوقۇلغان، ئوقۇلماغان، بىرىلەدىر.

ئوتىم فىعللاردان مەجھۇل فىعل:	يازدىرىلدى، ئوقۇتىلمايدىر، ئوقۇتتىرىلسا، ياساتتىرىلغان، كىلشتىرىلسىن يەغىشتىرىلغان ئورىشتىرىلمايلار. كىلشتىرىلمەيدىر.
ئورتاقلىق فىعلدان:	يازىشىلدى، كىلىشىلگەن، سوزلەشىلگەي، يىراقلاشىلغاي، يازىلىشمايدىر، كىلىشمەگەن، سوزلەشىلمەگەن، يىراقلاشىلماغان.
سەلت فىعلدان:	بارىلدى، چىقىلدى، يۈرىلدى، چارچالدى، يىتىلدى، بارىلمادى، چىقىلمادى، يۈرىلمادى، يىتىلمەگەن.

1) بۇفىعلى «مەجھۇل بىلگىسىز، قايتىم» ئاتاماقىنىڭ بىرى ھەممىنى قاناعاتلاندىرمادى. ف.

«بىل، قال، كىل» كەبى كېتى «ل» بولغان بۇيرۇقلاردان «مەجھۇل» فىعل ياساماق ئۈچۈن يەنە «ل» حەرفى قوشىلمايدىر. بونلەرنىڭ مەجھۇللەرى «ن» حەرفى بىلەن تۈزىلەدىر:

بىلىندى، كىلىندى، كېلىنەدىر؛ سىلىنگەندىر، قالىنادىر، ئالىنغاندىر، ئىلىنمش كەبى.

5

كېتى «ل» حەرفى بولماغان بۇيرۇقلارغا هەم «ن» قوشىلىب تۈزىلگەن بىر تۈرلى فىعل بار: كورىنەدىر، ئويغاندى كەبى. بۇ تۈرلى فىعلنى مەجھۇل فىعللار قاتارىدا سانىماي ئالمايمىز. چۈنكى بۇنلەرنىڭ مەجھۇللەرى، «كورىلەدىر» «ئويغا تىلدى» فىعللارىدىر. «كورىنمەك، ئويغانماق» «كوردىلمەك، ئويغا ـ تىلماق» ئاراسىداغى ئايىرما ئەنچە بۈيۈكدىر. بۇلەر «ئۆزلىك فىعل» بولادىر، بىز بۇ «ئۆزلىك» فىعللارنى مەجھۇللەرى بىلەن بىرگە يازىب كورسەتەمىز:

مەجھۇللەر:	ئۆزلىكلەر:
كورىلدى	كورىندى
يۇۋۇلدى	يۇۋۇندى
سىپۇلدى	سىپۇندى
تارتىلدى	تارتىندى
بىزەلدى	بىزەندى
ياسالدى	ياساندى
ئورگەتىلدى	ئورگەندى
ئاۋۇتىلدى	ئاۋۇندى . . . .

«بىلىنمەك، سىلىنمەك، قالىنماق» كەبى ئىككى «ل» نى بىر يېردە كېلتىرىلمەسلىك ئۈچۈن گىنە «ن» بىلەن تۈزىلگەن مەجھۇل

فىعللار هەم «مەجھۇل» هەم «ئۆزلىك» فىعلى بولىب ئىشلەتىلەدىر.

ئىكىنچى ئۆزەكدەن ياسالغان فىعللار

بۇيرۇققا ئېمەس، ئات ـ سۈفەتكە قوشىمچالار قوشىب تۈزىلـ گەن فىعللارگە «ئىكىنچى ئۆزەكدەن ياسالغان فىعللار»، دېيمىز. بۇ تۈرلى فىعللار: ئات يا سۈفەتكە، كوبرەك «لا ـ لە» قوشىلىب ياسالادىر:

كۈچلەمەك	مەجبۇر ئېتمەك
ئۇلۇغلاماق	تەعزىم، حۆرمەت قىلماق
ئاقلاماق	گۇناهسىز تاپماق
قارالاماق	گۇناهلى تاپماق
تىشلەمەك	تىش بىلەن ئالماق
قىشلاماق	قىشدا تۇرماق
تاياقلاماق	تاياق بىلەن ئۇرماق

«لاش ـ لەش»، «لان ـ لەن»، «ار ـ ەر»، «اي ـ ەي» بىلەن ياسالادىر:

سوللاشماق، قىزىللاشماق، ئوكلەشمەك، قىزارماق، گوكەرمەك، ئاقارماق، ئاتلانماق، سارغايتماق، كوپەيتمەك ئازايماق كەبى.

6

1 ـ تېمىرنى كوردىم، تېمىر مېنگە دەفتەر بېردى.

2 ـ ئورتاغىمغا باردىم، ئورتاغىمدان كىتەب ئالدىم.

يۇقارىداغى گەپلەردەن «تېمىر» بىلەن «ئورتاق» سوزلەرى ئىككىشەر يولا ئەيتىلگەن. بۇ قاعىداغا كورە بۇزۇق ئېمەس بولماسا

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.4

ھەم ئىشتىلىشىدە ساۋۇقدىر. بۇ گەپلەرنى يىغىنلەتمەك، ھەمدە بىر سوزنى ئىككى يولا قايتارىپ ئەيتىشدەن قۇتۇلماق ئۈچۈن ئىككىنچى يولا ئەيتىلگەن «تېمىر» ھەم «ئورتاق» سوزلەرىنى «ئۇ» سوزى بىلەن ئالىشتىرامىزدا «تېمىرنى كوردىم، ئۇ مېڭگە دەفتەر بېردى. ئورتاغىمغا باردىم ئۇنىدەن كىتەب ئالدىم» دېيمىز.

بىر كىشىگە «يازدىڭ!» دېمەكچى بولغاندا ئۇنىڭ ئاتىنى ئەيتىپ «ئەھمەد يازدىڭ» دېمەيمىزدە «سېن يازدىڭ» دېيمىز، كوبگە قاراپ «يازدىڭىز!» دېمەكچى بولغاندا ھەممەسىنىڭ ئاتىنى ئەيتىپ تۇرمايمىزدا «سىز يازدىڭىز» دېيمىز. بىر كىشى ئوز ئاتىنى «مېن» سوزى بىلەن، كوپ كىشىلەر ئوز ئاتلارىنى «بىز» سوزى بىلەن ئالىشدىرادىلار. بىر، يەكى، بىر نېچە ئاتلارغا ئالىشتىرىلىپ كېتىرىلگەن شۇ قىسقا سوزلەرگە «ئات ئالماشلارى» يەكى، يالغۇزچا «ئالماش» لار دېيمىز. ئالماشلار شۇلەردىر:

ئات ئالماشلارى

بىرلىكدە:	كوبلىكدە:
1 - ئۇ	4 - ئۇلەر = ئۇنلەر، ئالار
2 - مېن	5 - بىز = بىزلەر
3 - سېن	6 - سىز = سىزلەر

كورسەتكىچ ئالماشلارى

يېقىن كورسەتكىچلەر

بۇ = بۇل	بۇلەر = بۇنلەر
شۇ = شۇل	شۇلەر
ئۇشبۇ	ئۇشبۇلەر
مەنە	مەنەۋلەر
مەنە بۇ	مەنە بۇلەر
مەنە ئۇ	مەنە ئۇلەر

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.4

ئۇ = ئۇل	ئۇلەر = ئۇنلەر = ئالار
ئۇشە = ئۇشەل	ئۇشەلەر
ئەنە	ئەنەۋلەر...
ئەنە ئۇ (ئەنۇ)	ئەنە ئۇلەر

سوراش ئالماشلارى

نېچۈن؟، نۇچوك؟، نېگە؟، نېمەي؟، قانداي؟، قالاي؟، قاچان؟، قايدا؟، قاياق؟، كىم؟، نىمە؟، قانچا؟. نېچە؟

بۇلەردەن «كىم» - كىشىلەردەن، «نىمە» - نەرسەلەردەن، «قاچان» - چاغدان، - قايدا، - «قاياق» ئورۇندان، «قانچا» - ئولچەۋدەن «نېچە» - ساندان، «قانداي، نېمەي، نۇچوك» - ھالدان، «نېچۈن، نېگە» - سەبەبدەن سوراشقا ئىشلەتىلەدىر.

7

كومەكچى سوزلەر

سوزنىڭ يېتىنچى تۈرى «كومەكچى سوزلەر» دىر. كومەكچى سوزلەرنىڭ بۇرۇنغى بېش تۈرلى سوزدەن ئايىرماسى شۇندەيدىر:

بۇلەر ئات، فىئىل، سۇفەتلەرگە قوشىلا تۇرغان قوشىمچالارنىڭ ھېچ بىر تەسىنى قابۇل قىلمايدىر: ئەسلە × غا، سىر × گە، ئېلىك × دەن دېيىلمەيدىر.

1 - كۈچەيتىش كومەكچىلەرى: ئەسرۇ، جۇدە، ھېچ، ئەلبەتتە، ئەسلە، سىرد، ئېلىك، بۇتكۇل، خۇددى.

بۇنلەر بىر گەپنىڭ، يا بىر سوزنىڭ ماعناسىنى كۈچەيتمەك ئۈچۈن ئىشلەتىلەدىر. ئىشلەتىلىشلەرى شۇندەيدىر:

بىز سېنى «ئەسلە» كورمەدىك. بۇ «ئەسرۇ» ئۇزۇندىر.
سېن مېنى «هېچ» كورمەدىڭ. ئۇ، «جۇدە» قىسقادىر.
بۇ كىتەب «سىرە» بىتمەيدىر. ئېرتە «ئەلبەتتە» بارامىز.
«ئېلىڭ» ياخشى بىر كىتەب بېر! «چىندەن» كوبگەپلەشدىك
2 - ئورۇن كومەكچىلەرى: ئارا، ئىچرە، ئوزە. ئۇزرە. شەهەر «ئارا» كىردىم. ئۇي «ئىچرە» ئوتۇردىق. باش «ئۇزرە» قويدىم
تاغىن، داخى، بىلەن - ئىلە، - لە، يەنە، هەم دا - دە سوزلەرى ئىكى ماعنانى بىغىب، قاباتلاۋ كومەكچى بولادىر.
مەنە، «تاغىن» كېلدى؛ بۇ «داخى» كېلدى. شەرىف» ئىلە، كەرىم كېلدى. «يەنە ياز! سېن «هەم» يازا ئەحمەت، شەرىف «هەم»، كەرىمنى كوردىم، شەرىف كېلگەن ئىدى، ئەحمەتدە كېلدى.

يوقسا، ئەگەر، ئەگەرچە بۇنلەر شەرت كومەكچىلەرىدىر. بۇنلەردەن «ئەگەر» بىلەن «ئەگەرچە» سوزلەرى فارسچادىر. بىزدە ئىشلەتىلىشلەرى سىرە لازىم ئېمەسدىر. چۇنكى «ئەگەرچە سېن كېلمەدىڭ مېن كېلدىم» دېگەن گەپنىڭ تۇرىكچە - ئوز بېكچەسى «سېن كېلمەسەڭدە مېن كېلدىم» دىر. «ئەگەر كېلسەڭ» دېگەندە هەم ئەگەر ئارتىقچادىر «كېلسەڭ» نىڭ ئوزىدەن «ئەگەر» ئاڭلاشىلادىر.

«بەلكىم، يا - ياكى - ياخۇد» سوزلەرى ئانىقسىزلىقىنى بىلدىرەدىر. «كەشكى، شەيەد» ئارزۇ كومەكچىسىدىر. «ئېسىز ئەفسۇس، ئەتتەڭ ئە، هەي ئەتتەڭ» حەسرەت، ئارمان كومەكچىلەرى، «ئاينىقسا، خۇسۇسان، عۇمۇمەن، زاتان، بەعزەن» حال كومەكچىلەرى (هە، خوب، خوش) جاۋاب كومەكچىلەرىدىر.

«ساين - سايى» نىسبەت كومەكچىسىدىر. ئىكى فىعلنىڭ ماعنالارى ئاراسىداغى باغلانىشنى كورسەتەدىر: ئۇ بارغان «ساين» بىز قاچدىق. قۇياش كوتەرىلگەن «ساين» هاۋا ئىسسىنا باردى,
«غىنا - گىنە - قىنا - كىنە، فاقات» بۇنلەر چېكلەش كومەكچىسىدىر.
فاقات بىز كېلدىك، بىزگىنە كېلمەي قالدىق.
«كىم، كى» تەفسىر، ئىزاح كومەكچىسىدىر. بىلدىرەمەنكىم.. ئىعلان قىلىنادىركى:...
«ببراق، لېكىن» سوزلەرى ئەيتىلگەن بىر گەپدەن بىر نەرسەنى «چىقارىش كومەكچى» سىدىر.
هەمە ئالدىلار «ببراق» مېن قالدىم.
«ئۇچۇن، چۇنكى» سەبەب كومەكچىسىدىر.
«چا - چە»؛ چاما كومەكچىسىدىر: يىگىرمەچە، يۇزچە، مىڭلەرچە نىسبەت كومەكچىسى هەم بولادىر:
روسچا، تۇرىكچە، عەرەبچە گەپۇرەدىر. حايۋانچا، ئىنسانلارچا ئىشلەيدىر. زامان كومەكچىسى هەم بولادىر: مېن كېلگەنچە ئوتۇر.
«داۋۇر»: بىر ئىشنىڭ ئېك سوگراسىنى كورسەتمەك ئۇچۇن ئىشلەتىلەدىر: شەهەرگە داۋۇر بارامىز يۇز يىلگە داۋۇر كۇتەمىز؛ «داۋۇر» ئورنىدا «چا - چە» هەم ئىشلەتىلەدىر. شەهەرگەچە بارامىز. يۇز يىلگەچە كۇتەمىز.
«اه، ئوف، ئاخ»: بۇنلەر سېزگۇ كومەكچىلەرىدىر.

8
بېلگىلەر

«مى» سوراۋ بېلگىسىدىر. «نىڭ» بىر نەرسەنىڭ كىمگە، نىمەگە قاراشلىغىنى كورسەتەدىر. «قاراش بېلگىسى» دىر. ئۇنىڭ باغچاسى باغچانىڭ ئېشىگى، شەرىفنىڭ كىتەبى. ئېلىبېكنىڭ

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135, 4

شىعىرى. قاراش بەلگىسى بىر ئاتقا قوشۇلغاچ ئۇندەن كېيىن كېلگەن بىر ئاتقا ئۈچىنچى تۈرلى «ئالماش ئىزلەرى» قوشۇلادىر. باغچاسى، قاپقاسى، مېنىڭ قالامىم، سېنىڭ قاغازىڭ، ئۇلەرنىڭ شىعىرلارى، سىزنىڭ ئىشىڭىز، بىزنىڭ تۇرىشىمىز كەبى.

«نىقى ـ نىكى» بۇ ھەم قاراش بەلگىسىدىر. بۇكىتەب ئەحمەت «نىكى». بۇ شىعىر باتۇ «نىقى».

«غا ـ قا ـ گە ـ كە، دان ـ دەن، دا ـ دە ـ نى». بۇنلەر بىر فىعلنىڭ ئىشلەۈچىدەن باشقا كىمگە، نىمەگە نىسبەتى بولغانىنى كورسەتەدىر:

«نى» تۈشمە بەلگىسىدىر. مېن كىتەبنى يازدىم دېگەندە «يازماق» ئىشى تەئسىرىنىڭ، كىتەبكە تۈشكەنى بىلىنەدىر.

غا ـ قا ـ گە ـ كە، بارىش بەلگىسىدىر. مەكتەبكە باردىم، شەھەرگە قاچدىم، تەلەبەگە كىتەب بېردىم دېگەندە بۇندەگى فىعللاردان «مەكتەب، شەھەر، تەلەبە، گە قاراتقان بىر حەرەكەت بارلىغى ئاڭلاشىلادىر.

«دان ـ دەن» چىقىش بەلگىسىدىر. ئۈيدەن كېلدىم، كىتەبدەن ئاڭلادىم دېگەندەي فىعللاردان ئاڭلاشىلغان حەرەكەتىنىڭ «ئۈي» دەن، «كىتەب» دەن باشلانغانى ئاڭلاشىلادىر.

«دا ـ دە» ئورۇن بەلگىسىدىر. ئۈيدە ئوتۇردىم، مەكتەبدە يازدىم. دېگەندە فىعللارنىڭ ئورۇنلارى بىلىنەدىر.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135,4

TK/135,4

كىتەبدە بارلار.

		بيت
1	ئىملا ـ ئىستىلاح كەمىسيەسىدەن	3 - 3
2	بىر ـ ئىكى سوز	3 - 5
3	تىللەرنىڭ تارىخى ئاقسى	6 - 9
4	ئۈنلى ۋە ئۈنسىز تاۋشلار	10 - 10
5	يوغانلىق، ئىنگىچكەلىك	11 - 12
6	تاۋش ئوزگەرىشلەرى	12 - 14
7	سوز ۋە ئۈنىڭ تۈرلەرى	14 - 16
8	سوزلەرنىڭ تۈپلىگى، ياسالىغى	16 - 17
9	ياساما ئاتلار	17 - 20
10	سۈفەتلەر	20 - 24
11	سانلار	24 - 25
12	تۈپ، ياساما سانلار	25 - 27
13	ئوخشاش سۈفەتلەرى	27 - 29
14	فىعللار	29 - 30
15	سوڭغى زامان فىعللار	30 - 30
16	بۇيرۇق	31 - 32
17	كېلگۈسى فىعللار	33 - 35
18	ئوتىنىچ فىعلى	35 - 36
19	شەرت فىعلى	36 - 38
20	قوزغاتىش فىعلى	38 - 38
21	حازىرغى فىعللار	38 - 41
22	ئوتكەن فىعل	41 - 42
23	ئېشىتىلگەن فىعل	42 - 43

بيت.

24 - حکايە فعلى . . . . 43 - 44

25 - زامانسز فعللەر . . . . 44 - 46

26 - قوشما فعللەر . . . . 46 - 50

27 - کومەکچى فعلنىڭ ئشلەنىشى . . . . 50 - 51

28 - فعللەرنىڭ بابلارغا ئايرلىشى . . . . 51 - 53

29 - بابلارنىڭ ھەر بىرىدەن باشقا بابلار ياساش . . . . 53 - 57

30 - ئىکنچى ئۆزەکدەن ياسالغان فعللەر . . . . 57 - 58

31 - ئات ئالماشلارى . . . . 58 - 59

32 - سوراش ئالماشلارى . . . . 59 - 59

33 - کومەکچى سوزلەر . . . . 59 - 61

34 - بىلگىلەر . . . . 61 - 62

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.4

PD 54

fitrət

SƏRF

Өzвek tili qaьdalarь toƣrusьda вir təçriвə

Birinci kitaв

Өzвekistan Çymhyrijatiniŋ Maarьf Kəmisərligi hyzyridəgi вilim өzəgi tamanьdan, məktəвlərdə oqumaq ycyn muvafьq kerildi.

6 inci вasma

Өzвekistan Dəvlət Nəşrijatь
Samarqand — 1930 — Taşkent

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Уалит № 3572   Заказ № 5113   Тираж 4000

Типо-литография № 1 Узполиграфтреста

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135?5

ʙir-iki sɵz

Bizniꞑ til, ədəʙijjatimizniꞑ eꞑ soꞑ kynləri farƣanalь Ymər xan zamanьda edi. Til ədəʙiijatьmьz Ymər xan pəjtidə ʙirdən jaşnaʙ kɵtərildi-də, undan kejin sekin—sekin pəsəjə ʙaşladь. Bara; ʙara jьqьlьşьnьꞑ, joqalьşьnьꞑ eꞑ aƣьr, eꞑ qara daqьqalarьnь ɵtkəzdi. Azƣьna pəjitdən soꞑ Tyrkistanda jetişkən jarьm şaьrlar, jarьm jazƣucьlarnь esə eski ədəʙijjatьmьznьꞑ soꞑ soluşlarь deʙ kɵrsətmək jaꞑlьş ʙir iş ʙolmajdьr. Bularnьꞑ qalamlarь ycidən tɵkylgən çymlələr ʙuzuq, sɵzlər sьqьq, fe'llər qaraꞑlьq ʙolьʙ cьqa ʙaşladь.

Meladьj 19-ncь mɵlcələrniꞑ (əsirniꞑ) soꞑlarьda ʙizdə jaꞑlьşmaq (təçəddyd) fikri ojƣandь. Jəꞑi məktəʙlər acmaq, jəꞑi kitaʙlar jazmaq, gəzitələr, çeꞑlər cьqarmaq istədik: acdьq, jazdьq, ʙьraq hənyz—til, ьmla məs'ələlərigə acьq ʙelgili ʙir jol ʙerə almaƣan edik. Bytyn tyrk dunjasь ycyn „ʙir jəlpi til“ qaʙul etmək xajallarь ʙilən avara ʙoldьq. Tilimizni şuna toƣrь jurƣuzmaq ycyn ynymsiz tirişdik. Bu xajallarnьꞑ işkə aşmaƣanьn ʙilgəndən kejin ɵz tilimizni, ɵz ьmlamьznь tyşynə ʙaşladьq. Bu jolda ʙirinci adьmnь Qoqandlьq „Aşur-əli Zahirii“ atdь. Ьmla ʙitikcəsini jazьʙ cьqardь. Undan soꞑra Taşkentdə „Cьƣataj gyryngi“ acьldь. „Gyryngi“ til, ьmla məs'ələləri ʙilən—terənrək maşƣul ʙoldь. Tyrkijəli Şajx Vəsfii tamanьdan ərəʙcə, farsьcaƣa ergəşiʙ jazьlƣan eski osmanlь sərf, nəhv kitaʙini məktəʙlərimizdən syriʙ cьqardь-da, ɵz tilimizniꞑ qaьdalarьnь kirgizdi. Tyrkistan oqutucьlarьnьꞑ ekinci, ycynci qurultajlarьda eski ьmlaƣa qarşь keꞑ şyvrətdə kyrəş acьʙ ɵz fikirlərini ɵtkəzdi. Eskiv ьmla ornьƣa jəꞑi ьmlanь ɵtkəzmək ʙilən-ginə ʙaƣlanьʙ qalmadь. Bir jaqdan ɵlkədə latьn hərflərini qaʙul etməkni jaqlavcьlar tajjarladь. Til ьmla fikirləriniꞑ tegrəsigə jeƣьlьşƣanlar, mənə şundaj qьlьʙ ʙirinci gəldəgi işlərni ʙitirdilər. Bytyn tyrk tillərini ʙirləştirmək xajalь, xajalƣьna ʙolьʙ qaldь. Eski ьmlanьꞑ kyllərі kɵkkə ycirildi.

Bьraq juqarьda əjtkənim kəʙi ʙu işlər ʙirinci gəldəgi işlərdir. Həli kɵriləçək ʙir kɵʙ işlərimiz ʙardьr, və u ʙizni kytiʙ turadьr. Eski

ьmlanь jeņdik, keв jaxşь. Jəņi ьmlamьznьņda vaqtlь-ƣьna вir nərsə ekənini вiləjik. Bukyn hər tamanda latьncьlьq aqьmь kyclənib baradьr. Jaqьn, çydə jaqьn вir zamanda ərəв hərfləri (eski, jəņı ьmlalarь вilən вirgə) tamьrьdan yziв taşlasa kerək. Bu kezgə kerinib turadьr. anьqdьr; latьn həriflərini qaвul etmək, qaвul ettirmək ycyn вukyndən вaşlaв tajjarlьq kerişimiz lazьm. Tilimizdəgi tavьşlarnьņ, saņlarьnь, cozƣь orunlarьnь ilmii syvrətdə jazşьƣьna вiliв anьqlaв qojajьq. Tilimizniņ ьstь'dadlь, вaj вir til вolƣanьnь qьcqьrьв səjlədik: „вu til doqqьdьr, (qopaldьr) вunьņ ornьƣa tyrkcəniņ ədəвii вir şevəsini alajөьq" degən til вilməslər вilən kyrəşdik—unlarnь jeņdik. Bьraq hənyz tilimizniņ вelgili qa'ьdalarьnь majdanƣa qoja almadьq. Jazuvlarьmьznьņ şəkligə „вirlik" jəņi jazucьlarьmьzƣa qulajlьq вermək ycyn tilimizniņ qat'ьь qaьdalarьnь вildiriş kerək. Həmədən вurun y qa'ьdalarnь өzimizniņ-də вilişimiz lazьmdьr. Ilmii axtarьşlar вolmaƣunca вunlarnьņ вirtəsi həm, вolaçaq eməsdir. Biləmiz, ki вizniņ şəhərlərimiz jyzləв jьllardan вeri ərəв, farsь ədəвijatьnьņ hykmi astьda jaşajdьr. Şunьņ ycyn вizdə şəhər tili вuzulƣandьr.

Tilimizniņ saf şəklini daladaƣь el-ajmaqlarьmьzda kerə alamьz. Dalada jaşaƣan el-ajmaqlarьmьz arasьda unlarnьņ çan azuƣь вolьв turƣan dastanlar, ertəklər, mətəllər, ləpərlər, aşulalar qoşuqlar вar. Şunlarnьņ həməsini вyjyk вir dьqqat вilən, xalq aƣzьdan cьqqanь kəвi jazьв alьş kerək, el-ylys arasьda jazuv dajьraьsьƣa kirgən Zyfnyņ, Sajqalь, Jysyf Bek kəвi dastanlar вar. Əhmət Jəsəvij, Qul Syləjman hikmətləri, Raвƣuzь qasasul ənвijasь, Məşrəв, Hyvəjdə ƣazallarь „Dyrвek" Navajь, Baвьr, Bajqara, Lytfij, Mir Həjdər, Mənis, Ymər xan, Fəzlii, Qylxanil kəвi əristəkrət şaьrlarьmьznьņ əsərləri вar. Qutadƣu-вilik, „Həвətyl Haqajьq", „Devan Luƣat Tyrk", „Muqaddьmatul Ədəв", kəвi eski vasьqalar вar. Şunlarnьņ həməsini—qьlnь qьrq jarьв tekşirəjik; вir-вirigə salьştьrьв, keliştiriв, tekli, tyвli nətiçələr alajьq. Mənə şu jolda, şu şəkildə jaraqlanьв majdanƣa cьqƣanьmьzda kerilgən işlər, alьnƣan nətiçələr—ilmii вolьв cьqadьr. Kimsəniņ-də lam-mim dejişigə jol qalmajdьr.

Bu işlərniņ qulaj вolmaƣanь вelgili. Bunlar вir kişiniņ qolьdan kelməjdir. Bu jolda tirişmək jəņi cьqƣan jigit jazucьlarьmьznьņ həmələrigə tyşədir. Jəņi өzвek ədəвijatьƣa ilmii вir asas вermək, uņa zamanьь, mədənii вir вarlьq вaƣьşlamaq ycyn mənə şu jollarƣa вat kirişmək həməmizgə lazьmdьr. Bu işlərniņ tygəl nətijçəsini kytiв turьş həm jaramajdьr. Bu uluƣ вьnanьņ, вu ədəвijjat mədrəsəsiniņ вirinci taşьnь tezlik вilən qojmaq lazьm, mənə şu fikirlərgə вerildim-də, men til qa'ьdalarь toƣrusьda qolda вolƣan nərsələrni tyziв, teriв şu вilikcəni cьqardьm. U, вir saвaq вitigi eməs, mutalaqa kitaвьdьr. Tilimiz toƣrusьda tygəl, вir nərsə eməs, вaşlanƣьcdьr; tə'lif eməs təçriвədir. Bunь saralamaq, tyzətmək, keņəjtmək jumьşlarь jigit kyclərimizniņ çanlь teвrənişlərini kytədir.

Fitrət.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No Tk/135.5

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Ynli və ynsiz tavьşlar

1—в, p, t, ç, c, x, d, r, z, s, ş, q, f, q, k, g, ŋ, l, m, n, v, h, j.

2—a, ə, u—y, ө—o, e, ь—i.

Juqarьda вirinci raqam вilən kөrsətilgən 23 hərf ynsiz tavьşlardьr. Ikinci raqam вilən kөrsətilgən toqquz ŋərf esə ynli tavьşlardьr.

Juqarьdaqь jigirmə yc ynsiz tavьşlardan yctəsi вolqan „h, x, f" tavьşlarьnь tyrikcədə kөв ycrətiв вolmajdьr. Şunьŋi ycyn вunlarnьŋ tyв tyrkcə tavьşlardan вolmaqanь əjtlədir. Bunlarnьŋ jat tillərdən tyrikcəgə kiriв qalqanь da'va qьlьnadьr[1]).

Joqanlьq, iŋickəlik

Bizniŋ tilimiz jalpь tyrk tiliniŋ keŋ вir tarmaqьdьr. Tyrk tilidə вolqan asasьь hallarnьŋ вizniŋ tildə вolьşь təвi'idir.

Tyrk tiliniŋ вytyn tarmaqlarьda вolqanь kəвi вizniŋ tildə həm, sөzlər ahəŋ ь'tьвarь вilən joqan, iŋickə вolьв ikigə ajrьladьr.

Bu ahəŋ məs'ələsini eski jazma əsərlərdə kөв kөrə alqanьmьz kəвi, dalada jaşaqanlar arasьda həm kөвrək ycrətmək mymkindir. Fars ədəвijatь, mədrəsə təçvidi tə'siri вilən вuzьlqan şəhər şevələridə вu halnь az kөrgənimiz вilən вizniŋ şevədə joqanlьq, iŋickəlik ahəŋi joqdьr deв вolmajdьr.

Joqan sөzlər вilən iŋickə sөzlərniŋ ajьrmasь şundajdьr:

Bu jьl вaxtьmьz gylləgən jьl ekən—вaxtьmьz, jьl, вu.

---

[1]) „Devan luqat" da həm „h" tavuşьnьŋ tyrkcədə вolmaqanь jatlardan kirgənligi jazьlьв „f, x" tavuşlarьnьŋ əsli tyrkcədə вarlьqь əjtilgən вolsa həm вytyn kitaвda „f, x" li sөzlərgə ycrəş meŋə az ŋəsiв вoldь. F.

Mənə bu çymlədə səzlər joƣan ʙolьʙ-gylləgən, ekən səzləri inickə səzlərdir.

„Sьn!“ səzi joƣan ʙolƣanь ycyn ʙundan jasalƣan „sьnmaq, sьnƣan, sьnьq“ səzləri həm joƣandьr. „Min!“ səzi inickə ʙolƣanь ycyn ʙundan jasalƣan „minmək, mingən, minək“ səzləri inickədir.[1])

Tavьş ɵzgərişləri

1—Oƣul, uzun, kɵnyl, ʙujur! səzləridən, hər ʙiri iki ʙoƣunlь (iki hiçalь) dir. Hər qaju ʙoƣunь ytryli ʙolьʙ, ikinci ʙoƣunlarь yc tavьşlьdьr. Mənə şunlarnьꞑ soꞑ tavьşlarьƣa jənə ʙir altьncь tavьş qoşƣanda o—ƣu—lьm, o—ru—nьm, kɵ—ny—lim, ʙu—ju—ruq şəklidə, jə'ni yc ʙoƣunlь səzlər ʙolьşь kerək ekən, şundaj ʙolmajdьr; ʙunlar aralarьdaƣь ʙir cozƣьnь joqatьʙ oƣlьm, kɵꞑlim, ornьm, ʙujruq şəklidə, jə'ni jənə iki ʙoƣьnlь səzlər ʙolьʙ qaladьr.

Bu, əlʙəttə, tilimizniꞑ jenillik istəgənidən cьqьʙ qalƣan ʙir hal. Bu hal jazularьmьzda ʙar. Juqarьdaƣьlarƣa oxşaƣan kɵʙ səzlərni jazucьlarьmьz hec nərsə şezməsdən şu jolƣa toƣru keltiriʙ jazalar. Bьraq ʙu hal ymymii ʙir qaьda ʙolьʙ qaʙul etilməgən. Şunьꞑ ycyn hər səzdə jyrgizilməjdir.

2—p, t, c, x, p, k, s, ş.

Bu səkkiz tavьş „turƣun“ (cozƣьsьz ʙolƣanda ʙularƣa japьşƣucь .d—t—gə, ƣ—q ƣa, g—k gə əjləniʙ eşitilədir.

Aldьm, qaldьm, jazdь, oqudьlar səzləridəgi d (taştьm, actьm, taqtьm, ʙastьlar, ektilər, taptь) səzləridə t ʙolьʙ eşitilədir, ʙьraq d hərfi jazьladьr.

[1]) Bьraq k, ky aƣan, ək qoşьmcalarь tamьrnьꞑ joƣanlьq inickəlikgə taʙe' ʙolmajdьr—ƣьççək, ʙiləƣan, capaƣan, jazdьm-ky, ɵjtədi-ky—kəʙi.

Burundan tilimizgə kiriʙ qalƣan və ɵzləşkən cet səzlər tilimizniꞑ xasusьjjaatlarьdan ʙolƣan joƣanlьq, inickəlikgə taʙь tuturadьr: qalam, xaʙar haqьqat kəʙi.

Kitaʙ, həkim kəʙi səzlərdə jьƣanlьq, inickəlik soꞑƣь ʙoƣunƣa qajdьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Bazarƣa, alƣa, ʙarƣan, jazƣan, alƣucь səzləridəgi ƣ tavьşь, ʙaqqa, atqan, asqucь, acqucь səzləridə q—ƣ ƣa əjləniʙ eşitilədir.

Bilgən, ʙergən, yjgə, elgə səzləridəgi „g“ tavьşь, eşitkən, teşkən ickən, ɵtkən, işkəm səzlədə, k ʙolьʙ əşitilgəni kəʙi. Bьraq ʙularda həm „ƣ, g“ jazьladьr.

3—Bir „q“ ʙilən ʙir „ƣ“ ja iki „ƣ“ tavьşь ʙir səzdə ʙolsa ikisi həm „q“ ƣa əjləniʙ eşitilədir. Bьraq sərfii ʙirlikni saqlaş ycyn ʙunda həm „ƣa“ nin ɵzi jazьladьr taqqa, ʙaƣƣa kəʙi. Həmdə „q“ hərfi jazьladьr. Baƣ+ƣa=ʙaqqa, ajaƣ+ƣa=ajaqqa kəʙi.

4—Bir ʙoƣudan artьq ʙolƣan səzniꞑ ʙirinci ʙoƣunьdan soꞑra kelgən turƣu: (sakin) „q“ ʙilən „k“ ketidən ʙaşqa ʙir hərfgə qoşьlƣanda „ƣ“, „g“ ʙoladьr. Tupraq—tupraƣьm, ajaq—ajaƣьm, tilək, tiləgim kəʙi.

5—„Nimə“ səziniꞑ jeniləşkəni ʙolƣan „ne“ səzi „ycyn“, „etmək“ səzlərigə qoşьlƣanda aradaƣь „ь“ tavьşь ketədir. Ne—ycyn=necyn, ne—etəj=netəj, ʙoladьr.

Səz və unьꞑ tyrləri

Biz tyşynəmiz, ojlajmьz, mijəmizdə ʙir „oj“ tuƣadьr. Şu ojьmьznь ʙaşqalarnьꞑ həm mijjələrigə ɵtkərmək, ularƣa ojьmьznь ʙildirmək istəgəc unlar ʙilən gəpirişkə toƣru kelədir.

Demək: mijələrimizdə tuqqan „oj“ nь ʙir ʙirimizgə ʙildirmək ycyn eꞑ ʙyjyk qoralьmьz „gəp“ dir.

Ɵziꞑizni ojlasaꞑьz, hajvanlardan ʙirini (atnь) ojlasaꞑьz, ʙizdə u hajvan ystigə jerləşmək ycyn ʙolƣan, teʙrənişiꞑizni ojlasaꞑьz, yc ma'na ojlaƣan ʙolursьz. Bu yc ma'nanь ʙirləştiriʙ, ʙir ʙirigə ʙaƣlaʙ, ɵziꞑizniꞑ atƣa mingəniꞑizni ojlaƣanda mijəꞑizdə ʙir „oj“ tuqqandьr. Şu ojnь ʙir kişigə ʙildirməkci ʙolƣac „men at mindim“ deʙ qojasizkim, ʙu əjtkəniꞑiz ʙir „gəp“ dir. Kɵrilədirkim, juqarьdaƣь ojda yc ma'na ʙolƣanь kəʙi u ojnь ʙildirgyci „gəp“ də həm yc səz ʙar. „Men, at, mindim“.

—Demək, səz, mə'na вildirgən tavьşlar todasьdьr. Ahən esə, вiznin tilimiznin xususьjatlarьdan вolqan tavuş ahəni jə'ni joqanlьq, inickəlikdir. Haqьjqatan əsli əzвekcə səzlər ja joqan, ja inickə вoladьr. Və əzigə qoşьlqan qoşьmcalarnь həm joqanlьq—inickəlikdə əzigə ergəştirədir.

Basьm səzinin вir вoqunьnь qattьqraq uzuв əjtilişidən ьвaratdьr. Bu вiznin tildə kəвrək səznin axьrьda vaqь' вolsa həm həli qat'ьь syvrətdə tekşirilgəni joq.

Biznin tildə hər səzdə вir вasьm вar, və qoşьlqan qoşmacalar ja şu вasьmnь əzlərigə tartalar jaki вasьmsьz qaladьlar (yjyş, yjyşmədə) kəвi[1].

Səznin, səz вolьşь ycyn mə'na вildiriş, ahən və вasьm egəsi вolьşь lazьm, şundaj вolqac qoşьmcalar səz вola almajlar. Cynki ularda mustaqьl mə'na və ahən və вasьm joq.

Səz вir mə'nanь вildirgn, əzigə maxsus ahəni və вasьmь вolqan tavьşlar todasьdьr. Səz: a t, s y f ə t, f e' l, a l m a ş, k ə m ə k c i səzləri, kəвi qьsьmlarqa əçrələdir.

„Q u j a ş, в u l u t, j a q a c, t e m i r, Ə h m ə t" degəndə şu səzlərnin hər вiri вirgə вir nərsəni eslətədi.

Başqaca əjtkəndə вu səzlərnin hər вiri, вizgə eslətkəni nərsənin atьdьr. Bildirgəni mə'naqa at вolьв taqalqan səz—„at" dir.

At mə'nasьnьn tutaş kəzgə kərinərlik nərsə вolьşь lazьm eməs. Ç a n, e s, m y n, q a j q ь, z u l u m kəвi. Mə'nasь kəzgə kərinməs „at" lar həm вardьr.

„Q ь z ь l a l m a, q a r a t a x t a, u z u n j a q a c, j ь r a q k e n t" degəndə „a l m a, t a x t a, j a q a c, k e n t səzlərinin вirər „at" ekənini вiləmiz. Şu atlarnьn „n y c y k l i k" lərini anlatmaq ycyn „q ь z ь l, q a r a, u z u n, j ь r a q" səzləri unlarqa qoşьlqandьr. Bir atnьn „nycyklik" ini anlatmaq ycyn unьn вaş tamanьqa keltirilgən səzigə „syfət" və şu atnьn əzigə „syfətli" dejilədir.

* * *

J a z d ь m, o q u d ь m, в a r a r m ь z, k e l ə r s i z. Juqarьdaqь tərt səznin hər вrini alьв, вələkləв kərəjik: J a z - d - ь m, o q u - d - ь m, в a r - a r - m ь z, k e l — ə r - s i z. Kərəmizkim, hər вir səzimiz yckə вəlindi. Bunlarnьn вirinci вələkləri вirər işni, ycinci вələkləri şu işni işləgənnin səjləgycigə nisвətini, ikinci вələkləri esə şu işnin qajsь zamanda вolqanьnь вildirmək ycyn əjtilgəndir. Mənə şundaj səzlər „f e' l" deв ataladьr.

Bir işni, вir zamannь, işləgycinin səjləgycigə nisвətini вildirgən səz „f e' l" dir.

Hər „f e' l" nin вirinci вələgi „ə z ə k" ikinci вələgi „z a m a n в e l g i s i" ycinci вələgi esə „i ş l ə v c i" вelgisidir. „A t, f e' l, s y f ə t" вolmaqan səzlər „k ə m ə k c i s ə z" вoladьr. „K ə m ə k c i s ə z" вir gəpdən вir çymlədən anlaşьlqan „oj" qa вaşqacaraq вir şəkil вermək ycyn işlətilədir: n e c y n? c y n k i j, ç y d ə, s i r ə, h e c, h ə m kəвi.

Səzlərnin tyвligi, jasamalьqь

Tillərnin вajьmaqlarьnь, kenəjməklərini qulajlaştьrqan jol „s ə z j a s a ş" jolь (ərəвcə əjtkəndə „ь ş t ь q a q" jolь) dьr.

Bir ma'nanь anlatqucь вir ginə „tyв" səzni alьв una, tyrli qoşьmcalar qoşmaq вilən u mə'na tegrəsidəgi on-onвeş mə'nanь anlata almaq „s ə z j a s a ş" jolь вilən вoladьr.

Biz tilimizdəgi „s ə z j a s a ş" jolьnьn kenligini kəzdə tutьв keləcəkdə вu şevənin ilmii, ədəвii en вaj, en ken вir til вolьşьqa ьşanamьz.

„J a z m a q" səzinin „ə z ə k" i „j a z" dir. Şu əzəkkə tyrli qoşьmcalar qoşьв j a z ь ş, j a z m a, j a z d ь m, j a z a ç a q, j a z u c ь, j a z m a q c ь, j a z q a n, j a z q ь c kəвi səzlər jasamaq „s ə z j a s a ş (jə'ni ьştьqaq) dьr. Bunda „j a z" səzigə „t y в s ə z" вaşqalьrьqa „j a s a m a s ə z" dejmiz.

Demək səz вir əzəkkə qoşьmca qoşьв jasalqan вolsa, „j a s a m a s ə z" вoladьr; jasalmaqan, əzinin tyв halьda qalqan esə „t y в s ə z" вoladьr.

Juqarьda səznin tyrlərini вilgən edik. Mənə şu səz tyridən:

[1]) Kickinə əlamətləri вasьm orпьпь kərsətədir.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Fe'llər вytynləj—„j a s a m a".
Atlarnьn azь—„j a s a m a", køвi—„t y в".
Syfətlərnin køвi—„jasama", azь—„tyв" søzdir.
K ø m ə n c i s ø z" nin həməsi „t y в s ø z" sanaladьr. „J a s a m a" søzlər tyrli øzəkdən jasaladьr: в i r i n c i ø z ə k в u j r u q søzidir.
B u j r u q вir kişigə вir işni вujurqanda əjtilətürqan søzdir: j a z, в a r, k e l, k e t kəвi.
Ikinci soz ø z ə k a t ja s y f ə t вoladьr: q a r a l a n d ь, a q l a n d ь, k ø k ə r d i, i ş l ə d i, k y c ə j d i søzləridə q a r a, a q, k ø k, i ş k y c kəвi.
Køвrək jasama søzlər вirinci øzəkdən jasalьв ikinci øzəkdən jasalqanlar uŋa qaraqanda azdьr.

I.

Jasama atlar

„Q o j, s i g i r, E r g ə ş, Ө k t ə m".
Bu atlarnьn hər вiri „t y в a t" dьr. Negəkim: вir øzəkkə qoşьmca qoşьв jasalmaqanь kørinib turadьr.
Jasama atlar esə şunlardьr:
O r u n a t ь—вir nərsənin ornьnь вildirmək ycyn şu nərsənin atьqa „laq" qoşьladьr. a v l a q, t a ş l a q, q u ş l a q, o t l a q kəвi.
„X o ç a n d n i n a v l a q, q ь ş l a q ь k ø в d i r"
(Baвьr nama).
Bir işnin вolaturqan ornьn вildirmək ycyn şu işnin „ø z ə k" igə (вujruqqa) „a q" qoşьmcasь qoşьladьr. j a t a q, j a l a q, в a t q a q kəвi
Q u r a l a t ь—вir işni qьlmaq ycyn qural вolquсь nərsəni вildirgəli, øzəkkə q ь c, q ь c, g i c, k i c qoşьladьr—a c q ь c, u c q ь c, s a v a q ь c, s y z g i c kəвi.
„Ө z ə k" gə „q ь g i" qoşьlqanda həm qural atь вoladьr—s i p i r g i, y z ə n g i, c a l q ь kəвi.
„Ө z ə k" gə „a q—ə k" qoşьlqanda həm qural atь вoladьr—p ь c a q, t a j a q, o r a q, q a j r a q, q u r ş a q, k y r ə k, e l ə k, e m z ə k kəвi.
Søzgə „c a q—c ə k" qoşьlqanda həm qural atь вoladьr-j a r q u c a q, o j u n c a q, q o q u r c a q, в e l ə n c ə k kəвi.

Syfətgə „l ь q—l i k" qoşьlqanda isimgə əjlənədir—şadlьq, jaxşьlьq, qьzьllьq, kəttəlik, вilimsizlik kəвi.
Iş a t ь: 1) „j a z d ь m," „k e l d i n" kəвi søzlərnin fe'l ekənliklərini, hər fe'ldə i ş i ş l ə g y c i, həmdə z a m a n m a' n a l a r ь вarlьqьnь juqarьda kørgən edik. (11 nci вet).
„J a z d ь m" fe'lidə вolqan işnin atь „j a z m a q" „k e l d i m" fe'lidəgi işnin atь „k e l m ə k" dir. Kørilədir kim, вu tyrli „i ş a t ь" jasamaq ycyn „m a q—m ə k" qoşьladьr.
Bujruqqa „m ə s l i k—m a s l ь q" qoşьlsa juqarьdaqь „i ş a t ь" nьn вolьşsьzlarь xasьl вoladьr—j a z m a s l ь q, k e l m ə s l i k, o q u m a s l ь q, k ø r m ə s l i k kəвi.
2) Bujruqqa „ş" qoşьв ikinci tyrli „i ş a t ь" jasaladьr—„в i l i ş, o q u ş, j a z ь ş, c a p ь ş" kəвi.
3) Bujruqqa „i m" qoşьв ycynci tyrli „i ş a t ь" jasaladьr—„в i l i m, y n i m, c ь q ь m, t e r i m" kəвi.
4) Bujruqqa „u v, y v" qoşьlьв tørtinci tyrlji „i ş a t ь" jasaladьr—„j a z q u, k e l y, k y l g y, a l u, в e r y" kəвi. Bujruqnьn ketidə cozqь вolsa jalqьz „v" qoşьladьr—s a j l a v, a n l a v, t i l ə v kəвi. Axьrьda „ь—i" вolqan søzlərdə „uv—yv" qoşьmcasь qoşьlqanda „ь—i" tyşyв qaladьr: taşь—taşuv kəвi.
5) Bujruqqa „n c" qoşьlьв вeşinci tyrli „i ş a t ь" jasaladьr—ь ş a n c, q o r q u n c, q u v a n c, ø k y n c, kəвi. Bu tyrli „i ş a t ь" nь hər søzdən jasaв вolmajdьr. Eşitilgən søzlərgə maxsus вolьв, jənidən jasalmajdьr.
6) Bujruqqa „q ь n—q ь n" qoşьв altьncь tyrlij „i ş a t ь" jasaladьr—„t a ş q ь n, в a s q ь n, c a p q ь n, ş a v q ь n, j a n q ь n, в u z q ь n, q a c q ь n" kəвi. Bu tyrli iş atlarьnь mə'nasьda qorqьnc (dəhşət) вolqan fe'llərdən jasamaq mymkindir.
„A l ь q, s a t ь q, s a l ь q, j a z ь q, t a n ь q" kəвi, вujruqqa „q—q" qoşьlьв jasalqanlar „i ş a t ь" вolьв eməs, „sada at" вolьв işlətilədir.

* * *

K i c i k l ə n g ə n a t l a r — вir nərsəni, ja вir kişini sijləmək ja unьn kicikligini kørsətmək ycyn una вerilgən

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

atƣa „kiciklәngәn at“ dejilәdir. Kiciklәngәn atlar jasamaq ycyn atƣa „ca—cә, qьna—ƣьna, ginә—kinә“ qoşьladьr: aƣaca, kitaʙca, kelincә, qьzƣьna, quşqьna“ kәʙi.

„Cьq, caq, cәk, laq“ ʙilәn jasalmьş kicrәjgәn atlar ʙolsa hәm azdьr: „caqalaq, qьzalaq, kelincәk, qapcьq“ kәʙi.

* * *

Qoşma atlar—iki at ja ʙir syfәt ʙilәn ʙir at qoşьlьʙ ʙir nәrsәnin atь ʙolƣanda „qoşma at“ dejilәdir. „Qoşma at“ daƣь iki sөz jazьlƣanda ʙirlәştirilәdir. „Ajʙalta, aqsaqal“ kәʙi.

* * *

Jәnә ʙir tyrli „qoşma at“ ʙoladьr kim, iki—yc sөzdәn jasaladьr. Bьraq ʙu iki—yc sөzdәn hәr ʙiri өzinin ʙurunƣь mә'nasьnь joqatmajdьr. Bundaj qoşma atlardaƣь sөzlәrni ajrьm—ajrьm jazmaq kerәkdir. „Maarьf ьdarasь“, „mәrkәz ьçra'ьjjә kәmitәti“ kәʙi.

* * *

Birlik—kөʙlik—juqarьda kөrgәnimiz tyʙ jasama atlarnьn hәmәsi ʙirlik atlarьdьr. Bunlarnь kөʙlik atlarь qьlmaq ycyn ketlәrigә „lar—lәr“ qoşьladьr: „qaƣazlar, ucqьclar, ʙilimlәr, kelycilәr, janƣьnlar“ kәʙi.

II

Syfәtlәr

„Aq, qara, jaxşь, jaman, kәttә, qьsqa“

Juqarьdaƣь syfәtlәr „tyʙ syfәtlәr“ dir. Negәkim, ʙir „өzәk“ gә qoşьmca qoşьlьʙ jasalmaƣandьr. Iki tyrli „өzәk“ nin hәr ʙirigә qoşьmca qoşьʙ jasalƣan syfәtlәr, jә'ni „jasama syfәtlәr“ tyʙәndәgilәrdir:

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

1—Bilimli, atlь, aqcalь, enli kәʙi „at“ ƣa „li“ qoşьlьʙ jasalƣan syfәtlәr, ʙir kişidә, ʙir nәrsәdә ʙir halnьn ʙir nәrsәnin „ʙarlьq“ ьnь kөrsәtәdir.

2—„Aqcasьz, ʙilimsiz, atsьz, ʙojaʙsьz, әdәʙsiz“ kәʙi. Atƣa „siz“ qoşьlьʙ jasalƣan syfәtlәr ʙir kişidә ʙir nәrsәdә, ʙir halnьn, ʙir nәrsәnin „joqlьq“ ьnь kөrsәtәdir.

3—Kecәgi, şәhәrdәgi, kejigi, ʙurunƣь, tьşqь, qьşqь, kәʙi atƣa „ƣь—qь—gi“ qoşьlьʙ jasalƣan syfәtlәr ʙir vaqtda jaki ʙir mәhәldә „ʙolƣanlьq“ nь ʙildirәdir: „Kecәgi sөz“ kecә ʙolƣan sөz demәkdir.

4—Sarƣьmtьl, aqьmtьl, qьzƣьmtьl, kөkimtil, jәşimtil, kәʙi syfәtlәrdir. Bojaʙnьn kycsizcә ʙolƣanьnь ʙildirgyci syfәtlәrdir.

5—Sarƣьş, qьzƣьş, kөkiş, aqьş, ʙunlar hәm juqarьdaƣь mә'nadaƣь syfәtlәrdir.

6—Ap-paq, qap-qara, kөm-kөk, qьp-qьzьl, tip-tin, jap-jalanƣac kәʙi, ʙir nәrsәnin syfәtigә kyc ʙeriʙ әjtilgәn sөzlәr hәm „jasama syfәtlәr“ dәn sanaladьr.

7—„Ta'rьxьь sөz“, „әdәʙii çornal“, fәnnii maqala „ьqtьsadьь şora“ da ʙolƣan ta'rьxьь, әdәʙii, fәnnii ьqtьsadьь sөzlәri kәʙi, әrәʙcә atlarƣa „ii—ьь“ qoşьlƣan sөzlәr nisʙәt syfәti ʙoladьr.

8—Joldaş, qoldaş, mundaş, kәʙi atlarƣa daş-dәş qoşьlьʙ jasalƣanlar ortaqlьq syfәti ʙoladьr.

9—Kymiş pьcaq, temir saʙьt, altьn jyzyk, qamьş qalam, taş taxta kәʙi, iki atdan ʙirincisi ikincisinin nimәdәn jasalƣanьnь ʙildirsә „çins syfәti“ ʙoladьr.

10—Atƣa „ci—cь“ qoşьlьʙ ʙir kişinin şu atnьn mә'nasь ʙilәn maşƣul ʙolƣanьnь, yni işlәgәnini ʙildirәdir. Temirci, kymirci, jazucь, ʙarucь, ʙasycь, capquncь kәʙi.

11—Jazmaqcь, ketmәkci, oqumaqcь, oturmaqcь kәʙi ʙujruqƣa „maqcь—mәkci“ qoşьlьʙ jasalƣan sөzlәr ʙir kişinin ʙir iş qьlmaq istәgәnini ʙildirәdir.

Bu tyrli syfətdən „ci“ qoşьmcasь tyşirilib həm işlətilgəni bardьr. Men səngə bykyn „ycrəmək“ bolьb turqan edim kəbi.

12—Jazma, basma, qoşma, barma, termə kəbi bujruqqa „ma—mə“ qoşьlьb bir nərsənin birər tyrli işlətilgənligini bildirərlik syfət jasaladьr: jazma kitab (jazьlqan kitab), basma kitab (basьlqan kitab), qoşma at (qoşьlqan at[1]).

13—Acьq, artьq, kəbi bujruqqa „q—k“ qoşьlьb-da juqarьdaqь mə'nada syfət boladьr.

14—Bir nərsənin bir syfətinin ikinci nərsədəgi şu syfətdən artьq bolqanьnь bildirmək ycyn şu syfətkə „raq-rək“ qoşьladьr—Kərim jaxşь, Çymə jaxşьraq, pьcaq keskin, qьlьc keskinrək, anlьraq, bilimsizrək kəbi.

15—Bir kişidə ja bir nərsəvə bir syfətnin aşьq, bolqanьnь bildirmək ycyn bujruqьn ketigə bir yst cozqьdan son „qan“ qoşьlьb „aşьrma“ syfət jasaladьr. „Ucaqan, capaqan, biləqan“ kəbi. Bu „qan“ qoşьmcasь joqanlьq, inickəlikkə tabe' bolmajdьr.

16—Azqьn, keskin, qьzqьn, alqur, jьqlaqur, ølməgyr, tojmaqur, øtkyr, kəbi, bujruqqa „qьn—qьr“ „gyr—kyr“ qoşьlьb jasalqan şyfətlər həm „aşьrma syfət“ boladьr.

17—Syfətlərnin ketlərigə „qьna—qьna, kinə—ginə“ qoşьlьb kiciklənqən syfət jasaladьr. Kiciklənqən syfət bir kişini sijləmək, ja undaqь şu syfətnin azlьqьnь bildirmək istəgən caqlarda işlətilədir—jaxşьqьna, kəttə-ginə.

18—Bujruqqa „r“ hərfi qoşьlьb jasalqan syfətlər şu syfətnin „dajьm“ lьqьnь bildirədir: „ucar quş, aqar suv, kørər køz, capar at, kylər jyz“ kəbi.

Eskərtiş: B usyfət keləçək zaman fe'li həm boladьr. Ycynci tyrli almaş izlərigə (11 nci betgə qaranьz) qoşьlqanda iş atь boladьr.

1) „Kitabnь jazma“ degəndə „jazma“ søzi fe'ldir. „Jazma kitab“ degəndə jazma cøzi syfətdir. Bu ikisi arasьda, ajьrma, basьm (ударенность) dadьr. Syfət bolqanda basьm „ma—mə“ nin øzidə boladьr. Fe'l bolqanda „ma—mə“ dən burunqь boqunda boladьr.

Sərt qьlsьn „ketəri“ gə myndən. (Şəjbanьь namə).

Təkəllym „əjləri“ də til bilən tişiy ləbi.
Biri aqьjqu, biri inçyjy, biri mərçən (Babьr).

Bar cin bu jerdən „kycəri“ ni bildi. (Alpamьş).

19—Bujruqqa „qan—qan—gən—kən“ qoşьlqanda həm syfət boladьr: „oquqan jigit, jazьlqan kitab, taşqan suv, ketkən kişi, kelgən kişi“ kəbi. (Bu həm alьşma izlərigə qoşьlqac iş atь boladьr:—„ketkənim, barqanьn“—kəbi).

20—Dajьmlьq syfətigə „lьq—lik“ qoşьlqac „jararlьq syfət“ kə əjlənədir:—oqurlьq kitab, jararlьq søz, kørərlik baq, oturarlьq jer“ də bolqan „oqurlьq, jazarlьq, kørərlik, oturarlьq“ syfətləri kəbi.

Bu tyrli syfətnin „bølişsizi“ həm boladьr: „unutmaslьq søz, oqumaslьq xat“ kəbi.

III

Sanlar

Bir kişi, iki at, yc jaqac.
Birinci aj, ikinci aj, ycynci aj.
Birər təngə, ikişər təngə, ycər təngə.

Şunda jazьlqan „bir, iki, yc; birinci, ikinci, ycinci; birər, ikişər, ycər“ søzləridən hər biri „san“ bolьb: „kişi, at, jaqac, aj, təngə“ søzləri „sanalmьş“ boladьr.

Sanlar—bir nərsənin—bir kişinin (qandajlьqьnь eməs) necəligini—qancalьqьnь kørsətsələr həm søzlər ara turьşlarь syfətdən ajьrmasьzdьr. Şunьn ycyn bularnь həm syfətlərdən sanamaq mymkindьr. Sanlar həm tyb san, jasama san bolьb ikigə açraladьr.

Bizdə işlətkən sanlar şunlardьr:

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Tyв san

1 - Nərsələrni—kişilərni sanamaq ycyn əjtilə turqan sanlar—вir, iki, yc, tərt, on, jigirmə, qьrq вeş... kəвi. Bunlarqa „sanaq" dejmiz.

Jasama sanlar

2—Sirələngən nərsələr—kişilərdən hər вiriniꞑ sirədə tutqan ornьnь вelgilətmək ycyn əjtilətuгqan sanlar—вirinci, ikinci, ycinci, tərtinci.... kəвi вunlarqa „sirə san" dejmiz.

3—Kəprək nərsəni вərəvər yləşkəndə əjtilətuгqan sanlar—вirər təngədən, ikişər qalamdan, ycər dəftər, вeşər kitaв.... kəвi вuna „ylyş san" dejmiz.

Kərilədirkim: „ylyş san" niꞑ sanalmьşьqa „dan—dən" həm qoşmaq mymkin вoladьr.

4 Birtədən kitaв, вeştədən dəftər, jigirmədən altьn degənimizdə вolqan „вirtədən, вeştədən, jigirmədən" sanlarь „ylyş san" вoladьr.

5—Kəв nərsə—kəв kişiniꞑ cin sanlarьn anlatmaj camalaв-qьna əjtməkci вolqanda „cama san" işlətilədir: „onlaв kitaв, jyzləв kişi, jigirmələв вala" kəвi.

6—Iki „sanaq" nь вirgə qoşьв əjtkəndə həm „cama san" вoladьr—iki—yc tələвə, on—on вeş şəhər, jigirmə—ettuz ej kəвi. Bu tyrli cama sandaqь iki sanaqnьꞑ arasьqa cьzьq qojmaq kerəkdir.

7—Sanaqlarnьꞑ ketlərigə „av—əv" qoşьлв jasalqan sanlarqa „sanalmьşsьz" san dejmiz. Cynki вu tyrli sanlardan kejin sanalmьşlarь əjtilməj qaladьr—вirəv keldi, unlar ycəv вardьlar, вalalarnьꞑ altavьnь kərdim kəвi. Iki, altь kəвi axьrьda „ь—i" вolqan sanlarqa „av—əv" qoşьlqanda „ь—i" tavьşlarь tyşyв qaladьr—ikəv, altav kəвi.

„Sanalmьşsьz san" larnь syfətlər qatarьda eməs, atlar qatarьda sanamaq tyzukrək вolar.

8—Biz ikələmiz keldik, unlar ycələsi qaldь degəndə kərilgən „ikələ, ycələ" sanlarь вir işni вirdən artьq kişilərniꞑ ortaqlaşьв qьlqanlarьnь вildirədir. Bunlarqa „ortaqlьq san" dejmiz.

„Ortaqlьq san" вirdən artьq sanlarda вoladьr. Həmdə çydə az işlətilədir. Bunь həm „sanalmьşsьz san" kəвi isimlər qatarьda sanamaq jaxşьdьr.

9—Sanalmьşlarnь aşьrьвraq kərsətmək ycyn işlətilgən „jyzlərcə minlərcə, on minlərcə" degən sezlərigə „aşьrma san" dejmiz.

10—„Bir jutum suv, on qap arpa, вir cekim təməki „iki qadaq yzym" degəndə sanaqlardan soꞑra kelgən „jutum, qap, cekim, qadaq" sezləri elcəv atlarьdьr. Sanaqlar atlarьqa qoşьlьв „elcəv sanь" вoladьr. Unlardan kejin kelgən „suv, arpa, təməki, yzym" kəвi atlar esə elcəv sanlarьnьꞑ sanalmьşlarь вoladьr.

* * *

Birincidən jetincigəcə raqamlar вilən kərsətilgən sanlarnьꞑ ezlərigə-də sanalmьşlarьqa-da kəвlik вelgisi вolqan „lar—lər" qoşьlmajdьr.

Jetinci, səkkizinci raqamlar вilən kərsətilgən sanlarqa „lar—lər" qoşьlsa həm вoladьr—„вalalarnьꞑ ycəvini kərdim" degənimiz kəвi. „Balalarnьꞑ ycəvlərini kərdim" demək mymkindir. „Unlarnьꞑ ycələsi keldi" degənimiz kəвi, „unlarnьꞑ ycələləri keldilər" demək həm mymkindir.

Toquzьncь raqam вilən kərsətilgən „aşьrma san"-nьꞑ sanalmьşьqa „lar—lər" qoşьlsa həm вoladьr: „jyz miꞑlərcə adam, jyz miꞑlərcə adamlar" degəndə ikisi вirdir.

Onьncь raqam вilən kərsətilgən „elcəv sanь"-nьꞑ ezigədə „sanalmьş" qadə „lar—lər" qoşьlmajdьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Oxşaş syfətləri - „kəʙi, oxşaş, dek daj-dəj, jaŋlьƣ, siŋəri“ kəʙi oxşatƣьclar ɵzləridən ʙuruŋ kelgən at ʙilən ʙirgə, ɵzləridən kejin kelgən atnьŋ syfəti ʙoladьrlar. Bu tyrli syfətlərgə „oxşaş syfəti“ dejmiz—qujaş kəʙi jyzi, taŋƣa oxşaş gəvdəsi, arslandaj qьcqьrьşь, alavdaj kɵzi, oq jaŋlьƣ sɵzi, tamuƣ siŋəri azaʙь ʙardьr“ degənimizdə kɵrilgəni kəʙi.

Syfətlərdən soŋ kelgən atnьŋ „syfətli“ atalƣanьnь juqarьda (15-nci ʙet) də kɵrgən edik. Syfət ʙolƣan sɵz ɵzinin „syfətli“ si ʙilən ʙirgə kelgəndə kɵʙlik ʙelgisi ʙolƣan „lar—lər“ jalƣьz „syfətli“ gə qoşьladь. „qьzьl ʙajraqlar, atlь əskərlər, oqutƣucь kimsələr“ kəʙi.

Syfət ʙolƣan sɵz „syfətli“ dən ajrьm kelgəndə at ornьƣa ɵtkən sanaladьr-da uŋa „lar—lər“ qoşьladьr- „atlьlar keldilər, oqutucьlarnь kɵrdim, ʙirincilər ɵtdilər“ kəʙi.

Atdan ʙyryn eməs, fe'ldən ʙuruŋ kelgən syfətlər, syfət eməs, „hal“ deʙ ataladьr.

Fe'ldən ʙurun kelgən syfətlərniŋ şu fe'lgə hal ʙolьşь ycyn „qandaj?“ soraƣьƣa çavaʙ ʙola almaƣь şərtdir. „Qandaj jazdь? qandaj oqudь? qandaj cьqdь?... soraƣlarьƣa çavaʙ—u jaxşь jazdь, u jaman oqudь, u ʙirinci cьqdь, u ɵlgydek qьjnaldь, u şaşqьn gəpirdi, u kɵmkɵk cьqdь, qoşun atlь keldi, u Farƣanalь kɵrindi.“ kəʙi.

„Acar, capar, tɵkmə, qьjma“ kəʙi tyʙdə syfət ʙolƣan, soŋra işlətilə—işlətilə at ʙolьʙ qalƣan sɵzlərgə „atlaşqan syfət“ dejilədir.

IV

Fe'llər

Keldim,	Oqudьm,	Jazdьm,
Kelsəŋ,	Oqusaŋ,	Jazsaŋ,
Kelmədi,	Oqumadь,	Jazmadь.

Juqarьda jazьlƣan sɵzlərniŋ hər ʙiri ʙir fe'ldir. Hər ʙir fe'l, ʙir iş ʙilən uŋьŋ işləvcisi, həmdə ʙir zamanьь ʙildirədir—deʙ juqarьda kɵrgən edik.

Bir fe'l-ɵz mə'nasьda ʙolƣan şu yc ʙutaqnьŋ ɵzgərişigə qaraʙ ɵzgərişlərgə ycrəjdir. Fe'lniŋ mə'nasьda ʙolƣan „iş“ sɵjləvci tamanьdan işlənsə „men jazdьm“ dejilədir. Eşityci tamanьdan işlənsə „sen jazdьŋ“ dejilədir. Ikisidən ʙaşqasь tamanьdan işlənsə „u jazdь“ dejilədir. Sɵjləvci kɵʙlik esə „ʙiz jazdьq“ dejlədir. Eşityci kɵʙlik esə „siz jazdьŋьz“dejilədir. Başqasь kɵʙlik esə „ular jazdьlar“ dejilədir.

Demək; fe'lniŋ işləvci ɵzgərişigə qaraʙ ɵzgərgənidən altь şəkil hasьl ʙoladьr. Biz, fe'lniŋ ʙu altь şəklini sɵjləvci, eşityci deməj, altь raqam ʙilən kɵrsətişni mavafьq kɵrəmiz:

Birlik	Kɵʙlik
1—Jazdь	4—Jazdьlar
2—Jazdьm	5—Jazdьq
3—Jazdьŋ	6—Jazdьŋьz

Fe'lnьŋ mə'nasьda ʙolƣan iş ja ʙoluvcь ʙir işdir, ja ʙolmavcь ʙir işdir. Fe'l həm şuna qaraʙ iki tyrli ʙoladьr—„ʙolьşlь fe'l“, „ʙolьşsьz fe'l“:

Bolьşlь	Bolьşsьz
1—Keldi	Kelmədi
2—Keldim	Kelmədim
3—Keldiŋ	Kelmədiŋ
4—Keldilər	Kelmədilər
5—Keldik	Kelmədik
6—Keldiniz	Kelmədiniz

* * *

Fe'lniŋ mə'nasьda ʙolƣan „zaman“ esə „ɵtkən zaman, hazьrƣь zaman, soŋƣь zaman“ ʙolьʙ yckə ʙɵlinədir. Fe'llərni həm şu ʙɵlişkə qaratьʙ yc

„kөmә" gә açratamьz-da—„soŋqь zaman, һazьrqь zaman, өtkәn zaman fe'llәri" jaki sadaca „soŋqь, һazьrqь, өtkәn fe'llәr" dejmiz.

Birinci kөmә

Soŋqь zaman fe'llәri

Bu kөmәdә вujruq, kelәçәk, şәrt, өtinc, qozqatьş fe'llәri вardьr

Bujruq

Bir işniŋ воlьşьnь, ja воlmaslьqьnь istәв әjtilgәn sөz „вujruq" dьr. Bujruq вir fe'l воlqac işlәvciniŋ өzgәrişigә qaraв altь şәkildә воladьr:

Tyв şәkilnin воlьşlьqь „jaz, kel, oqu, ket„ kәвi sөzlәrdir.

Şuŋa „ma—mә" qoşьlqanda воlьşsьz вujruqnьŋ tyв şәkli jasalqan воladьr—„jazma, kelmә, oquma, ketmә" kәвi.

Bytyn воlьşlьq, fe'llәr воlьşlьq вujruqnьŋ tyв şәklidәn jasalqan kәвi, вytyn воlьşsьz fe'llәr һәm воlьşsьz вujruqnьŋ tyв şәklidәn jasaladьr.

Bujruqnьŋ tyв şәkligә „sin, aj—әj, ŋiz, sьnlarsinlәr, ajьq—әjik" qoşьmcalarьnь qoşьв qalqan şәkillәri jasaladьr:

Bolьşlьq вujruq	Jaz, jazsьn, jazaj, jazьŋьz, jazsьnlar, jazajьq; kel, kelsin, kelәj, keliŋiz, kelsinlәr, kelәjik.
Bolьşsьz вujruq	Jazma, jazmasьn, jazmaj, jazmaŋьz, jazmasьnlar, jazmajьq; kelmә kelmәsin, kelmәj, kelmәŋiz, kelmәsinlәr, kelmәjik.

Bujruqnьŋ mә'nasьda воlqan „tәlәв" gә kyc вermәk ycyn вujruqnьŋ tyв şәklidә „qьl—gil" qoşьladьr—„jazqьl, oquqьl, вarqьl, kөrmәgil, kelmәgil, ketmәgil" kәвi.

Jәnә şu tilәk ycyn „jazaj, jazmaj" şәkillәrigә „n" qoşьladьr—„jazajьn, kelәjin, kelmәjin, oqumajьn, kөrәjin" kәвi[1]).

Kelәçәk fe'llәr

Bizdә kelәçәk fe'llәr iki tyrlidir:

Bujruqqa[2]) „ar—әr" qoşьlьв вu fe'lniŋ вirinci şәkli jalqьz „as—әs" qoşьlьв воlьşsьz вirinci şәkli jasaladьr.

Şundaj qьlьв jasalqan вirincy şәkilgә işlәvci вelgilәri воlqan almaş izlәrinin ikinci tyrlilәri qoşьlsa вu fe'lniŋ qalqan şәkillәri воlar

1

вujruq

Jaz	jazma,	kel	kelmә
1—Jazar	Jazmas	Kelәr	Kelmәs
2—Jazarsan	Jazmasman	Kelәrmәn	Kelmәsmәn
3—Jazarman	Jazmassan	Kelәrsәn	Kelmәssәn
4—Jazarlar	Jazmaslar	Kelәrlәr	Kelmәslәr
5—Jazarmьz	Jazmasmьz	Kelәrmiz	Kelmәsmiz
6—Jazarsьz	Jazmassьz	Kelәrsiz	Kelmәssiz

2

Bujruqqa „açaq—әçәk" qoşьmcalarь qoşьlьв вu fe'lnin вirinci şәkli jasaladьr.

Uŋa işlәvci вelgilәridәn вirinci tytlilәri qoşьlqac qalqan вeş şәkli jasalqan воladьr.

---

1) Bujruqnьŋ sөjlәvci kөвliginiŋ, вizniŋ әdәвijatda tytli şәkillәri вar-Barajlьq, kelәjlik, вaralь, kelәli, вarajьq, kelәjik.

Bulardan вizgә вykyngәcә „вarajlьq, kelәjlik" şәkli işlәtildi. 1925-nci jьl maj ajьda Samarqandda caqьrьlqan ilmi Kәnfirensijә esә „jьq - jik" qoşьmcalarьnь „ajlьq—әjlik" orпьqa qaвul qьldь—вarajьq, kelәjik.

2) Bundan kejin „вujruq" degәndә воlьşlь, воlьşsьz вujruqlarnьŋ tyв şәkillәri jә'ni „өzәk" lәr aŋlaşьlsьn.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Joƣan sɵzdən

Jaz	Jazma
1—Jazaçaq	Jazmajaçaq
2—Jazaçaqman	Jazmajaçaqman
3—Jazaçaqsan	Jazmajaçaqsan
4—Jazaçaqlar	Jazmajaçaqlar
5—Jazaçaqmьz	Jazmajaçaqmьz
6—Jazaçaqsьz	Jazmajaçaqsьz

Iŋicka sɵzdən

Kel	Kelmə
1—Keləçək[1])	Kelməjəçək
2—Keləçəkmən	Kelməjəçəkmən
3—Keləçəksən	Kelməjəçəksən
4—Keləçəklər	Kelməjəçəklər
5—Keləçəkmiz	Kelməjəçəkmiz
6—Keləçəklər	Kelməjəçəksiz

ɵtinc fe'l

Bu fe'lniŋ jasalьşь şundajdьr:

Bujruqƣa „ƣaj-gəj" qoşьmcasь qoşьlьʙ ʙirinci şəkli jasaladьr.

Birinci şəkilgə işləvci ʙelgiləriniŋ ikinci tyri qoşьlьʙ qalƣan ʙeş şəkli tyzilədir.

Jaz	Jazma	Kel	Kelmə
1—Jazƣaj	Jazmaƣaj	Kelgəj	Kelməgəj
2—Jazƣajman	Jazmaƣajman	Kelgəjmən	Kelməgəjmən
3—Jazƣajsan	Jazmaƣajsan	Kelgəjsən	Kəlməgəjsən
4—Jazƣajlar	Jazmaƣajlar	Kelgəjlər	Kelməgəjlər
5—Jazƣajmьz	Jazmaƣajmьz	Kelgəjmiz	Kelməgəjmiz
6—Jazƣajsьz	Jazmaƣajsьz	Kelgəjsiz	Kelməgəjsiz

[1]) Bu fe'l şu ʙirinci şəkli syfət ʙolьʙ həm işlətilədir. Keləçək zaman kəʙi.

Şərtfe'l

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Işləsəŋ, tişlərsəŋ.
Izləsəŋ, taparsaŋ.
Qar jaƣmasa toj ʙolar.

Juqarьda jazьlƣan gəplərdə «tişləmək» (jemək) niŋ işləşkə, tapmaqnьŋ izləşkə, tojnьŋ-da qar jaƣmaslьqƣa ʙaƣlь ʙolƣanь kərinib turadьr.

Ɵz mə'nasьdaƣь işkə ʙaşqa ʙir işniŋ ʙaƣlanƣanlьƣьnь ʙildirgən fe'llər «şərt fe'li» ʙoladьr.

Şərt fe'li şundaj jasaladьr—ʙujruqƣa «sa—sə» qoşьmcasь qoşьʙ şərt fe'liniŋ ʙirinci şəkli jasaladьr.

Bu ʙirinci şəkilgə işləvci ʙelgiləri qoşьlьʙ qalƣan şəkilləri tyzilədir.

Jaz	Jazma	Kel	Kelmə
1—Jazsa	Jazmasa	Kelsə	Kelməsə
2—Jazsam	Jazmasam	Kelsəm	Kelməsəm
3—Jazsaŋ	Jazmasaŋ	Kelsəŋ	Kelməsəŋ
4—Jazsalar	Jazmasalar	Kelsələr	Kelməsələr
5—Jazsaq	Jazmasaq	Kelsək	Kelməsək
6—Jazsaŋьz	Jazmasaŋьz	Kelsəŋiz	Kelməsəŋiz

Şərt fe'liniŋ 5-inci «şəkli» „jazsaq—jazmasaq" ʙolsa həm Taşkent ɵzʙekləri ʙunьŋ çajьda „jazsamьz, kelməsəmiz, jazmasamьz, kelsəmiz" dejlər. Bu məhəllii, azcьlьqda ʙir işlətiş ʙolsa həm; tarьxьь, eski ʙir işlətişdir. Sonraqda ʙundan sɵz acamьz.

Şərt fe'liniŋ altьncь şəkli „jazsaŋьz, jazmasaŋьz" ʙolsada, ʙizdə „jazsaŋlar, kelsəŋlər" şəklidə həm işlətiş ʙardьr.

Şərt „fe'li" ʙaşqa ʙir işniŋ ɵzigə ʙaƣlь ekənini ʙildirməsdən, sada ɵzi işlətilsə „ymid—arman" mə'nasьnь ʙerədir.

Kənli tiləgən muradqa jetsə kişi!
Ja barca muradlarnь tərk etsə kişi!
Bu iki myjəssər olmasa alamda;
Başьnь alьв вir sarьqa ketsə kişi!
(Вавьr).

* * *

Qozqatьş fe'l

Şərt fe'llərigə «ci—cь» qoşьlqanda «qozqatьş fe'l» boladьr:

1—Jazsacь	Jazmasacь
2—Jazsamcь	Jazmasamcь
3—Jazsaŋcь	Jazmasaŋcь
4—Jazsalarcь	Jazmasalarcь
5—Jazsaqcь	Jazmasaqcь
6—Jazsaŋcь	Jazmasaŋcь

İkinci kəmə

Hazьrqь fe'llər

Hazьrqь fe'llərniŋ вizdə yc şəkli вardьr:

I

Ketidə cozqь hərfi вolqan вujruqqa „jdьr—jdir" ketidə qoşьlьв, cozqь hərfi вolmaqan вujruqqa «adьr—ədir» qoşьlьв вu fe'lniŋ вirinci şəkli tyziladir.

Bu вirinci şəkilgə işləvci вelgilərinin tyrləri qoşьlьв, вu fe'llərnin qalqan, вeş şəkli jasaladьr. Вьraq, вu fe'lniŋ вirinci—tərtinci şəklidən вaşqalarda „dьr—dir" qoşьmcasь tyşiв qaladьr.

Keti cozqьsьz вujruqdan

Jaz	Jazma
1—Jazadьr	Jazmajdьr
2—Jazaman	Jazmajman
3—Jazasan	Jazmajsan
4—Jazadьrlar	Jazmajdьrlar—jazmajlar
5—Jazamьz	Jazmajmьz
6—Jazasьz	Jazmajsьz

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Keti cozqьlь вojruqdan

Oqu	Oquma
1—Oqujdьr	Oqumajdьr
2—Oqujman	Oqumajman
3—Oqujsan	Oqumajsan
4—Oqujdьrlar—oqujlar	Oqumajdьrlar—oqumajlar
5—Oqujmьz	Oqumajmьz
6—Oqujsьz	Oqumajsьz

Jənə ymidgə aşjan quradьr. (Colpan).
Əziz вek asanlьq вilən çan вerədirgən kərinmədjir.
(Çulqunвaj).

Bu fe'lnin вirinci, tərtinci şəkillərid əgi „dьr—dir" qoşьmcasьda вolqan „r" hərfi xalq tilidə kəвrək „ь-i" hərfigə əjləndəiriladir:

Jazadьr	orньda	Jazadь
Jazmajdьr	„	Jazmajdь
Jazadьrlar	„	Jazadьlar
Jazmajdьrlar	„	Jazmajdьlar dejiladir.

II

Bujruqqa вir yst cozqьsь вergəndən son „jatьr" qoşьlь вirinci şəkli jasaladьr, qalqan вeş şəkilini jasamaq ycyn işləvci вelgilərinin ikinci tyrlərini şul вirinci şəkligə qoşmaq kerək:

Jaz	kelmə
1—Jazajatьr	Kelməjatьr
2—Jazajatьrman	Kelməjatьrman
3—Jazajatьrsan	Kelməjatьrsan
4—Jazajatьrlar	Keləjatьrlar
5—Jazajatьrmьz	Kelməjatьrmьz
6—Jazajatьrsьz	Kelməjatrsьz

III

Jazmaq—ketmək kəвi iş atlarьqa „də—da" qoşьlьв вu fe'lniŋ вirinci şəkli jasaladьr.

Qalqan beş şəklni tyzmək ycyn işləvci belgilərinin ikinci tyrlərini şu birinci şəkilgə qoşmaq kerəkdir.

Jazmaq (joqan sezdən)	Kelmək (inickə sezdən)
1—Jazmaqda (dьr)	Kelməkdə (dir)
2—Jazmaqdaman	Kelməkdəmən
3—Jazmaqdasan	Kelməkdəsən
4—Jazmaqdalar	Kelməkdələr
5—Jazmaqdamьz	Kelməkdəmiz
6—Jazmaqdasьz	Kelməkdəsiz

Bu fe'lniŋ birinci şəkiligə (dьr-dir) həm qoşbladьr. Tybdən bu fe'l biznin şevəldə joqdьr. Başqa şevədəgi tyrk matbuqatьdan, səŋ zamanda bizgə ettib qalqandьr.

Bu fə'lniŋ bolьşsьzь bizdə işlətilməjdir.

ycinci kemə

Etkən fe'l

Etkən fe'llər keməsində, yc tyrli fe'l bardьr—keril-gən fe'l bolub eşitilgən fe'l hikäjə fe'li.

Kerilgən fe'l

Bu fe'l bir işniŋ etkən zamanda bolьb bolmaqanьnь bildirədir. Bujruqqa „dь-di“ qoşblqac „kerilgən fe'l“-niŋ birinci şəkli tyzilədir. Şu birinci şəkiligə, birinci tyrli işləvci belgilərini qoşьb bu fe'lniŋ qalqan beş şəkli jasaladьr.

Jaz	Jazma	Kel	Kelmə
1—Jazdь	Jazmadь	Keldi	Kelmədi
2—Jazdьm	Jazmadьm	Keldim	Kəlmədim
3—Jazdьŋ	Jazmadьŋ	Keldiŋ	Kelmədiŋ
4—Jazdьlar	Jazmadьlar	Keldilər	Kəlmədilər
5—Jazdьq	Jazmadьq	Keldik	Kelmədik
6—Jazdьŋьz	Jazmadьŋьz	Keldiŋiz	Kelmədiŋiz

Bu fe'lniŋ altьncь şəkili „jazdьŋlar, keldiŋlər, jazmadьŋlar, kelmədiŋlər“ deb həm işlətilədir.

Bu fe'lniŋ beşinci şəkili Taşkent şevəsidə (jazdьq orпьda) „jazdьmьz, jazmadьmьz“ deb.

Eşitilgən fe'l

Bu fe'l bir işniŋ kebdən beri bolqan ja bolmaqanьn xabar berədi. Eşitilgən fel'niŋ bizdə iki tyrlisi bardьr:

1

Bujruqqa „qan gən“ qoşbladьr.

Bu bilən hasьl bolqan birinci şəkьlgə işləvci belgilə-ridən ikinci tyrlisini qoşmaq bilən bu fe'lnin qalqan beş şəkli jasaladьr:

Jaz	Jajma	Kel	Kelmə
1. Jazqan	Jazmaqan	Kelgən	Kelməgən
2. Jazqanman	Jazmaqanman	Kelgənmən	Kelməgənmən
3. Jazqansan	Jazmaqansan	Kelgənsən	Kelməgənsən.
4. Jazqanlar	Jazmaqanlar	Kelgənlər	Kelməgənlər.
5. Jazqanmьz	Jazmaqanmьz	Kelgənmiz	Kelməgənmiz.
6. Jazqansьz	Jazmaqansьz	Kelgənsiz	Kelməgənsiz.

2

Bujruqqa „mьş-miş“ qoşulьb bu fe'lniŋ birinci şəkli tyzilgənidən kejin işləvci belgiləri bilən qalqan beş şəkli jasaladьr:

Jaz	Jazma
1. Jazmьş	Jazmamьş
2. Jazmьşman	Jazmamьşman
3. Jazmьşsan	Jazmamьşsan
4. Jazmьşlar	Jazmamьşlar
5. Jazmьşmьz	Jazmamьşmьz
6. Jazmьşsьz	Jazmamьşsьz

[1]) Eŋ burunqь tyrk tili nəmunələridə bu şəkilni ycrətiş mymkin. „Devan-luqat-tyrk“ də „kectimiz“ kəbi şəkillərgə ucraş mymkin bolqanь kəbi Orxun jazuvlarьdan „kyltəkin bitik taşь“ da həm „selədimiz, qondurtьmьz“ şəkilləri bardьr.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Hikajə f'el

Bu fe'l вir işniꞑ jaqьndaƣьna вolьв вolmaƣanьdan xaвar вermək ycyn işlətilədir.

Bujruqƣa „pdьr" qoşьmcasь qoşьlьв. вu fe'lniꞑ вirinci şəkli jasaladьr.

Şu вirinci şəkiligə işləvci вelgiləri qoşьlьв qalƣan вeş şəkli tyzilədir:

Jaz	Jazma
1. Jazьpdьr	Jazmapdьr
2. Jazьpman	Jazmapman
3. Jazьpsan	Jazmapsan
4. Jazьplar—jazьpdьrlar jazьpdьlar	Jazmaplar—jazmapdьrlar jazmapdьlar
5. Jazьpmьz	Jazmapmьz
6. Jazьpsьz	Jazmapsьz.

Qoşma fe'llər

Jazdьm, вaşladьm.

Bizdə juqarьdaƣь kəвi iki fe'l вir вirigə qoşьlьв ikisiniꞑ mə'nalarьdan aralaş „вir mə'na" вerəturƣan вir fe'l вoladьr—„jaza вaşladьm, kelə вaşladь" kəвi. Buꞑa вiz „qoşma fe'l" dejmiz.

Qoşma fe'ldə mə'nanьꞑ aƣьrlьƣь вirinci fe'ldə вolьв ikinci fe'lniꞑ mə'nasь uꞑa „qajd" вolьв qaladьr.

Qoşma fe'l jasamaq ycyn вirinci fe'lniꞑ вujruƣь, keti cozƣьlь вolsa „j" keti cozƣьsьz вolsa „a—ə" qoşьladьr-da ikinci fe'l ɵz halьca qaladьr—jaza вaşladь, oquj вerdim, jьqьla qal, ɵlə jazdьꞑ, sɵjləjturƣan kəвi.

Qoşma fe'liniꞑ zaman вilən, işləvci вilən вolьşlьq вolьşsьzlьq вilən ɵzgərişləri həmməsi ikinci fe'ldə вoladьr. Birinci fe'l ɵzgərməj qaladьr—jaza вaşladьm, jazmaj вaşladьm degəndə вu iki fe'lniꞑ ikələsi вolьşlьq fe'ldir; negə kim, ikisidə həm ikinci fe'l вolьşlьdьr—jaza вaşlamadьm, kɵrə qalmadьꞑ degəndə вu iki qoşma fe'lniꞑ ikələsi həm

вolьşsьz fe'ldir. Negə kim ikisiniꞑ həm ikinci fe'lləri вolьşsьzdьr.

Ajrьm fe'lniꞑ zaman вilən, işləvci вilən, вolьş—вolmaslьq вilən qancalar ɵzgəriв turƣanьnь kɵrdik. Mənə qoşma fe'lniꞑ həm xuddь şunca ɵzgərişləri вoladьr. Qьsqaca əjtkəndə ajrьm fe'lniꞑ tɵrt kɵməsi вolƣanь kəвi, вunьꞑ həm şundaj tɵrt kɵməsi вardьr.

Qoşma fe'llər вildirgənləri mə'naƣa kɵrə necə tyrli вoladьr:

1

Başlav fe'li: jaza-вaşla, jaza-вaşlama, jazmaj-вaşla, kɵrə-вaşlamadьm, tyşə-вaşladьꞑ, вara-вaşla, kelə-вaşlaƣan....

2

Jaqьnlaş fe'li: ɵlə-jazdьlar, kirə-jazmadьm, kirə-jazdьꞑ, jьqьla-jazƣansan, kɵrməj-jazdьꞑьz...

3

Aşьqma fe'li: jaza-qal, jazmaj-qal, əjtə-qaldь, eşitə-qalmas, вara qalaçaq, ura-qaldь, əjlənə-qalaj, вerə-qaldьlar...

4

Davam fe'li: jaza-вerdi, gəpyrə-вermə, oquj-вerəsən, əjtə-вer, ketə-вeriꞑ, ura-вərgən, saca-вerвim, tɵkylə-вerdilər, ala-dermə....

5

Boldьrьş fe'li: вara-alarman, tura-almajsan, kɵrə-alaçaqman, alalmajman, ketə-alarmьz, keləlməjmiz, вerəlməjsən, qojalmajsьz...

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No. TK/135.5

6

„Bolmaq, qьlmaq, etmək" kəві fe'llər; ərəвcə, tyrkcə syfət ja atqa qoşьlьв вir fe'l вoladьrlar. Mymkin вoldь, jaxşь etdin, men unь kylgi qьldьm, men seni dost tutdьm kəвi.

Xat jazdьm, şəhər вardьm, oqrь tutdьm, iş qьldь—degəndə вu sөzlərimizdən hec вiri qoşma fe'l вolmajdьr. Negə kim; вunlardaqь at вilən fe'l arasьda „nь-ni" ja „gə, qa" qoşьmcasь keltiriв əjtkəndə mə'nalarь вuzьlmajdьr. Xat jazdьm—xatnь jazdьm, şəhər вardьm—şəhərgə вardьm, oqrь tutdьm—oqrьnь tytdim, iş qьldьm—işni qьldьm kəвi. Juqarьdaqь qoşma fe'llərdə esə fe'l вilən at arasьda „nь—ni" „qa, gə" keltirgəc mə'nalarь вuzьladьr.

Mymkin вoldь ornьda mymkinni вoldь,
jaxşь etdin „ jaxşьnь etdin,
dost tytdim „ dostnь tytdim
deв вolmajdьr.

Bir fe'l ja вir at; kөməkci fe'lgə qoşьlьв həm qoşma fe'l вoladьr. Bu tyrli qoşma fe'lni вilmək ycyn вaşda kөməkci fe'lni вilişimiz lazьmdьr.

Kөməcki fe'lnin өzəgi, вujruqь „er" iş atь „ermək" dir. Bьraq вunlarnьn ikisi həm işlətilməjdir. Bu өzəkdən jasaqan fe'llərnin işlətilgən вə'ziləri şunlardьr:

1. Edi, edim, edin, edilər, edi, ediniz.
2. Erir, erirmən, erirsən, erirlər, erirmiz, erirsiz.
3. Ekən (dьr-dir), ekənmən, ekənsən, ekənlər, ekənmiz, ekənsiz.
4. Emiş, emişmən, emişsən, emişlər, emişmiz, emişsiz.
5. Esə, esəm, esən, esələr, esək, esəniz.
6. Eməs, eməsmən, emessən, eməslər, eməsmiz, eməssiz (вunlar əsildə erdi, erkən, ermiş, ersə вolьв sonralarda „r" hərfi tyşiв qalqan). Juqarьda altь raqam вilən kөrsətilgən kөməkci fe'llərdən вeştəsinin воlьşsьzьnь jasamaq ycyn undan вurun „eməs" fe'lini keltirmək kerək:

1—Eməs edi, eməs edim...
2—Eməs erir, erirmən...
3—Eməs ekən, eməs ekənmən...
4—Eməs emiş, eməs emişmən...
5—Eməs esə, eməs esəm...

Kөməkci fe'lnin işlənişi

Bu kөməkci fe'li өtkən fe'llər kөməsidən „kөrilgən fe'lgə" qoşьlmajdьr; sonqь zaman fe'llər kөməsidən qozqatьş fə'ligə həm qoşьlmajdьr. Başqa həmələrigə qoşьlьв ulardaqь „xaвar" mə'nasьnь „hikajə" mə'nasьqa əjləndirədir:

1. Men keliв edim, u kelməв edi, sen kөriв edin.
2. Men kelmiş edim (kelmişdim), u kelməs edi (kəlmənişdi)...
3. Men kelgən edim (kelgəndim), u kelməgən edi: (kelməgəndi—kelgən eməsdi).
4. Sen jazmaqda edin, unlar jazmaqda edilər...
5. Men jaza edim.
6. Sen jaza edin, sen jazmaj edin...
7. Jazsa edi, jazsan edi, jazsa edi, jazsan edin.
8. Oqutqaj edim, kөrməgəj edin, oqutmaqaj ediniz...
9. Jazaçaq edi, kelməjəçək edi, jazaçaq edi, jazmajaçaq edim...
10. Jazar edim, jazmas edim, (jazmas-dьm) oqur edim.
11. Kelәjatьr edi (keləjatьr-dь) keləjatьrman... Kөməkci fe'llərdən „edi, ekən, emiş" şəkilləri „dь—di, kən, miş" şəkilləidə qьsqartьlqanda tamьrdan cьzьq (-) вilən açratьladьr: kelmiş-dim, jazar-kən.

Kөməkcife'llər, syfətgə, atqa həm qoşьlьв qoşma fe'l jasajdьr—u kyn kelgən kişi, əhmət edi; вiznin вajraq qьzьl edi; men ickən, suv ekən; u вizdə oqutquc emiş kəвi.

Fe'llərnin вaвlarqa ajrьlьşь

Əhmət saвaqьnь oqudь, Myəllim tələвəni caqьrqan, Colpan şeьrini juвarmajdьr...

Juqarьdaqь gəplərdə „o q u d ь, c a q ь r q a n, j u в a r m a j d ь r“ səzləri fe'llər вolьв „ə h m ə t, m y ə l l i m, c a q ь r q a n, C o l p a n“ şu fe'llərnin işləvciləridir. Biz вu fe'llərni işləvciləri вilənginə:

Ə h m ə t o q u d ь;
M y ə l l i m c a q ь r q a n;
C o l p a n j u в a r m a j d ь r.

degəndə səzimizni tьnlaqan kişi „n i m ə n i?, k i m n i?“ deв, əlвəttə, sorajdьr. Biz şu soraqlarqa çavaв вolsьn deв „s a в a q ь n ь, t ə l ə в ə n i, ş e ь r ь n ь“ degən вolamьz.

Demək: вu fe'llər, əz işləvcilərindən sadьr вolqac tə'sirləri вaşqa вir kimsə ja вaşqa вir nərsəgə tyşədir; u həm „s a в a q, t ə l ə в ə, ş e ь r“ dən ьвaratdьr.

Işləvcidən sadьr вolqac tə'sirləri вaşqa вir nərsə ja kimsəgə tyşkən fe'lgə вirinci вaв „ə t i m f e ' l“ dejmiz-вu вir.

J a q m u r j a q m a j d ь r;
B u l u t l a r k e t k ə n;
Q u j a ş c ь q d ь.

Bu gəplərdəgi „j a q m a j d ь r, k e t k ə n, c ь q d ь“ səzləridən kejin „n i m ə n i?, k i m n i?“ degən soraşlar вolmajdьr. Demək: вu fe'llər, əz işləvcilərindən sadьr вolqac, tə'sirləri вaşqaqa tyşməjdir, вyndəj fe'lgə ikinci вaв „s ə l t f e ' l“ dejmiz—вu iki.

* * *

Ş ə r i f Tyrsyn вilən s ə z l ə ş d i.
T y r s y n вilən şərif s ə z l ə ş d i l ə r.
I k i o r t a q s ə z l ə ş d i l ə r.

Bu gəplərdə kərgənimiz „s ə z l ə ş d i, s ə z l ə ş d i l ə r“ fe'lləri; вir işnin iki işləvci tamanьdan вir вirlərigə qaratьв işləngənini вildirədir. Bundaj fe'lgə ycinci вaв „o r t a q l ь q f e ' l“ dejmiz.

Ortaqlьq fe'lni jasamaq ycyn, вolьşlьq вujruqqa „ь ş—i ş“ qoşьladьr—„j a z ь ş a d ь r“, „j a z ь ş a r m ь z“, „k e l i ş k ə n s i z“ kəвi. Bunlarnь вolьşsьz qьlmaq ycyn

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

„ь ş—i ş“ dən son „m a—m ə“ qoşьladьr—j a z ь ş m a j d ь r, j a z ь ş m a j m ь z, k e l i ş m ə g ə n s i z kəвi—вu yc.

* * *

Bu вaвlarnьŋ hər вiridən вaşqa вaвlar jasaş

Bu yc fe'lniŋ tyв вaвlarьdьr. Bunlarnьŋ hər вiridən вaşqa вaвlar tyzmək ycyn ajьrьm qa'dalar вar.

1.

Ətim fe'llərinin вolьşlьq вujruqlarьqa „t ь r-d i r“ qoşьlьв ikinci dərəçə „ə t i m f e ' l“ jasaladьr. Bunь вolьşsьz qьlmaq ycyn „t ь r—d i r“ dən son „m a—m ə“ qoşьladьr:

„Tьr“ qoşьвqanь—a c t ь r, a c t ь r m a, c e k t i r m ə, c e k t i r, c e k t i r ə d i r. „dir“ qoşьlqanь „j a z d ь r, j a z d ь r m a, в i l d i r, в i l d i r m ə, в i l d i r g ə n. Bir xьl fe'llərdə „tьr“ qoşьmcasьdan jalqьz „t“ вir xьlda jalqьz „r“ ginə qaladьr:

„R“ q a l q a n ь—y c i r, a ş ь r d ь l a r, p i ş i r g ə n l ə r.

„T“ q a l q a n ь—j e q ь t, o q u t, в e z ə t, j a s a t m a d ь ŋ, o q u t m a d ь m.

2.

„S ə l t“ fe'llərdən həm juqarьdaqь qa'ьdaqa qaraв ətim fe'llər jasaladьr. Bьraq вunlar mə'na e'tьвarь вilən вirinci dərəçə ətim fe'l вoladьrlar [1]):

„Tir“ q o ş ь l q a n ь—k e l t i r, k e l t i r m ə j d i r, k e l t i r g ə n, k e l t i r m ə j ə ç ə k.

„Dir“ q o ş ь l q a n ь—s i n d i r, q a n d ь r m a, m i n d i r d i n, m i n d i r d i l ə r.

„T“ q o ş ь l q a n ь „j a ş a t q a n l a r, o j n a t ь ŋ ь z, o l t u r t m a d ь m, o j n a t.

„R“ q o ş ь l q a n ь „t y ş i r s ə, t y ş i r m ə s ə, c ь q a r q ь l, в a t ь r m a.

Juqarьdaqь qaьdalardan taşqarь hər iki вaвdan həm вə'zi ətim fe'llər jasalqandьr. K ə r g ə z, k ə r s ə t, t o j q u r, t u r q u r, j e t k i n i z kəвi.

[1]) Cynki вunlar ətim fe'lidən eməs, səlt fe'lidən tyzilgəndir.

3.

Ortaqlьq fe'llər, jalƣьz „tьr" qoşьmcasь ʙilənginə ɵtim fe'lgə əjlənədir:

Keliştirdim, keliştirmədim, ʙuzьştьrdьlar, urьştьrƣan-lar, əjtiştirmədin, alьştьrsa, alьştьrmasa kəʙilər.

Juqarьda kɵrgənimiz ɵtim fe'llərni jəꞑədən artьrmaq ycyn „tьr—t" qoşьmcasь qoşьladьr:

„Tьr—dir—r" ʙilən ty zilgənigə „t" qoşьlƣanь	Bildirt, sindirt, jazdьrt, ʙildirtmə, cektirttiꞑ, attьrttьlar, keltirtmədilər, pişirt, ucьrtma, cьqartьʙ. ʙatьrtqan edim.
„T" ʙilən tyzilgənigə „tьr" qoşьlƣanь	Oquttьr, jaşattьr, uttьrmadьlar, jasattьramьz. ʙezəttirməgən, kɵrsəttirməgən edim tьnlattьrma.

4.

Sen kitaʙnь acdьꞑ—kitaʙ acьldь.

Myəllim meni caqьrdь—men caqьrьldьm.

Şagird saʙaƣьnь jazƣandьr—saʙaq jazьlƣandьr.

Birinci qatardaƣь „acdьꞑ, caqьrdь, jazƣandьr" fe'lləri ɵtim fə'llərdir. Bu fə'llərniꞑ işləvciləri „sen, myəllim, sagird" dir, şu işləvcilərni gəpdən cьqaramьz-da çajlarьda „kitaʙ, men, saʙaq" sɵzlərini qojьʙ juqarьdaƣь fe'llərni şularƣa nisʙət ʙeriʙ əjtəmiz:

Kitaʙ acьldь, men caqьrьldьm, saʙaq jazьld

Bundaj qьlƣanda „acdьꞑ, caqьrdь, jazƣan" fe'llərini ʙir az ɵzgəriʙ qalƣanьnь, ʙujruqlarьƣa „ьl—il" qoşьmcalarьnьꞑ qoşьlƣanьnь kɵrəmiz.

Bu fe'llərgə „məçhyl" (ʙelgisiz) fe'llər dejilədir [1]) ʙu juqarьdaƣь yc ʙaʙnьꞑ tərtincisidir.

Ortaqlьq, ɵtim, səlt ʙaʙlarьnьꞑ həmməsidən, ʙujruqƣa „ьl—il" qoşmaq ʙilən məçhyl (ʙelgisiz) fel jasaladьr. Bu fe'lniꞑ ʙolьşsьzьdaƣь „ma—mə" qoşьmcalarь „ьl—il" dən soꞑ kelədir—jazьldь, jazьlmadьm, oqulƣan, oqulmaƣan, ʙerilədir.

Ɵtim fe'llərdən məçhyl fe'l

Jazdьrьldь, oqutьlmajdьr, oquttьrьlsa, jasattьrьlƣan, keliştirilsin, jьƣьştьrьlƣan, urьştьrьlmajlar, keliştirilməjdir.

Ortaqlьq fe'ldən

Jarьşьldь, kelişilgən, sɵzləşilgəj, jьraqlaşьlƣaj, jazьlьşmajdьr, kelişməgəj, sɵzləşilməgən, jьraqlaşьlmaƣan.

Səlt fe'lidən

Barьldь, cьqьldь, jyrildi, carcaldь, jetildi, ʙarьlmadь, ьlmadь, jyrilmədi, jetilməgən.

„Bil, qal, kel" kəʙi keti „l" ʙolƣan ʙujruqlardan „meçhyl" fe'l jasamaq ycyn jənə „ьl—il" qoşьmcasь qoşьlmajdьr. Bunlarnьꞑ məçhylləri „ьn—in" qoşьmcasь ʙilən tyzilədir.

Bilindi, kelindi, kelinədir, silingəndir, qьlьnadьr, alьnƣandьr, ilinmiş kəʙi.

5.

Keti „l" ʙolmaƣan ʙujruqlarƣa həm „ьn—in" qoşьlьʙ tyzilgən ʙir tyrli fe'l ʙar: kɵrinədir, ojƣandь kəʙi. Bu tyrli fe'lni məçhyl fe'llər qatarьda sanaj almajmьz. Cynki ʙunlarnьꞑ məçhylləri „kɵrilədir", „joƣatьldь" fe'lləridir. „Kɵrinmək, ojƣatmaq, kɵrilmək, ojƣatьlmaq" arasьdaƣь ajьrma əncə ʙyjykdir. Bular „ɵzlik fe'l" ʙoladьr, ʙiz ʙu „ɵzlik" fe'llərni məçhylləri ʙilən ʙirgə jazьʙ kɵrsətəmiz:

[1]) Bu fe'l „məçhyl (ʙelgisiz), qajtьm" atamaqьnьꞑ ʙiri həm, meni qanaatlandьrmadь.

TK/135.5
TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Məçhyllər:	Өzliklər:
Kərildi	Kərindi
Juvьldь	Juvьndь
Sevildi	Sevindi
Tartьldь	Tartьndь
Bezəldi	Bezəndi
Jasaldь	Jasandь
Өrgətildi	Өrgəndi
Avutьldь	Avundь . . .

„Bilinmək, silinmək, qalьnmaq" kəвi iki „l" ni вir jerdə keltirilməslik ycyn ginə „ьn—in" вilən tyzilgən „məçhyl" fe'llər həm „məçhyl" həm „өzlik" fe'li вolьв işlətilədir.

Ikinci өzəkdən jasalƣan fe'llər

Bujruqƣa eməs, at—syfətkə qoşьmcalar qoşьв tyzilgən fe'llərgə „ikinci өzəkdən jasalƣan fe'llər" dejmiz, вu tyrli fe'llər—at, ja syfətkə, kөвrək „la—lə" qoşьlьв jasaladьr:

Kycləmək	Məçвyr etmək
Uluƣlamaq	Tə'zim, hyrmət qьlmaq
Aqlamaq	Gynahsьz tapmaq
Qaralamaq	Gynahli tapmaq
Tişləmək	Tiş вilən almaq
Qьşlamaq	Qьşda turmaq
Tajaqlamaq	Tajaq вilən urmaq

„Laş—ləş", „lan—lən", „ar—ər", „aj—əj" вilən jasaladьr:

„Sollaşmaq, qьzьllaşmaq, өkləşmək, qьzarmaq, kөkərmək, aqarmaq, atlanmaq, sarƣajtmaq, kөpəjtmək, azajmaq kəвi.

6.

1. Temirni kərdim, temir mengə dəftər вerdi.

2. Ortaqьmƣa вardьm, ortaqьmdan kitaв aldьm.

Juqarьdaƣь gəplərdən „temir" вilən „ortaq" sөzləri ikişər jola əjtilgən. Bu qa'ьdaƣa kərə вuzuq eməs вolmasa həm eşitilişdə savuqdьr. Bu gəpləri jenillətmək, həmdə вir sөzni iki jola qajtarьв əjtişdən qutulmaq ycyn ikinci jola əjtilgən „temir" həm „ortaq" sөzlərini „u" sөzi вilən alьştьrambzda „temirni kərdim, u mengə dəftər вerdi. Ortaqьmƣa вardьm undan kitaв aldьm dejmiz.

Bir kişigə „jazdьŋ!" deməkci вolƣanda unьŋ atьnь əjtiв „əhməd jazdьŋ" deməjmizdə „sen jazdьŋ" dejmiz. Kөвgə qaraв „jazdьŋьz!" deməkci вolƣanda həmməsiniŋ atьnь əjtiв turmajmьzda „siz jazdьŋьz" dejmiz. Bir kişi өz atьnь „men" sөzi вilən, kөв kişilər өz atlarьnь „вiz" sөri вilən alьşdьradьr-lar. Bir, jaki вir necə atlarƣa alьştьrьlьв kelirilgən şu qьsqa sөzlərgə „at alьşmalarь" jaki jalƣuzca „almaş" lar dejmiz. Alьşmalar şulardьr.

At alьşmalarь

Birlikdə:	Kөвlikdə:
1. U	4. Ular—unlar
2. Men	5. Biz—вizlər
3. Sen	6. Siz—sizlər.

Kərsətkic almaşlarь

Iəqьn kərsətkiclər

Bu—вul	Bular—вunlar
Şu—şul	Şular
Yşвy	Yşвylər
Mənə	Mənəvlər
Mənə вu	Mənə вular
Mənə u	Mənə ular
U—ul	Ular—unlar
Өşə—өşəl	Өşələr
Ənə	Ənəvlər
Ənə—u (əny)	Ənə ular.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Soraş alьşmallarь.

Necyn? nycyk? negə? nendəj? qandaj? qalaj? qacan? qajda? qajaq? kim? nimə? qanca? necə?

Bulardan „kim"—kimsələrdən, „nimə"—nərsələrdən, „qacan"—caƣdan qajda—qajaq—orundan, „qanca" ɵlcəvdən „necə" .sandan, "qandaj, nycyk"—haldan, „necyn, negə",—səвəвdən soraşqa işlətilədir.

7.

Kɵməkci sɵzlər

Sɵzniꞑ jetinci tyri „kɵməkci sɵzlər" dir. kɵməkci sɵzlərniꞑ вurunƣь вeş tyrli sɵzdən ajьrmasь şundajdьr. Bular at, fe'l, syfətlərgə qoşьla turƣan qoşьmcalarnьꞑ hec вirtəsini qaвul qьlmajdьr—əsləgə, sirəƣv, eꞑdən dijiləməjdir.

1-Kycəjtiş kɵməkciləri: əsry, çydə, hec, əlвəttə, əslə, sirə, eꞑ, вytkyl, xuddь.

Bunlar вir gəpniꞑ, ja вir sɵzniꞑ mə'nasьnь kycəjtmək ycyn işlətilədir. Işlətilişləri şundajdьr:

Biz seni „əslə" kɵrmədik. Bu „əsry" uzundьr. Sen meni „hec" kɵrmədiꞑ. U „çydə" qьsqadьr. Bu kitaв „sirə" вitməjdir. Ertə „əlвəttə" вaramьz. „Eꞑ" jaxşь вir kitaв вer! „Cindən" kɵв gəpləşdiꞑ.

2—Orьn kɵməkciləri—ara, icrə, ɵzə,r ɵzrə. Şəhər „ara" kirdim. Уj „icirə" oturdьq. Baş „ɵzə" qojdьm.

Taƣьn, daxь, вilən—elə,—lə, jənə, həm da—də sɵzləri iki mə'nanь jьƣьв, qaвatlav kɵməkci вoladьr.

Mənə „taƣьn" keldi; вu „daxь" keldi. Şərif ilə Kərim keldi. Jənə jaz! Sen „həm" jaz! Əhmət, Şərif „həm" Kərimni kɵrdim, Şərif kelgən edi, Əhmət-də keldi.

Joqsa, əgər, əgərcə вunlar şərt kɵməkciləridir. Bunlardan „əgər" вilən „əgərcə" sɵzləri farsьcadьr. Bizdə işlətilişləri sirə lazьm emasdir. Cynki „əgərcə sen kelmədiꞑ men keldim" degən gəpniꞑ tyrkcə-ɵzвekcəsi. „sen kelməsəꞑ-də men keldim" dir. „Əgər kelsəꞑ" degəndə

həm əgər artьqcadьr. „Kelsəꞑ" niꞑ ɵzidən „əgər" anlaşьladьr.

„Bəlkim, ja jaki—jrxud" sɵzləri anьqsьzlьqnь вildirədir. „Kəşki, şajad" arzu kɵməkcisidir. „Essiz, əfsys, əttən, ə, həj əttəꞑ" həsrət, arman kɵməkciləri, „ajnьqsa, xususan, ymymən, zatan, вə'zən" hal kɵməyciləri (hə, xoв, xoş) çavaв kɵməkciləridir.

„Sajьn—sajь nisвət kɵməkcisidir. Iki fe'lniꞑ mə'nalarь arasьdaƣь вaƣlanьşlarьnь kɵrsətədir—u вarƣan „sajьn" вiz qacdьq. Qujaş kɵtərilgən „sajьn" hava ьsьna вardь.

„Ƣьna—ginə—qьna—kinə, faqat" вynlər cekləş kɵməkcisidir. Faqat вiz keldik, вizginə kelməj qaldьq.

„Kim, ki" təfsir, ьzah kɵməkcisidir. Bildirəmən-kim... ьlan qьlьnadьrki...

Bьraq, lekin" sɵzləri əjtilgən вir gəpdən вir nərsəni „cьqarьş kɵməkci" sidir. Həmə aldьlar „вьraq" men qaldьm.

„Ycyn, cynki" səвəв kɵməkcisidir.

„Ça—cə"—cama kɵməkcisidir—jigirməcə, jyzcə, miꞑlərcə—nisвət kɵməkcisi həm вoladьr:

Rusca, tyrkcə, ərəвcə gəpyrədir. hajvanca' ьnsanlarca işləjdir. Zaman kɵməkcisi həm вoladьr; men kelgəncə otur.

„Davur"—вir işniꞑ eꞑ soꞑrasьnь kɵrsətmək ycyn işlətilədir—şəhərgə davur вaramьz, jyz jьlƣa davur kytəmiz. „Davur" ornьda „ca—cə" həm işlətilədir—Şəhəgrəcə вaramьz, jyz jьlƣaca kytəmiz.

„Ah, yf, ax" вunlar qajƣь, tujƣь kɵməkicilrəidir.

8

Belgilər

„Mi" soraв вelgisidir. „Niꞑ" вir nərsəniꞑ kimgə, niməgə qaraşlьƣьnь kɵrsətədir—„qaraş вelgisi" dir. Уniꞑ вaƣcasь, вaƣcanьꞑ eşigi, şərifniꞑ kitaвi, Elвekniꞑ şeьrь. Qaraş вelgisi вir atqa qoşьƣac undan kejin kelgən вir atƣa ycinci tyrli „almaş izləri" qoşьladьr. Baƣcasь, qapqasь, meniꞑ qala-

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK 1135.5

mьm, senin qaqazьn, ularnьn şeьrlarь, siznьņ işiniz, вizniņ turьşьmьz kəвi.

„Nьqь-niki“ вu həm qaraş вelgisidir. Bu kitaв Əhmət „niki“ вu şeьr Batu „nьqь“.

„Qa—gə, dan—dən, da - də, ni „вunlar вir fe'lnьn işləvcidən вaşqa kimgə, niməgə nisвət вolqanьnь kərsətədir;

„Nь—ni“ tyşmə вelgisidir. Men kitaвnь jazdьm degəndə „jazmaq“ işi tə'siriniņ, kitaвgə tyşkəni вilinədir.

„Qa—qa, gə—kə“ вarьş вelgisidir. Məktəвkə вardьm, şəhərgə qacdьm, tələвəgə kitaв вerdim degəndə вundaqь fe'llərdən „məktəв, şəhər, tələвə, gə qaratqan вir hərəkət вarlьqь aņlaşьladьr.

„dan—dən“ cьqьş вelgisidir. Yjdən keldim, kitaвdən anladьm degəndəj fe'llərdən anlaşьlqan hərəkətniņ „yj“ dən „kitaв“ dən вaşlanqanь aņlaşьladьr.

„Da—də“ orun вelgisidir. Yjdə oturdьm, məktəвdə jazdьm degəndə fe'llərnin orunlarь вilinədir.

KITABDA BARLAR

Bet

1. Bir-iki səz . . . 3
2. Ynli və ynsiz tavьşlar . . . 7
3. Joqanlьq, ințickəlik . . . 7
4. Tavьş əzgərişləri . . . 8
5. Səz və Ynьņ tyrləri . . . 9
6. Səzlərniņ tyвligi jasamalьqь . . . 11
7. Jasama atlar . . . 12
8. Syfətlər . . . 14
9. Sanlar . . . 17
10. Tyв, jasama sanlar . . . 18
11. Oxşaş syfətləri . . . 18
12. Fe'llər . . . 20
13. Soņqь zaman fe'llər . . . 22
14. Bujruq . . . 22
15. Keləçək fe'llər . . . 23
16. Ətinc fe'l . . . 24
17. Şərt fe'l . . . 25
18. Qozqatьş fe'l . . . 26
19. Hazьrqь fe'llər . . . 26
20. Ətkən fe'l . . . 28
21. Eşitilgən fe'l . . . 29
22. Hikajə fe'li . . . 30
23. Qoşma fe'llər . . . 30
24. Kəməkci fe'lnin işlənişi . . . 33
25. Fe'llərniņ вaвlarqa ajrьlьşь . . . 33
26. Baвlarnьņ hər вiridən вaşqa вaвlar jasaş... . . . 35
27. Ikinci əzəkdən jasalqan fe'llər . . . 38
28. At alьşmalarь . . . 39
29. Soraş alьşmalarь . . . 40
30. Kəməkci səzlər . . . 40
31. Belgilər . . . 41

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

narxь 40 tijin

НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

ФИТРАТ

ЭТИМОЛОГИЯ

Узбекское Государственное Издательство
Самарканд — 1930 — Ташкент

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No TK/135.5

Øzbək tili qaьdalarь toƣrusьda
bir təçribə

У 36 24/1836

FITRƏT

SƏRF

Birinci kitaв

6 inci basma

ØZNƏŞR
Samarqand—1930—Taşkent.